

408
БІБЛІОТЕКА
НОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

I

8838/II

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. 8838 / 11.

Р. БУННАЧЕНКО-ТРОПУ

© Г. Г. Г. Г. Г.

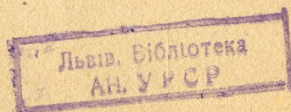

06 10

В. Винниченко

ТВОРИ

КНИЖКА
ШОСТА

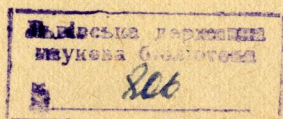
Київ

1946

Віт. Станкевич. Укр. 1946

8838

Ш.5(2-4u)5 6Я44

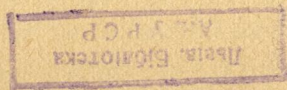

Друкарня Київської 2-ї Артії
Володимирська, 43

РІВНОВАГА

РОМАН

(Переклад з російської Н Романович).

I.

„Ні, се неможливо! Та розумієть ся в такій конурі і при такому освітленю важко щось путяще сотворити!“

Аркадій роздратовано опустив пензля і озирнув ся на вікно: мов запорошена кісейна занавіс повис на ньому мутно-сірий туман вулиці. На кривих стінах мансарди і нечисленних предметах злиденної обстановки насіла волохата темрява. Тони на полотні зливали ся, і не можна було відрізнити синього кольору од фіялкового, жовтого від зеленого.

„От і працюй. Багато тут зробиш. Хотів скінчити сьогодні шосту грудь, але зробіть ласку, пишіть при такому освітленню“.

Полотно уявляло з себе рівне, однотонне, фіялкове поле. Його вкривало рожеве прозоре небо—теж в одному тоні. По один бік поля височенна гора, стилізована, подібна на мурашник. А на горі дерева росли, теж стилізовані, вони нагадували травинки, де-не-де встромлені в сей мурашник.

По другім боці поля, вище за гору на зріст, стояла жінка. Стояла вона наче в профіль, але обидві руки її було видно, як на малюнках єгиптян. Була вся гола і шостигруда, при чім тіло одливало жовтим промінчастим світлом, а трьох ярусні груди були сині з зеленими кільцями. Посередині між жінкою та горою, далеко край обрія, під рожевим небом стояло самотнє деревце, похоже на щітку до чищення лампового скла.

Темним пілом почали сідять сутінки і на полотно. Сін-

ник Адольфа на підлозі ледве сірів. Аркадій сидів непорушно, тримаючи пензель в безсило-спущеній руці.

„Дурниці все це, зайве, непотрібне, придумане. Не потрібна нікому ні ся жінка, ні туга сеї безмежності далекого поля—життя; ніхто не зрозуміє туги сеї та й сам він не вірит в неї. Є тільки звичайна, проста ось ця нудьга в грудях. Саме почування животного голоду. Є ось цей глухий гул Парижу, а в ньому, мов загублений, хмуро-скелестий острів, самотність. Більше нічого не буде. Безглуздя, неминучість, безконечність.

Залізти б у самий темний кут, де дах мансарди сходиться з підлогою, втиснути б в куток сей спину, підняти коліна і покласти в них голову. Добре-б так. І обмірковувати все як слід, рішучо і систематично. Головне,—систематично. Як що важить що небудь в процесі життя розум і свідомість, як що мають вони хоч краплину активної творчої сили, то потрібна система. Все тоді буде ясно, і сміх ріжних ідіотів буде тільки жалість викликати, а шлях життя стане зрозумілий.

В прихожій галасливо задеренчав дзвінок, потім почулося тупотіння важких ступнів і крихкий, хрипкий бас Адольфа:

— Хто дома? Га? Обізви ся, чорт вас бери!.. Нікого? Чудесно. І розкішно.

Аркадій підняв руку і, насупившись, нахилив ся над полотном; удав, що поринув в роботу.

На порозі з'явилась величезна розпливчата постать Адольфа.

— А-а! Художник—од слова „худо“—малює свою жовту жінку. Сожитель і вірний мій приятель на своєму посту і пильнує „іскусство“. „Іскусство“ з двома ес. Bonjour, mon-
sieur!

„Хиба шпурнути в сю рикливу піку палітрою замість відповіді!“

Адольф підійшов ближче. Бліде кінське лице його в

сутінках п'яно всімалося. Величезні, довгі, мов у орангутана, руки засунуто в кишені, бриль — на потилиці.

— Що ж, так і не зволите відповісти на привітання свого приятеля? Жорстоко і незвичайно.

— Дайте мені спокій! Раз на все сказав я вам, щоб ви до мене не чіплялись.

— Один раз мені не імпонує.

— І, будь ласка, не кричіть так...

— Слухаю!—витягнувся по салдацьки Адольф.— Ось тепер... слухаю. Бо розумію, що вас, як людину нервову, турбує мій у-ні-версальний і а-нар-хічний басс (з двома ес). Я це, алегорічно кажучи, почуваю. Але вишесказаного не почуваю. Бо чому ж мені не чіплятись до вас, висловлюючись вашою вульгарною мовою? Га?

Аркадій поволі підвівся і мовчки почав обтирати пензлі шматкою. На синяво-сірому тлі вікна роздратовано й смішно стирчало його ріденьке волосся; гострий кінчик носа серйозно й холодно схилив ся над ганчіркою.

Адольф присунув своє незграбне величезне тіло щільно до Аркадія і з заложеними в кишені руками почав розглядати сожителя від голови до ніг; очі його всімались.

„Ніс синій... щоки поетично жовті,—мабуть сьогодні не їв нічого. Губи починають кривитись, значить зараз лаятись буде. Ні, мовчить. Гордим хоче бути“.

— Ну-с, чекаю відповіді, друже Аркадію? Уважно покірливо, смирно і довготерпеливо.

„Удає, що йому байдуже,—чи є хто в хаті, чи ні. Ось тільки пальчики тремтять“.

— Ну, Аркаша, на віщо ж се убійче мовчання! Га?

Аркадій мовчки, мов не помічаючи біля себе Адольфа, підійшов до мольберта, взяв палітру і почав зчищати з неї фарби. І вмить знов відчув над головою своєю тепле, з запахом алькоголю дихання Адольфа. Хотілось швидко озирнутись, підскочити, вчепитись нігтями в сі свинячі очі, в

сей м'який, нахабний ніс і рвати їх, тріпати й сласно скреготати зубами.

— Адольф... Ви хочете повторення тої сцени?—хрипло сказав Аркадій.

— Якої?—невинно підняв рідкі брови Адольф і уважно подивився на „приятеля“.

„Зараз знов заверещить і почне кусатись“.

Аркадій одсунув в куток мольберт, довго чомусь копався там, і, не дивлячись на Адольфа, знов узяв ся чистити палітру, обтираючи ніж волохатою шматкою, замазаною різнокольоровими фарбами.

Адольф усміхнувся, підставив стільця і сів, широко розсунувши ноги.

„Нудота, їсти хочеть ся. Чого прийшов до дому? Сього чесного ідіота не бачив? Пензлі витирає, подумаєш, художник, „духовні інтереси“.

— Що вам, властиво, треба від мене?—раптом надзвичайно коректно, з холодною і чемною гідністю озирнувся Аркадій.

„О, се—вже його „вищий розум“ виходить на сцену, „холодна свідомість“ і „тверда система“.

— Мені? О, друже Аркадію, мені так мало треба, що соромно навіть турбувати вас... Не турбуйтеся, будьте ласкаві.

— Але ви хотіли щось сказати...

— Се б то я?.. Але що я можу сказати, „людина безладного і низького розуму“, як колись ви зовсім справедливо назвали мене? Що? Тільки й всього, що привитати вас, сказати вам приятельське „bonjour“... Що б ще я міг сказати?

Аркадій, не помічаючи зовсім сумно-насмішкуватого тону Адольфа, вислухав і одповів:

— Як що ви мені тільки се хотіли сказати, то дякую вам і в свою чергу вітаю вас...

— Та не може бути?!—скочив Адольф, радісно здивований.—Друже!! Господи! Та що ви мені говорите?! Ні, ся радість мене вб'є... Води мені, друже, швидче води... В мене мігрень... Ох!

І він одкинувся на спинку стільця; звисив безпомічно голову і витягнув довгі брудні ноги.

Аркадій терпеливо і холодно дивився на нього. Вказівка на лівій руці, міцно перевязана ниткою, боляче щеміла;—се добре. Навіть слід було б такий перстень мати, який на кожне роздратоване колов би руку і нагадував про свідомість.

Адольф раптом підвів голову, глянув на Аркадія і, наче каючись, заговорив:

— Знаєте, Аркаша, ви мене усугубляєте. Їй-Богу. Ваш лагідний вигляд нищить мене і наводить думки. Покарай мене Бог. Ось, наприклад, ішов я до дому і думав: як низько й безглуздо тече життя наше. Замість того, щоб жити, мовляв, в братерських обіймах, ми з вами сваримось. А се ж не розумно і, алегорічно кажучи, не має жадної утілітарної точки погляду. Правда?

Аркадій, обтираючи пензлі, холодно й серйозно слухав його, ворущаючи час від часу пальцем на лівій руці. Хотілось, щоб Адольф ще більше паясничав, щоб сказав щонабудь надзвичайно паскудне.

— Здається, ви маєте рацію,—відповів він тихо.

— Правда?—сів рівнійше Адольф.—Ви згожуєтесь зо мною? Надзвичайно радий. Те самісенько недавно і Александр Благословенний мені доводив. Їй Богу. „Ви, каже, живете зовсім по дурному. На що сваритесь? Як-ні-як, ви ж соціяліст. Сором“. Правда, я анархіст, а ви... вільний художник, хоч були соціал-демократом. Та проте ми соціялісти. І тому мені—соромно. Ось ішов я додому й думав: „Прийду, пригорну до грудей своїх приятеля мого і розповім йому все життя своє“. Але... горе! приятель мій навіть вітання моє одшпурнув роздратовано. І засумував я. А ви ще побільшили се лагідністю. Я бачу, ви нудитесь. А втім, це все дрібниці... Але ось, наприклад, те, що розповім вам зараз, зацікавить вас більше. Хочете, розкажу? Просто фантастична подія, хоч і реальна. Мовчите? Розумію вас: нічого

серйозного ви вже не чекаєте від мене. Але глибоко помиляєтесь. Слухайте.—Вчора у вечері, в вечерній час заходу, йду я по Мішельці. Зірки сяли і таке иньше. Правда, вибачте, не зірки, а ліхтарі. Та се нічого. Так. Іду. Погордливо поглядаю на кафе, де легковажні французи поїдають свої *diners*. В кишенях ні сантіма, в животі з ранку ні рисочки, повна відсутність матеріалізму; зовсім, сказати б, в вашому стилі. Навіть, памятаю, думки в мене все такі духовні, умо-зрітельні. Але голодний... як... як, скажемо, ви, наприклад, в отсей щасливий момент нашого короткого життя. Ні? Радію за вас, хоч... Але вибачте за збочення. *Eh bien*, іду. Чую раптом за своєю спиною... що б ви думали?—рідну російську мову. Нічого дивного, се правда, але напрямок мого „умоз-зрення“ вийшов дивовижний. На обличчі вашим бачу лагід-ність і терпеливість. Се мене зворушує, але ви матимете нагороду. Слово честі!..—Отже, чую російську благородну славянську мову. Оглядаюсь: молодий панок і молода пані. Уважливий погляд—і зразу видно, що мають чулі серця і широкі гаманці. Помічаєте мій стиль? Вон! Враз прохоплює мене ідея,—іменно прохоплює, як протяг: звернутись до чу-лих сердець і за помічу широких гаманців заспокоїти ви-снажену плоть свою. Краще сказати би „змучену плоть“. Проте ні. *C'est—ça!* Зупиняюсь, скидаю благородно капелюх і вимовляю,—не „кажу“, а „вимовляю“: „Шановний добродію і шановна добродійко!“ Мій імпозантний вигляд, мій знач-ний голос справляють на них де-яке вражіння, що, розумі-ється, впливає на моє чуття власної гідності. У друге я благородно, ось так, піднімаю руку до капелюха і зворуш-ливо—благородним голосом кажу далі: „Прошу ласкаво ви-бачити. Але опинившись в злиденному становищі емігранта маю честь звернутись до вас за посильною допомогою“. Ко-ротко, з самоповагою і не понижуючо. Правда? Але, на жаль, сього як видно мало, друже Аркадію. Ситий шлунок ек-сплоататора — буржуя не розуміє простих і благородних елів...

Аркадій забув про пальця і з стриманою цікавістю спитав:

— Звідки-ж ви довідалися, що вони буржуї?

Адольф помітив зміну в відношенні Аркадія до його оповідання.

— Як звідки?!—роблено палко вигукнув він і усмішка пробігла по його устах.— А звідки, чорт їх візьми, в нього на голові зовсім новий бріль і палиця з срібною головкою? Га? Що ж се має значити? Ні, тут вже моя компетенція по за конкуренцією. Але перейдемо до дальшого, як висловився б кожний, повний самоповаги оратор. Дальше ж було коротке: бачучи дивне і образливе відношення пана до моїх слів, я підійшов до нього, взяв його за ковнір і, потрусивши його як цуценя, що негречно поводить ся, голосно, з обуренням закричав: „гидкий негіднику! Верни мені гроші, які ти позичив у мене!“

— Як? Се був ваш знайомий?—здивовано і зовсім забувши скрикнув Аркадій.

— Зовсім ні,—ласкаво всміхаючись покачав головою Адольф, все з більшим і більшим задоволенням поглядаючи на Аркадія.

— Але... хіба...

— О, я мав повне право це сказати. Грошей він у мене не позичав, і бачив я його у перше, але, згодьтесь самі, друже Аркадій...

Аркадій схаменув ся і розлючений закричав:

— Забірайтесь ви к чорту,—який я вам приятель! Нахабність...

— Як?!—комічно здивувався Адольф.—Зрада приятеля? Ну, се вже дякую, не сподівався... Але, нехай, слухайте ж далі...

— Не хочу слухати ваших паскудств! Грабіжнику!

— Даремно... Довідалися би як порок буває покараний, а чеснота тріумфує...

Аркадій раптом згадав про палець і йому стало нудно.

„Нічого не помагає, не вмію жити“. І чомусь в пам'яті встало, як Таня того вечора як він так ганебно і недоречно кричав на Феню, довго спостережала його і потім тихо сказала: „А знаєте, не вмієте ви жити, все придумете і лютитесь, що нічого не виходить“. Так, розуміть ся, це правильно.

— Ну-с, цікавитесь кінцем, га?

Аркадій поволеньки повернув голову до Адольфа: крізь сутінки у всій постаті його видно було незаховану зловтіху. Ось і цей чомусь не любить, ненавидить.

— Еге, цікавлюсь,—тихо відповів він.—Вибачте за вибух... Я слухаю.

Адольф підозріло оглянув його.

„Пика нахнюплено-сумовита, мелянхолійна. Яка це несподівана метаморфоза?“

— Справді цікавитесь? Як не хочете, я не буду...

— Ні, оповідайте. Ви сказали, що мали право. Дуже можливо, я не насмілююсь судити.

— Щоб і вас не судили? Розумію. Але я думаю, що ви цілком згодитесь зо мною, коли довідаєтесь, чому я так зробив. Скажіть: хіба кожний, хто обідає у той час, як ми голодаємо, не довжник наш? Га? Ні?

Аркадій почув, що йому дуже хочеться їсти.

— Я з вами не гожу ся,—так само стримано й сумовито відповів він.

Адольф уважно глянув на нього: „вже знов вигдавав щось, мозговик нещасливий!“

— Не годите ся?—здивовано перепитав він.—Але чому? А панок, уявіть собі, моментально згодив ся. В наслідок чого, я і одержав цілі десять франків. Бачите?

В голосі Адольфа не чуто вже було його насмішкуватої певности. Він почував себе, як людина, якій невідомо куди і в який спосіб раптом зникла здобич, що була вже, здавалось, зовсім в її руках.

Що з ним трапилось, з сим „застарілим принціпом“? Ну, ні, чекай же!

Аркадій, не відповідаючи підійшов до мольберта і втомлено-сумовито дивився на полотно. А в смутку почувалось дивне тихе вдовolenнє.

Який став тихенький Адольф! Так, се той тон, якого треба тримати ся. Людей дратує почуттє сили в другому.

І почувуючи, як і сум, і втома, і навіть вдовolenнє стають вже на чийсь каприз нещирими, він все-таки стояв і покірливо схиливши голову, чекав, що вчинить Адольф.

Той нагло хутко підвів ся, підійшов до Аркадія і чулим, щирим голосом вимовив:

— Вибачте, Аркадію. Свиня я і більше нічого. Справді. Вибачте.

Почуттє вдовolenнє гострійше кольнуло в серці і одночасово вже ворухнулось нове, гірке й солодке чуттє образи,—чуттє, яке завжди вимагає чомусь ще більше гіркости і в ній находити заспокоєннє.

Стримано й холодно, не підводячи голови, Аркадій сказав:

— Я нічого не маю против вас, Адольф... Ви маєте право. Я сам давав вам привід так відноситись до мене...

Адольф закусив усмішку.

— Так, але я відношу ся по свинячому... Заважаю вам працювати... Ось ви писали б зараз, а я вас дратую...

— Ні, працювати вже не можна, темно...

Аркадієві хотілось додати, що було видно ще, коли прийшов Адольф, але тоді Адольф зовсім виразно почув би себе винуватим. І зникло б се чуттє невисловеної схованої в собі обиди.

Та Адольф і так зрозумів.

— Ось, бачте!—зажурено гукнув він.—Вже пізно. А ви напевне кінчили б ту грудь... останню... Егеж? Ех, свиня я, їй Богу... А груди ж які гарні... Ось тільки я трошечки не розумію... Вибачте, Аркадію, але чому в неї вже шестеро грудей? Вчора було тільки четверо, а сьогодні вже шість?

Аркадій швидко глянув йому в обличчя. Очі серйозні навіть простодушні і ні на крихту насмішки.

— Я змінив... Се більше підкреслює... Та крім того гармонія плям повніша...

— А-а...—співчутливо і відчуло протягнув Адольф.—Се иньша річ... Ідея, мовляв... Але... ще одне питання: чому ви з голови пишете сю жовту жінку? Чому не попросити б вам товариша Таню попозувати вам? Га?

І Адольф навіть перехилив ся весь до Аркадія. Ага! Саме в ціль потрапив; ач як очка замигали і навіть жовті уха почервоніли.—Справді, Аркадію... По товариськи... І тіло в неї краще...

— Адольф! Прошу вас не торкати ся товариша Тані! Чуйте?

— Але чому?! Коли вона не нині—завтра позуватиме сьому нахабному полячкові Гломбінському, то чому...

— Це брехня!—раптом люто повернув ся Аркадій, дивлячись йому в лице гострими сіренькими очима.—Ви—падлюка! Ви брешете! Ви се кажете тому, що *смм* хочете роздратувати мене. Але я погоржую вами!

Адольф засміяв ся.

— О, приятелю Аркадій...

— Геть забирайтесь, хулігани—ваші приятелі!

— Ну, гаразд, нехай не-приятель мій... Я хочу тільки сказати вам, що ви стали на хибну точку погляду. Таня *позуватиме* Гломбінському.

— Брешете!

— Насмілюсь заперечити, що ні. Бо за мене промовляють всі дані.

— Ніяких даних ви не маєте! З початку до кінця гидота і брехня!

— Невірна точка погляду. Запевняю вас. Данні потвержують мою гіпотезу. Бажаєте вислухати виклад?

Кінське облича Адольфа світилось благодушним спокоєм і вдовolenнем. Смакуючи вимовляв він кожне своє мудроване слово. Очі впевнено стежили за Аркадієм і немов говорили: „Ні, тепер вже не втічеш, тепер ти мій“.

— Дані ваші така сама брехня, як і все... як і решта...

— Сумна помилка, заснована на поверховім знайомстві з моєю вдачею. Проте, як вам неугодно, я можу лишити ся при своїй думці, не аргументуючи її...

— Так, це найкраще,—з холодною, надзвичайною погордою одвернув ся Аркадій.—Лишіть свою думку при собі...

І, не вдержавшись, додав:

— Все одно не зможете довести.

При сих останніх словах насмішкувате облича Адольфа освітілось самовдоволеною й лукавою усмішкою. Але, силкуючись не показати, що помітив її, він з більшим запалом, ніж слід було б, вигукнув:

— Не доведу?! Я? О, се дозвольте! Насамперед: гарна вона чи ні? Безумовно гарна. Се нічого не значить? Ні, се значить. Тут психологічна точка погляду. Бо кожна вродлива жінка, почувавши се, потай вдоволена з сього. Сього мало,—я розумію. Але се тільки інтродукція або, простіше кажучи, прелюдія, базис, мовляв. Факти далі.

Аркадій знов взяв ся за палітру, пильно зчищаючи її. Але Адольф по положенню його спини бачив, що той слухає з напруженою увагою.

— Тепер далі. Виходячи з того тезиса, що вона вродлива, ми прийдемо до нехибного висновку, що не сьогодні-завтра її виженуть з фабрики.

Рука Аркадія перестала на хвилику скребти і зараз же знов заворушилась. Адольф тонко усміхнув ся.

— А чому виженуть? А ось чому: як відомо з оповідань самої гарненької Тані... Вибачайте: і самого товариша Тані... патрон фабрики ставить ся до неї все з більшою і більшою увагою, яка безсумніву мусить досягти свого брудного апогея. Ви відчуваєте?

Аркадій не відповідав.

— Гаразд. Тут брудний апогей сей фатально стикаєть ся з найбільшою цнотливістю найчистішої Тані. Стикнувшись, вони не можуть злити ся і так зостати ся. Навпаки: повинні

відскочити. Патрон відскочити від фабрики не може. Значить, прийдець ся це Тані зробити. Один факт. Правильно?

Палітра була майже зовсім вичищена, але Аркадієви треба було, очевидно, зробити її бездоганною. Се не укрило ся від Адольфа.

— Палітра, сподіваюсь, не заважає вам стежити за ходом моїх міркувань? Вон. Се, значить, одно. По сьому що настає? Алегорічно кажучи,—голодне існування. Ви можете заперечити, що Таня дочка багатой поміщиці, яка має триста десятин в Харківщині. Але...—хотів сказати „приятелю Аркадій“,—але, мій не-приятелю Аркадій, ви зробите величезну і умисну помилку покликавшись на се. Бо всім і кожному відомо, що товариш Таня шукає „правдивої чесноти“, скромно кажучи, шукає есенцію морального життя. Улюблена донька заможной поміщиці, вона зрікаєть ся всіх земних, матеріяльних, низьких благ і живе житєм простої робітниці. Говорячи знов словами Тані, вона хоче в буржуазній суспільности жити, як *соціялістка*. Все це відомо вам? Та ні, ви не пройняли ся цим фактом. Ми теж соціялісти, *n'est-ce pas*? Але ми тільки по імени, форми ж життя у нас старі. І се ви знаєте? Вон! Але тоді, значить, ви згодитесь з тим, що з дому грошей вона не візьме. Вона шукатиме роботи. Другий факт. Тепер посунемо ся далі. Що таке позування? Се—робота. А кожна робота—*справжнього* соціяліста понизити не може. Правильно? Ви стежите? передчуваєте? Між иньшим, ви зовсім даремно так довго трете в однім місці, там так вже чисто, як на сумлінні у немовлятка. Але посунемо ся ще на ступінь вперед. Опріч переконання у Тані є ще соромливість, дуже вразлива і всім відома. Се ви хочете мені сказати? *Tres bien*! Але... тут виступає нова сила—потяг до Гломбінського,—яка нейтралізуватиме...

Аркадій шпурнув палітру в куток і повернув ся до Адольфа.

— Ви се можете довести?—з погрозою спитав він.

— Що саме?

— Її відносини до Гломбінського?
— Ні,—ухмильнув ся Адольф.
— Чому ж ви брешете? Як смієте, негіднику, чорнити чисту дівчину?!

Адольф заспокоююче простягнув свою довгу руку.

— Вибачайте. На що зайві вирази і швидкі висновки?... Зовсім фальшиве розуміння моїх слів. *Відносини* мені невідомі, але *потяг* можна довести.

— Так?

— Так. Гломбінський вродливий; падлюка, але вродливий і підлоту вмів сховати. До того він колись був соціалістом, правда, польським і тільки місяць, але для Тані цього досить.

— Ви брешете, бо у Тані є наречений, Шурка; всім і вам це відомо. Ви знаєте, що вона не здібна на пошлий флірт.

— Я цього не обстоюю. Ви ухиляєтесь од теми. Я маю на меті показати вам конечність позування Тані у Гломбінського. Більше нічого. А ви з цього простого і природного факта чомусь—Бог вас знає чому!—робіте питання світового значіння. Voila! При чому, мушу зауважити, з дивним намислом, як страус, не хочете глянути фактам в лице. А я, маючи на оці ваші ж інтереси, зо всією великодушністю, жертвуючи собою, привожу вас до простого висновку: коли Таня може позувати Гломбінському, то чому не може вам?

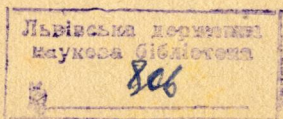
„Так, справді, чому б не мала позувати Гломбінському? Він їй подобається. Розуміється, подобається. Ну, що ж з цього? Нехай“.

Аркадій раптом почув себе надзвичайно втомленим.

Під грудьма не ссало як ранком, а почувалось так, ніби весь його шлунок десь зник і замість нього лишилась суха гнітуха порожнеча.

Він підійшов до маленького столика, на якому валялись дві-три книжки, щітка до чищення чобіт і стояла пляшка з всунутим в шийку недогарком свічки.

Адольф з вдоволеним обличчям спостерігав його.

— Втомили ся? Сідайте, сідайте. Ось так. Співчуваю вам всіма фібрами душі. Але, знаєте, Аркаша, мені здасть ся, це тому, що ви кепський спосіб життя провадите. Га? Серйозно! Вам слід було б, властиво, наняти собі на Рівері віллу, добре їсти, світле ательє... Чому ви сього не робите? Га? Се впливає і на вдачу... У вас, наприклад, розвинено упертість. Га, друже? Не гадаєте? Чому мовчите? Пропонує, наприклад, вам Хома по сто франків за ваші малюнки, чом же не берете? Правда, умови трохи оригінальні, але що ж з того?

Аркадій знехотя повернув до його голову, і ледви всміхаючись, сказав:

— Даремно, Адольфе, дурня удаєте. Я навчив ся вже спокійно слухати ваші дурниці.

— Так?—засміяв ся Адольф.—Се мене тішить і задовольняє. А я все бояв ся, що турбую вас своїм недоречним базіканням. Tant mieux! А скажіть, в таких разі, чому се Хома хочеть ся, щоб ви принесли в кафе свої малюнки і при всіх перерізали їх на чотири частини? Що се значить?

— Тому, що Хома такий же негідник, як і ви!

— Ну, ось ви й хвилюєтесь, друже. А це заважає вам докладнійше пояснити мені. Може се тому, що він так оригінально цінить ваш хист? Га?

— Адольф!.. Дайте мені спокій. Дуже вас прошу. Инакше... я за себе не ручу ся.

Адольф злякано засвистів.

— Се страшно... Треба лишити... Шкода покинуть таку цікаву розмову, але... нічого не вдієш. Нудно тільки трохи... Свічка є?

Аркадій не відповідав. Присмерки хиткими сутінками оповивали його невеличку постать, втомлено і безнадійно схилену до столу.

— Ні? Підлота. І їсти хочеть ся, нехай йому всячина. „Роскішно їсти хочу“, як висловлювалась одна малолітня дівчинка. Любов і голод два кінці осі людського життя... ска-

зав Шілер чи якийсь иньший дурень... Гм! Я бачив ранком, як товариш Таня поклала в шафку призначені на вечір бутербродики з надзвичайно чудесною шинкою. Треба пошукати. В решті решт, се—єдиний вихід. Думаю, що благородна і м'яко-серда товаришка Таня зрадіє тільки, що причинила ся до заспокоєння голоду свого ближнього.

Аркадій підвів голову. Недоладня постать темніла вже в сусідній хаті. Ось нахилиєть ся до шафки, незграбно присідає на карачки. Щось муркоче.

— Не смійте брати!!—раптом скочив Аркадій з незрозумілою йому самому лютістю.

Темна купа біля шафки поворухнулась і повернувшись до нього блідою плямою облича, ввічливо і ласкаво пророкотіла:

— Pardon! Ви зволили щось вимовити?

— Не смійте брати бутербродів!

— Се ж через що?

— Через те що вони—не ваші.

— О, mon ami, я не тримаюсь старих упереджень про власність. Будьте певні, мене не гризтиме сумління...

— Кажу вам, не смійте брати, паскуднику, негіднику ви! Дівчина прийде голодна з роботи, лізтиме на шостий поверх, а ви, паразит, злопаєте! Погань ви нахабна!

— А я іменно злопаю! Зовсім правильно зволили висловитись,—проричала купа, випростуючись і закриваючи дверці шафки.

Аркадієві дуже гостро кинулось в очі щось біле в руках Адольфа. Ось він підносить одну руку до рота; сочне, міцне чвакання. Аркадій бачив у день ці бутерброди. У одного з них між половинками білого хлібця виглядала плоска шинки, наче бутерброт показував "йому червоний, тонкий, мов у кицьки, язичок. Тоді йому стиснуло горло і рот наповнив ся слиною. Але він виплюнув її і закрив дверці.

— Еге, ви зовсім... (довгий і уважний ковток), зовсім пра-

вильно сказали... Іменно... (знов чвакання), іменно злопаю. При чому... злопаю з приємністю.

Розпатлана, висока постать просунулась в кімнату і зупинилась так, що біде світло косого вікна впало саме на другий бутерброт, дбайливо притулений до грудей.

Аркадій раптом відчув, що порожнечі на місці шлунка не стало. Здавалось, щось живе маленьке вдерло ся туди, жадібно й люто вхопило ся цупкими руками десь під грудями і нестримано тягне до себе все нутро. Тягне, намотує на себе, щось гризе, завзято вимагає чогось. Від сього знов стиснуло горло, а серце забилося важко, нерівно.

— І до того... доволі смачно... спеціально смачно...

„Перший бутерброт зїдено. Зараз він їстиме другий. О, негідник, як він поволі жує!“

Маленьке і живе в шлунку конвульсійно підвело ся на руках, вчепились в ребра, і затупотіло в середині ногами.

— Що, Аркаша, дивитесь? Скоштуюте... Га? Їй Богу, смачно... З маслом, знаєте...

„Хіба видерти? Кинутись, вдарити так по руці, згори вниз, потім швиденько впасти на землю, прикрити собою бутерброт і... схопити, вчепитись зубами?“...

Адольф зробив останній ковток і розтягаючи насолоду поволеньки підняв другий бутерброт, з замилюванням розглядаючи його з усіх боків.

— Дивно навіть, як багато втіхи може справити такий низький і наче незначний предмет, як отся німецька вигадка під назвою бутерброт. Іменно бутерброт... Правдива назва.. Ви не находите, Аркаша? Га? Та що це ви так мовчите? З обурення язик прильпне? Або ж... хотіли б помінятись зо мною місцями? Га? Ні? Хочете? Шматочок? Все одно я скажу Тані, що з'їли ви... Мовчите? Як угодно.

І не хапаючись приготувався вкусити другий бутерброт.

— Дайте мені!—раптом несподівано, хрипло і грубо вхопилося у Аркадія.

Адольтф хутко одвів руку в бік.

— Як?!—здивовано скрикнув він.

— Дайте мені сей бутерброт... Ви з'їли вже один. Давайте!

І Аркадій, зробивши крок до Адольтфа, жадно протягнув руку.

— Прошу!—піднімаючи вгору бутерброт, злякався Адольтф.

— На віщо ж така раптовість? Се ж не ваш?

— Все одно, я їсти хочу. Дайте, говорю вам. Дайте і більше нічого!

— Цілком справедливо. Але... що скаже Таня? Бідна дівчина прийде з роботи на шостий поверх...

— Адольтф, я знаю, що я падлюка. Можете не казати... Дайте мені бутерброт...

І не тямлючи себе, він стрибнув на Адольтфа, вчепився в його руку з бутербротом і став тягнути її вниз.

Адольтф зареготав.

— Карраул! Насильство!.. Бідна дівчина на шостий поверх... Ха-ха-ха!

— Давай... давай...—тягнув ся, хрипів і болюче щипав руку Адольтфа Аркадій.

— Стоп!—вмент кинувсь Адольтф.—Зробимо угоду! Капітуляція... Та почекайте!.. Стійте. Я великодушний. Раз вкушу, а решта вам. Гаразд?

— Брешете, ви злопаєте все!

— Друзе Аркадію! Ви не знаєте мого серця. Дивіть ся... Ось тілечко, не більше...

Аркадій засапаний, жадібно дививсь йому в рот, витягуючись всім тілом до хліба.

Адольтф дійсно одкусив так, як показав, і широким, великодушним рухом решту простягнув Аркадієві. Той майже видер, зараз же одвернувся і з якоюсь злістю і розпукою вчепився зубами в солоний, вохкий від шинки хліб. Маленьке в середині затихло, наче уже приготувалося схопити страву, яку зуби похашки трощили.

Адольтф мовчки стояв, дивлячись в понуро-схилену,

тремтячу спину сожителя. Дивна ніжна теплота заворушилась десь в грудях і стало сумно, жалько і обидно.

„Сволочі ми порядні“,—сумно подумалось йому.

— Кепська справа, Аркадію? Га?—вимовив він навмисно жваво, коли Аркадій, управившись з бутербродом, не озираючись сідав на старе місце.

Аркадій не відповідав.

„Обидно“, подумав Адольф і у голос вимовив:

— Ну, а тепер треба піти побалакати трохи з мос'є Морфеєм.—Маю „сослагательное наклонение“ спати. Voila! З покон віку існує мудре правило; як шлунок твій турбує тебе, візьми і придави його сном. Коли мене наші мужички тримали в холодній, я цілий тиждень тримавсь сього правила. Ех, сінничок, який же ти худенький! Ну, скорися і прийми мене в свої вірні обійми.

Аркадій сидів непорушно. Маленьке вже не вчеплювалося в ребра, але, терпляче скорчившись, болюче нило і здавалось, гризло власні лани. Потім поволенько затихло і зникло. На його місці знов утворилась нестирлива свербляча порожнеча.

Журливу тишу, офарблену далеким гомоном, порушувало тільки хлюпливе хрюпіння Адольфа. Хотілось тихенько, жалібно, плаксиво стогнати.

Раптом в прихожій забреньчав дзвінок.

Аркадій скочив і похапливо пішов відчинити двері.

— Шурка дома? Здрастуйте.

Гломбінський. За ним ще хтось.

— Ні, Шурки нема дома.

— А панна Таня?

— Товариш Таня на роботі.

— Ми почекаємо,—жорстко і холодно почув ся голос Хоми...

— Як хочете...

І Аркадій швидко пішов до себе, щільно прикриваючи за собою двері.

II.

Засвітили лампу. Лампа текла і вимазала нафтою гарні білі руки Гломбінського. Він гидливо скривив свої яскраво, червоні губи під золотистими усами і озирнувся. Шафка, камін, вузенька софка, кілька стільців. Умивальника нема.

— Пішся крив, з сеї лампи тече як з бочки. Де вони муться? Що?

Лампа скромно й невинно всіхалась жовтенською блідою усмішкою.

Хома не відповідаючи, ходив по хаті, засунувши руки в кишені коротенького пальто з піднесеним ковніром. Хома його була легка, тверда і здавалось така сама шерстка як і його голос. У всій постаті також чула ся шерсткість. Уявлялось, що костей Хоми не треба,—їх можуть замінити мязи, упругі і міцно сплетені.

Гломбінський зваживсь пожертвувати своєю хусткою. Він обтер руки, скинув бриль, зачесав волосся, акуратне розділено по середині модним пробором, підозріло оглянув стілець і сім. Рухи його були м'які, слизькі, повільні.

Мовчали. Гломбінський час від часу уважно стежив за Хомою гарними невинними очима з пушистими віями.

А Хома все ходив з кутка в кут, схиливши смугляве з висунутими вперед щелепами обличчя.

— Слухайте но, Хома!—знизивши голос, заговорив раптом Гломбінський, недбало вистукуючи пальцями по цераті столу.

Хома мовчки підняв на нього невеликі сірі очі.

Гломбінський трохи примушено усміхнувся.

— Знаєте, мені все таки здається, що це все жарти. Що?

Хома зупинився.

— Ніяких жартів!—серйозно сказав він.—Чуєте? Це в останнє повторюю умовини: жадних залищань.

— Боїтесь?—уїдливі вставив Гломбінський.

Хома сказав далі:

— Потім ви пропонуєте їй десять ф'ранків за сеанс. Не більше. Позувати повинна голою. Се спочатку. Далі—двісті ф'ранків на місяць і на содержание до вас. За все це я вам плачу п'ятьсот ф'ранків. Можете,—беріть ся. Не можете,—не треба було йти сюди. Але жартів нема тут ніяких.

Гломбінський не зводив з нього запитливих очей. „Що сей хмурий бандіт вигадує?“

— Гаразд... Я все думаю, що се жарт. Але гаразд. Але прошу, як панна Таня зараз же по пиці дасть? Тоді що?

— За це ви одержите ще сто ф'ранків.

Гломбінський верескливо засміяв ся.

— Сто ф'ранків. Ха-ха-ха! Оригінально. Що? Ви зо мною оригінально поводитесь. Се мене вже цікавить. Сто ф'ранків за те, що по пиці? Але! Сього мало, пане Х'омо... Ха-ха-ха! Але оригінально, пшся крив! Проте, знаєте що: я згодний! Як би се мені сказав... себ-то все це пропонував мені хто иньший, я б... Але, до д'ябла!—я б показав... Але ви... добре. Прощу. Я згодний.

Ніжні, надзвичайно чисті його щоки вкрились червоними плямами, наче хтось болюче пощипав їх.

Хома стежив за ним тим самим пронизуючим, допитливим поглядом. І раптом несподівано спитав:

— Скажіть, Гломбінський, це правда, що ви проповідуєте аристократизм духа?

— Се торкаєть ся справи?—зразу перестав сміятись Гломбінський.

— Може. Так чи ні?

— Про се з *вами* я говорити не буду. Ось ще питання, скільки я маю часу, щоб зробити це з Танею?

— Два місяці.

— Добре. А як вона сама закохаєть ся в мені, що тоді?

Куточки губ Хоми ледви скривились гидливою усмішкою.

— Це буде те саме, що на содержание піде. П'ятьсот франків ваші.

Гломбінський поривчо підвівсь і мовчки заходив по кімнаті. Хома сів на софі, одкинувши голову до стіни і напівзаплющивши очі. Худе, смугляве обличчя його з довгастим підборіддям і тонкими губами здавалося втомленим і ще більше замкнутим в собі.

— Слухайте, Хома!—раптом зупинивсь перед ним Гломбінський. —Я не одмовляюсь, але хочу вам сказати, що... хочу пояснити вам, для чого я згодний. Я маю хору сестру, яка повинна лічити ся. Я пішлю їй гроші. Ось для чого. Що?

Хома поволі розплющив очі. І з того, як Гломбінський стояв перед ним, з виразу ніби соромливості, з искорок в чекаючих очах, Хома зрозумів, що він се вигадав тоді, коли ходив по кімнаті. Як що удати, що віриш йому він повинен почати поясняти, коли і як заслабла сестра.

— Чому ж ви мені раніше сього не сказали?

— Я думав се жарти... Потім се така інтимна справа... В неї, знаєте, туберкульоз... Зовсім молода дівчина...

— Ну й гаразд,—перервав його Хома.—Мене не обходить, куди ви подінете свої гроші.

Гломбінський ще кілька хвилин дивився на Хому, що знов одкинувся до стіни, і змушено, насмішкувато засміявся.

— А пан Хома так враз і повірив? Що? Ха-ха-ха! У мене й сестри нема, топ віеух. Я думав, що ви пожалієте й прибавите. Бо, чому ж я не можу з вас здерти? Ви ж вкрали гроші, які даєте мені. Ні?

Хома ледве-ледви всміхнувся, не розплющуючи очей.

— Що? Ні? Ви ж експропріацію забрали собі. Всі знають. Що?

— Сідайте, Гломбінський, не кричіть, а найкраще мовчіть. До чого сі розмови? Навіть „аристократом духа“ не вмієте бути.

Гломбінський хотів відповісти, але в сю хвилю увійшли Феня і Фаддей. Фаддей держав під пахвою книги, які зараз же акуратно розклав на столі.

Присутність Гломбінського і Хоми укупі здивувала Феню, а особливо поява Хоми. На протязі трьох місяців знайомства він був тут усього кілька разів.

— Ви кого чекаєте? Мене, Шурку, Таню?—засипала вона питаннями, обережно скидаючи капелюха з своєї круглої голови.

— І Шурку і панну Таню, — розшаркуючись відповів Гломбінський.—А панну Феню можна поздоровити з новим копелюхом? Дуже гарно вам до лиця. Що?

Феня засміялась.

— По перше так по українськи не говорять: „Дуже гарно вам до лиця“. „Дуже до лиця вам“. Поляку нещасний. А по друге, ви брешете.

— Але, панно Феня!..

— Але пане Гломбінський! Годі. Ви, поляки, всі страшенно піддесливі. Брешете в очі і навіть не моргнете. А справді до лиця мені?

І Феня раптом почервоніла при сих словах. Кругле, хоробливо—бліде обличчя її з кругленьким діркуватим носиком і подвійним пухким підборідям стало ще більш негарним.

Гломбінський хотів було засипати компліментами, але Феня зараз же знервовано перервала його:

— Фу ідіотка! Немов справді купувала тому, що до лиця. Мені вже тридцять два роки, стара панна, пане Гломбінський, і все мені до лиця. Ну, все це дурниці. Фаддей, ви готові? Панове ми не маємо часу базікати з вами, і отже не нарікайте, що ми при вас займем ся ділом. Горазд? Фаддей ви приготували?

— Приготував,—сказав Фаддей, що сидів давно вже над розкритими книгами і уважливо перегортав їх.

— Чудово. Тільки... А ну поверніть свою піку до мене.

Фаддей повернув до неї молоде, рум'яне обличчя з чистими карими очима і широкими, мов у негра, свіжими устами. На ньому яскраво світило ся змішання.

— Так, соромимось. Панове, дуже просимо не слухати нас, бо ми нарід дикий і все нас бентежить. Розгорніть книгу, на тім місці... Вже? Добре. Читайте.

Урок почавсь. Фаддей бентеживсь і тому зупиняв ся, червонів і що хвили витирав вспітніле низьке чоло.

І раптом Феня повернулась всім тілом до Хоми, що сидів з заплещеними очима і вимовила:

— Ах, да! Добродій Хома!

За те, що Хома уперто називав себе українцем, а не руським, Феня іронічно називала його „добродієм“.

Хома розкрив очі і глянув на Феню.

— Що ж це ви з нашим художником такі дурні жарти виробляєте? Га?

— Які?

— Дурні, кажу. З якої се речі пропонуєте йому таке: продавати вам свої малюнки, щоби різати чи палити їх при всіх? Що це за фокус такий?

Хома нічого не відповів і знов заплющив очі.

— Добродію Хома! Се—свинство! Відповідайте, коли вас питають.

— Не хочу відповідати.—байдуже і сухо сказав Хома, не розплющуючи очей.

— Ввічливо! Надзвичайно ввічливо. Ну так дозвольте в такому разі висловити вам мою думку з приводу сього, що я вважаю своїм моральним обов'язком. Ваш вчинок, пане, обурюючий! Ви користуєтесь становищем голодної людини і глузуєте з неї. Гидота і мерзота! Да-с. І ще більше гидко, що виробляєте ви це все на гроші, які... да, які ви награвували... І крім того, що ви хочете сим показати Аркадієві, чи кому будь иньшому? Що?

Вона схвилювалась і сердито одкидала полиняле пасмо короткого волосся, що звисало їй на очі.

— Ну? Що він спокусить ся грішми і дасть себе зневажити? Справить вам злістну і гідку приємність бачити страждання другого? Так?

В сю хвилю грюкнули двері в сінях і в кімнату хутко увійшла засапана, свіжа, оживлена Таня. Присутність сторонніх її, як звичайно, трошки зніяковила, але тільки на хвильку.

— Драстуйте, панове! Драстуйте! Чудова погода на дворі, туман, дощик, справжня осінь! А у вас так затишно, любий Фінік мій, я змерзла і їсти хочу. Боже, які вони всі серйозні, урочисті! Яке „алегорічно кажучи“ світове питання розв'язуєть ся тут?

Вираз облич у всіх мимохить і непомітно став м'якший чи від слів Тані, від її грудного, щирого голосу, від свіжости, принесеної в краплинках вохкості на чорнім, буйнім волоссю, чи просто від повороту уваги в другий бік. Тільки один Хома сидів з тим самим обличчям, втягнутим в себе, холодним.

— Питання не світове розв'язуєть ся тут,—сказала спокійнійше Феня,—але і не таке вже просте. Се ось про пропозицію добродія Хоми Аркадієві.

Таня злегка нахмурила густі брови. Вираз лица відразу змінив ся: з веселого відкритого, трохи зав'язаного, воно стало замисленим і суворим.

Вона мовчки хитнула головою кинувши погляд на Хому. І знов в ній поворухнулось для самої неї незрозуміле співчуття йому.

— Я ось питаю Хому, з якою метою виробляє він такі речі. Але добродій Хома не бажають нам відповідати.

— А чому ви, справді, не хочете одповісти? — суворо спитала Таня.

— Вас це дуже цікавить?—сказав Хома.

— Еге,—майже одночасово, одповіли обидві.

— Добре,—рівно й безстрастно почав він. — Я раз чув, як Аркадій запевняв, що вище всього, вище всяких революцій, партій і такого иньшого—є артизм, мистецтво. А мені здавалось, що він це мистецтво продасть за кілька сот франків. Я і пропонував йому се зробити. Він образив ся. Се все. Але я думаю, що він все-таки продасть.

— Так?

— Так, я сього певний.

— Дуже?

— Дуже.

— Чому ж це ви так сього певні?

Феня була, очевидно, трошки збентежена поясненнями, але не хотіла сього виявити і вела далі розмову таким самим іронічним тоном.

— Тому, що людина, яка продала революцію, партії за мистецтво, тим самим дозволяє думати, що вона взагалі може продавати. Одного разу йому мистецтво здається краще за революцію, другого—гроші краді за мистецтво.

І немов скінчивши неприємний обов'язок, Хома знов одкинув ся до стінки.

— Ні, прошу, ви не маєте права робити такі висновки!— вигукнула Феня. — Се вже через край. Дуже просто, пане! По перше, він нічого ні за що не продавав.

— З сим я не згожуюсь,—раптом вмішалась Таня, дивлячись собі на руки.

— Як?—підскочила Феня.

— Дуже просто. Як є мистецтво, революції нема.

— Які дурниці! Значить соціяліст не має права любити мистецтво? Ну, знаєте, Таня... се вже занадто.

Таня сама розуміла, що щось не так сказала. Але назад піти не хотіла. Почервонівши вона підняла голову і сказала:

— Для справжнього соціаліста насамперед революція, боротьба, а потім все иньше. Так, іменно — певнійше, твердим голосом казала вона далі.—А як мистецтво вище за все,

то значить, він не соціаліст. Тоді нема чого і ображатись.
— Ну, знаєте... логіка! Та хоч би він і не соціаліст був, то вже не може й ображати ся, як роблять ся огидливі пропозиції?

— Як що він на їх згодить ся, значить не вважає їх огидливими.

— Та не згодить ся він на них! Чи ви збожеволіли?! Аркадію!—гукнула раптом Феня.—Аркадію, йдіть сюди!

Всі, окрім Хоми, стали дивитись на двері в кімнату Аркадія. Ні згука не чутно було звідти.

— Аркадію, та ви все чули, ходіть сюди! — розсерожено закричала Феня.

Двері широко розчинились і на порозі з'явив ся Аркадій. Наче давно вже зберав ся увійти. Невеличка голова його пишно і гордо закинута була назад, очі прижмурені, хода повільна.

— Чого треба?

І від того, що на колінах сподні його надули ся горбочками, що на ковнірі від сорочки бракувало одного гудзика, а рукави піджака були короткі,—від усього сього гордовитий вигляд його справляв гнітуче, жалке вражіння.

Таня схилила голову і почервоніла.

„Дурень!“ — вилаялась тихо Феня і у голос сердито сказала:

— Аркадію! Ви, певне, все чули. Що відповісте все ось сьому панкові?

Голомбінський, який з очевидною втіхою і цікавістю спостережав сю сцену, одійшов до маленької залізної печі, приробленої до каміну, обережно доторкнув ся пальцем до її холодного боку і вигідно спер ся на камін.

Аркадій зупинивсь і не дивлячись на Хому заучено і тим самим гордим гоноровитим голосом сказав:

— Перекажіть сьому панови, говорити з яким я не маю естетичної можливости, що як би я вважав його за нор-

мальну людину, я б на всі його пропозиції відповів би тільки—по пиці.

До болю ніяково почувала себе Таня. І нестримано хотілось підійти до Аркадія і як-небудь скинути з нього сю жальку не природну позу.

Хома нетерпляче, легким і твердим рухом витяг з кишені бумажник і ледви всміхаючись сказав:

— Пропоную вам триста франків за вашу жовту чотирьох-груду жінку.

— Шостигруду! Вже шостигруду, шановний добродію!— розляг ся раптом в чорній відтуліні дверей гучний бас Адольфа і зараз же показав ся і сам розпатланий величезний його власитель.

Хома усміхнув ся. Тані до болю стало шкода Аркадія.

— Тут нічого смішного нема,—гостро кинула вона Хомі.

— Аркадію! Ви берете триста франків? Будь ласка, Адольф, не заважайте.

Смугли щоким її, звичайно „гаряче жовтяві“, як висловлювався Адольф, зашарілись. Від сього краса її наче з тіни вийшла на сонце.

Аркадій погордливо всміхнув ся.

— Панове! Ви дуже хвилюєтесь. Запитуючи мене про це, ви сим показуєте мені, що сумніваєтесь, чи я візьму, чи ні...

— Пропоную п'ятьсот!—якось дуже нетерпляче вихопилось у Хоми.

Аркадій зробив різкий рух в його бік, бажаючи щось сказати; але побачив асігнацію, яку Хома в ту хвилину витягнув з бумажника і мимоволі замовк. І зараз же, розлючений сим своїм мовчанням, підняв руку і кинув ся на Хому. Але сталось щось несподіване і смішне: Хома, що сидів на софі, швидко і спокійно підняв одну ногу. Аркадій наштотхнув ся на неї, спіткнувся і мало не впав. Його підхопив Адольф і регочучи став підводити. Він пробував ще раз кинути ся на Хому, але Адольф і Феня рішучо відтягли його і одвели до його кімнати. При сьому Адольф

виявив бажання лишити ся з ними і умовити його неодмінно взяти сі гроші за жовту жінку, бо, инакше, се буде таким злочином проти логіки, вищої системи, моралі і справедливості, що він, Адольф, повіситься з досади на власнім волосі, як Авессалом (теж з двома ес).

III.

Вийшло смішно, жалько і обидно. Феня накинулась на Фаддея за те, що той вимазав книгу в чорнило, і з приводу сього заявила всім, що щиро вважає всіх ідіотами і одурілими. А як їм се не подобається, нехай не лізуть до неї.

— Читайте далі! — грізно звеліла вона Фаддееві. Фаддей смішливо кусав губи; він спокійніше за всіх прийняв сю сцену.

Таня поглядала на Хому. Їй не подобалось його обличчя. І знов, як завжди, їй дуже хотілось підійти до його, заговорити якось особливо (вона почувала, що зуміла б так заговорити) і лице Хоми повинно стати инакшим; яким саме, невідомо, але обовязково инакшим, новим і значним.

І з незрозумілою асоціацією, яка її саму здивувала, їй пригадалось те, що трапило ся на фабриці.

— Ах, так! Фінік, знаєте новину: мені дали чисту одставку. І при яких обставинах!

І Таня оживилась, почервоніла і почала розповідати. Патрон був сьогодні через край ласкавий, незносно настирливий (Таня почервоніла ще більше), нахабний, грубий і вона врешті змушена була дати йому по пиці. Се його вмент втихомирило і привело до памяти. Тоді він надзвичайно ласкаво виплатив півтора ф'ранка, які їй належали, і висловив надію, що Таня не буде більше себе утрудняти і ходити на фабрику.

— Voila. І я тепер вільна.

Фені здало ся, що ніби Таня трошечки вдоволена з сеї всеї історії,—як справжня робітниця.

— Ну і що ж тепер?—похмуро спитала вона.

— Нічого. Шукатимемо роботи. Зроблю ся femme de menage. Я вже про се думала. Поки не поступлю на фабрику.

— Щоб знов те саме?

— Ну, то що ж? Навіть цікаво!

Тані здало ся, що Феня якось ніяково встромила облича в книгу. „Подумують, що рисуюсь“, промайнуло їй в голові і вона відчула, як щоки запалали з сорому.

— Ну, одним словом, не пропаду! — додала вона різко і почувши, що в прихожій залунав дзвінок, швидко вийшла туди.

Гломбінський і Хома кілька разів мимохіть переглянулись. Гломбінський, тонко всміхаючись, закручував усики з виглядом людини, шанси якої побільшились.

Звонив Шурка. Одчиняючи йому двері, Таня знов відчула в собі „буйство“, яке ще на фабриці спалахнуло і трохи було затихло.

Шурка був „ясний“; очі проміясті, всміхав ся „прозорю“. Але від сього „буйство“ стало ніби ще сильніше.

— А знаєш, Шурка,—входячи за ним в кімнату, голосно вимовила Таня,—мене з фабрики прогнали!

Шурка здивовано й швидко повернув ся до неї. В великих синіх очах мов миша пробігло дивне темне змішання.

— За що ж?!—прибільшено-здивовано скрикнув він і спустив піднятий ковнір пальта. Від сього постать його стала тоньша й вища. Орлиний ніс, який підчас сміху вкривав ся такою гарною сітю морщинок, наче витяг ся.

Таня повторила своє оповідання. Шурка зпочатку слухав непорушно, потім раптом похапливо почав здоровкати ся з усіма, хитаючи Тані головою і всім обличам своїм показуючи надзвичайну увагу.

Коли вона скінчила, Шурка вже знов всміхав ся; а Таня була обурена з його усмішки. Він повинен инакше реагувати на се, як саме,—невідомо, але не так.

Вона зустрілась очима з уважливим поглядом Хоми і роздратовання її збільшилось.

— Слухайте, Хомо, чому ви не зайдете до Остапа? — несподівано спитала вона.

— До якого Остапа? — злегка здивувався Хома.

— „Якого Остапа“. До Остапа Клуні, товариша вашого з дитячих років. Він вам писав, ви навіть не відповідаєте. Він прохав мене спитати вас, коли зустріну, за що ви на його сердитесь.

— Я на його не сержусь.

Тупий рівний голос Хоми надавав охоту ударити самого Хому або кого небудь.

— Чому ж ви не зайдете? Він хорий. Зайдіть. Він живе тепер у Косоротових. І вони ображені, що ви не заходите. Зайдете?

— Ні, не зайду.

Таня різко відвернулася. На неї уважно і заклопотано дивилась Феня. Вона знала вже ознаки „буйства“. Тані стало смішно раптом від сього погляду і захотілось попустувати.

— Пане Гломбінский! Чого дивитеся на мене таким жадібним поглядом?

Гломбінский справді не зводив з неї очей.

— Ви дуже гарні зараз, — серйозно сказав він.

— Так? Дуже приємно!

— Маю панні Тані сказати пару слів по секрету. Як що панна Таня дозволить. Що?

— По секрету? — весело здивувалась Таня. — Се може в коханні признати ся вигадали? Хвилинка невідповідна, попереджаю. Панове!.. Та дурниці. Це все ні до чого. Справді, маєте справу?

— Так, справа дуже пильна.

— Гаразд. Ходім до мене.

Кімнатка маленька, чисто вимита підлога, килимчик витертий коло сніжно-білого, оповитого як колиска, ліжка. На столі, простім, з рівними білими ножками, аркуш промокательного блідо-рожевого паперу. Лампочка—малесенька; кучерявий шелестячий абажур розливає сумовитий затишок.

Гломбінський обережно, з пошаною сів на шореткий солом'яний стілець.

— Я слухаю.

На спинці канапки, пухкої привітної, акуратно складена висіла тепла клітчаста хустка.

— Холодно. Вам ні? Я трохи накриюсь. Нуте?

Гломбінський змішано взяв книжку з столу і поклав назад. На обличчі його розлилась надзвичайно ласкава сторожка ввічливості.

— В мене така справа... Але тільки прошу панну Таню бути трошечки терпеливою. Що?

— Нічого, — смішливо усміхнувшись сказала Таня. — Я чекаю.

Жарт підбавьорив Гломбінського.

— Хе-хе-хе! Се в мене така звичка говорити „що“. Ну, так панна Таня обіцяє?

— З огляду на те, що будете говорити. Та кажіть просто, страшно не люблю підходів. Швидче.

— Прощу. Я буду просто.

І почав страшенно здалека, наче на вишпиньки підкрадаючись, викручуючись, звиваючись, кидаючи усмішки, компліменти, обережно намагаючи й моментально одскочуючи, і нарешті підійшов до діла. Панна Таня має надзвичайно цікаву красу. Панна Таня на диво гарні і нові тони має в лиці. Нехай панна Таня не приймає сього як комплімент, се панні Тані кожний художник скаже.

— Господи! Та в чім же справа нарешті?!

Гломбінський злякано заспішив.

— Я зараз, я зараз. Я хочу зробити з панни Тані малюнок. Що?

— Се б то ви хочете мене писати? Так?

— Так... Але панна Таня... Та, слово чести, ніколи не бачив такого облича! Один ніс... Він з блідого мармуру... Панна не гнівається на мене? Що? Панна Таня! Як би панна Таня захотіла вбрати ся як паріжанка і поїхати на прем'єре в Орега, то весь Паріж схилив ся б до її ніг. Слово гонору! Що?

Таня зарум'янилась. Невже така вродлива? Дурниці. Як негарно він дивить ся.

— Значить ви хочете, щоб я позувала вам?

— Так, так! — близько схиляючи до неї золотисте, освітлене блакитними очами облича, — схвилювано зашептав Гломбінський. — Так, позувати. Бо, панно Таню, се гріх, як ховати вашу красу. Се весь світ повинен бачити. Всі! Що? Се буде фурор! Що?

— Ви дуже хвилюєтесь, — злегка здивувалась Таня, одхиляючись од його облича. — Я розумієть ся нічого не маю проти, але...

— О, панно Таню! Я вже розумію. За кожний сеанс я плачу десять франків!..

Таня спалахнула.

— Що?!.. Фу, який же ви! Я зовсім не про те!

— Вибачайте, вибачайте!.. Як що я образив. Але я ж розумію, що се дуже важко... Се робота, се, панна Таня, просто як товариш товаришу...

— Ну, се дурниці! — різко підвела ся Таня. — За гроші позувати не буду. Так, коли хочете можу.

— Але чому? Чому? Що тут негарного?

— Не знаю, противно. То се ваша справа?

— Але, панно Таню!.. Я вас благаю...

— Залишіть, Гломбінський. Грошей не візьму, ось і все. Пишіть так.

— Але, панно Таню, це кожний день три-чотири години.

Час ваш є дорогий. Що? Я ж розумію. І се важко, все тіло болить. Я ж не можу так експльоатувати. Що?

— Три години? Так багато?—здивувалась Таня.

— Еге, так треба. Инакше важко.

— Гм! Я не зна-а-ю... І рано, себ то в день, напевно?

— Так, і у день, бо у вечорі не можна...

— У вас?

— Так... У мене... Тут не можна, нема світла.

Гломбінський весь тремтів і з чулою жадібністю заглядав їй в облича.

— Добре. Грошей, розумієть ся не візьму. Се дурниця. А як я буду одягнена?

І до мимовольної краски змішання долучилась задорна усмішка легкого кокетування і цікавості.

Гломбінський зробив зовсім улесливий і невинний вираз.

— Панна Таня ніяк не буде одіта. Краса її тіла...

— Що?! — навіть одступила Таня назад. — Та ви збожеволіли?!

— Панно Таню, панно Таню,—благав тремтячи з переляку Гломбінський:—Панно Таню! Я ж не хотів! Я не знав. Прошу вибачити мені... Панно Таню! Можна і одітою. Я тільки... Я знаю, що панна не має роботи. Я можу п'ятнадцять франків...

Таня чудно глянула на нього, уважливо, з цікавістю, і усміхнулась. Гломбінський від сього моментально замовкнув, зрозумівши, що далі краще не говорити.

— Я не знала, що ви... такий. Більше нічого не маєте мені сказати?

— Панна Таня розсердилась на мене? Що?

— Не маю причин для сього. Розмова наша скінчена!..

Гломбінський вклонився дуже низької вийшов. На щоках його ще палало змішання; але коли він зпіймав на собі уважливий погляд Хоми, облича його вдавало цілковиту незмущенність і всміхалось, немов після легкої і милої розмови про деякі веселі і інтимні речі. Зустрівшись з

Шуркою, що задумано ходив по хаті, він трошки з-висока взяв його за руку вище локтя і пустотливо сказав:

— Ну, як же, пане Шурка? Панна Аннета чекає пана... Треба піти, треба... Не можна так!

„Буйство“ в Тані від розмови спалахнуло. На слова Гломбінського вона з запалом крикнула:

— Нікуди Шурка не піде. Дайте йому спокій! Чуєте?!

Всі здивовано подивилися на неї. Брови близько зішлись на перенісі, в обличчі знайома „жовта блідість“. Феня трівожно підвелась.

— Танечка! Що з вами?

Таня не глянула в її бік.

— Чуєте! Шурка не піде до сеї проститутки! Еге, так їй можете сказати. Перекажіть, що Шуркина наречена звеліла їй так відповісти на її нахабне запрошення. А ти...

Вона повернулась до Шурки, і... зупинилась. Знайомий страх застукотів в серці, несподівано, мов з-за кутка: Шурка всміхався. Але вже не „прозора-ясно“, а „темною мутю“. Очі безвольні з каламутним поганим гнилим блеском.

Але лише на хвилинку переляк.

— Шурка! Ти зостанешся дома! Чуєш?

І навіть ногою тупнула. „Все одно,—нехай“.

Шурка хрипло сказав:

— Я з охотою.

Ляк і в його був, блідий, наче крізь дим продерався, бажаний, але безсильний. А в руках, ногах, в грудях тепла, могутня безвольність. Жахна, яка вічно оживала і непереможно тягла до сих очей, безвольність.

Гломбінський силкувався захвати змішанне під на-смішкуватою усмішкою.

Хома уважно і байдуже спостерегає обличчя всіх.

— Піди до мене!—звеліла Таня, хитнувши головою на двері своєї кімнати.—До побачення! Чого так дивитесь, Хома? Нічого цікавого нема. Просити вибачення не маю

охоти, бо се по дурному буде. До побачення. Приходьте в другий раз.

Гломбінському нічого не сказала і вийшла слідом за Шуркою до себе.

Шурка, горблячись і згинаючи своє довге тіло, присів на каналу.

„Як глупо, як глупо“, машинально набігали на язик порожні слова. А безвільність тепло і млосно розливалась по всіх куточках грудей і шлунка. І почувало ся, нема і не буде можливости зупинити її.

Струнка постать Тані швидко маячила по кімнаті.

Вона гостро поглядала на нього. Як швидко, як на диво швидко схоплює „воно“.

— Ти можеш зараз розмовляти?—гостро і сердячись на себе за сю шкідливу гострість, яка підливала масла в огонь,—спитала вона.

— Можу,—хрипло прошепотів Шурка і жалько, пожадливо, але зараз же злякавшись сеї пожадливости, усміхнув ся.

Таня сіла на того стільця, де сидів Гломбінський, стиснула голову руками і сперла ся ліктями об стіл. Спокійніше, спокійніше. Добре, се все так. Але до чого розмова? Знов значить, старе, переговорене? Та що ж се нарешті?!

— Слухай... Та не дивись так... Дивись у бік, на кошик дивись...

— Не можу... Дозволь на тебе...

Таня нетерпляче хитнула головою.

— Кажу тобі... Чуєш?

Але Шурка не чув, він почував тільки її голос, почував дивну, владну, солодку в злості силу сього голосу. Від нього росла тепла безвільність, яка переходила в пекучий, божевільний нестриманий потяг до її ніг. Тягнуло упасти і поставити її міцну ногу на потилицю і каблук

до крові крутити його, душити до гострого колючого болю в хребтовому мозку, до тремтючого, рухливого морозу на шкірі черепа.

Таня вгадала його самопочуття і зблідла. Хутко встала, підбігла до умивальника, зірвала рушник з стіни і поглядаючи на Шурку, намочила водою.

— Сиди, сиди... Підніми голову... Нічого... Я умію... Та сиди!

Холодна вода з обличчя пройшла в груди і відразу там стало порожньо. Руки й ноги стали твердіші.

Таня міцно, як дитині, терла мокрим рушником високе чоло, п'яні очі, сухий горбатий ніс. Один вус розпатлався а другий мокрою тонкою ниточкою звисав на губу. На кінчику носа слабо хиталась каламутна краплина води.

— Краще тобі?—гідливо обтираючи краплину, м'яко спитала Таня.

— Еге,—прошептав Шурка і підвівшись одійшов до умивальника.

— Почекай, я дам чистий рушник.

Обтираючись, Шурка дивився в куток невидючими очима. Потім, волочучи ноги підійшов до канапи, сів і згорбився. Туна втома тягла його до сну.

— Слухай... Скажи мені, Аннет так само на тебе впливає?

Шурка трівожно глянув на Таню. О, ні, ні за що ні слова не говорить... Тільки не се!

І навмисно-сумовито усміхнувшись, він тихо похитав головою:

— Ні...

— Тільки я?

— Еге.

— Добре. Але що буде далі? До якого часу се буде? Я не можу бути твоєю жінкою, коли... коли так... Ти кажеш „хорі нерви“. Добре... Але коли ж вони будуть здорові?

Шурка не чув. Схиливши голову він тупо прислухав

ся—починала ся млість. Вона ніколи не переходить в справжню, але весь час хитко коливаєть ся в горі живота і від неї розсходить ся всерединний сухий огонь по всім тілі, руки сохнуть і хочеть ся опустити їх у відро з водою і так тримати.

— Сьогодні буде „сизий сон“,—піднявши голову глухо сказав він.

Таня перелякано розкрила широко очі.

— Ти почуваш?

— Еге.

„Сизі сні“ йшли укупі з „темною мутю“. Головним і незмінним їх елементом був жах. Могли снитись найпростіші речі—щітка до чищення чобіт, мужик з возом сіна, обдерта кицька, яка обережно крадесть ся тином, прочитаний лист, залізко—все се кінчалось недоречним жахом, який стискав груди і морозив. Се зпочатку. Потім на зміну щіток, кицьок, мужиків—в'язниця. І жахливійше всього було те, що завжди починались справжні „сизі сні“ з того самого малюнка. Вузька, довга камера, де і вікно і двері в горі. Почуваєть ся, що в одному кутку є иньший вихід. Як взять подушку і міцно втискати її собі в груди, то вихід розкриєть ся. Але подушка не входить вся, кінець її мов шапка клоуна, стирчить з грудей. На сім подібність снів кінчалась. З сього ж починав ся жах. В грудях весь час повно було подушки, і жах з грудей расходив ся по цілїм тілі. Іноді щастило виходити з в'язниці крізь прохідне подвіря в знайомім кварталі; іноді чомусь з камери робивсь старий карцер гімназії, і він не міг вийти з нього бо був без куртки, в одній білизні. Іноді подушка навіть зникала, але почуте божевільного жаху все збільшувалось. Ні засвічена лампа, ні ходження по хаті не прогоняли жаху. Холодний піт, як вохкість на стінах лазні, виступав на чолі і скронях.

— Ти спатимеш в кімнаті Фені! рішила Таня.—А Феня зо мною.

Шурка, не згожуючись, мовчки похитав головою.

— Шурка! Покинь дурниці!—крикнула вона і зараз же злякалась. „Ах, ідіотка, знов сама викличу“.

— Вибач любий!.. Ну, прошу тебе. Так? Я читатиму тобі. Ти спокійно заснеш. Так?

Таня швидко пересіла до нього, взяла за руку і ніжно-ніжно почала гладити її.

— Ні, Таню. Я спатиму у себе. Нічого не буде... А як і буде, то так мені і треба.

Таня болюче зморщилась.

— Любий!.. Не треба так казати... Не треба... Тільки ось що Шурік: не сердь ся але... може, тобі краще не... моли-тись? Га? Се тебе нервувє.

Шурка одкинувсь у бік і глянув в очі Тані. На обличчі його був справжній жах.

— Таню! Ти це серйозно?

— Шурка, я не вірю, що се тобі помагає. Не можу вірити... Він увільнив свою руку і заспішив.

— Пусти... Ти говориш... Пусти...

І раптом подивив ся їй в облича упереджаючим зляканим поглядом і тихо сказав:

— Ніколи сього мені не кажи! Чуєш? Ніколи.

Холодний жах пройшов по спині Тані. І зараз же до-сада за се обхопила її всю.

— А, Шурка, знов сей містіцизм!.. Чому я не повинна говорити? Які дурниці справді? Тебе сі декаденти з Анне-тою на чолі начиняють ріжною поган'ю, а ти...

— Таню! Прошу тебе, не треба... Погано буде... Буде си-зий сон... Не треба. Мовчи...

— Нехай з тобою ляже Адольф!

— Ні... Не треба, щоб всі знали... Тільки не треба того казати. Так, Таню?

І променясті, добрі змучені очі його винувато, боязливо, благаючи глянули на неї. О, бідний, безконечно-жаль-кий і ще більш дорогий!

— Добре, любий, добре. Ти сьогодні хочеш молити ся? Зараз?

— Так, хочу зараз.

Він довго і блідо всміхнув ся.

— Ну, йди, коли так... А як... погано буде, приходь до мене. Чуєш?

— Еге.

Він ще раз всміхнув ся і зігнувши довгу, вузьку спину, чомусь на шпиньках вийшов з кімнати.

„І поцілувати мене не посмів“, подумалось Тані.

IV.

Хома і Гломбінський мовчки зійшли по сходах. Мовчки вийшли на улицу. Хома підняв комір пальта, кашлянув, але нічого не спитав.

Гломбінський теж поставив комір, кашлянув і байду-жим голосом вимовив:

— Туман, пшся крев...

— Ну?—нарешті глянув скоса на Гломбінського Хома.

— Пшся крев, холодно... Руки кусає, як сволоч. Що?

— Ну?—повторив Хома.

Гломбінський усміхнув ся.

— Що, „ну“?—невинно запитав він.

Хома ледви всміхнув ся глибокими сірими очима.

— Наслідок розмови з Танею?

— А—а! Розмови з Танею? Хе! Який наслідок... Се, пане Хома, наслідок такий, що ви мені скоро дасте пятьсот франків. Що?

— Згодилась?

— Чому їй не згодитись?

Хома скоса глянув на Гломбінського: ухмиляєть ся, значить не бреше.

— Коли почне позувати?—глухо запитав він.

Гломбінський зловтішно усміхнув ся—не подобало ся, що згодилась.

— Се ще невідомо... Ще не вповні згодна... Нам ще треба перебалакати... Вона пошукає роботи, а тоді зовсім згодить ся... А яка ловка штучка, ся Танечка! Що? Пан Хома уявляє собі? Ні! Вона вам зовсім не подобаєть ся... Що? А як вона дає ручку поцілувати!.. Ви не бачили?.. Знаєте, що вона мені сказала: „Боюсь, що у нас щось-небудь вийде“... Ха-ха-ха! Вона „боїть ся“... Але, Хома, я їй двадцять франків платитиму. Не можна менше... Що?

— Се правда, що ви зараз говорите?—надто сухо і недбало кинув Хома, щільніше заціпаючись.

— Ви самі скоро побачите.

— Добре як треба буде грошей, приходьте до мене. Увечері, по восьмій. До побачення.

І повернувши праворуч, Хома одійшов од Гломбінського. Той лукаво й злістно всміхнув ся у слід йому.

Хома довго йшов, низько схиливши голову, немов розглядаючи щось в себе під ногами.

І непомітно вийшов на бульвар St. Michel. В зеленаво сірому гнилому тумані горіли електричні лихтарі. В повітрі дзвін, крик, гуркіт, уривки згуків музики, що виривали ся з кафе. Важко й накопичено повзли двохповерхові парові трамваї, один на зміну другому, випускаючи з себе на остановках пасма людей і втягуючи юрбу, що чекала.

— La Presse! La Presse!—скажено кричить рознощик газети голосом, що душу роздере і з надзвичайною, надприродною спритністю пролазить між трамваями, автомобілями, під мордами коней на другий бік ulиці. В руках у його ще вохкі, нескладені аркуші вечірньої газети. На голові шапка і обгорнута сею самою газетою, як кухарський ковпак...

— La Presse! La Presse!

Він вдераєть ся в юрбу і впиваєть ся в неї зорами.

Йому не треба кричати. Він бачить бажання ваше в очах. Швидче, швидче давайте су,—газета вже перед вашим носом.

— La Presse! La Presse!

Юрба теж спішить. Поспішають автомобілі, роздратовано кричать звозчики сціпившись, поспішають ті, що йдуть вниз і ті, що в гору йдуть. Так ніби юрба комахок, яким закрито вхід до мурашнику. Немов забули сі люди двері домів своїх і змушені лишати ся на улиці, повні тривоги й непокою.

Хома зупинив ся на своїм шумливім розі і довго стояв під лихтарнею, дивлячись тманими, байдужими очима на рухливі пацьорки людей. Маячили часом росіяне. Їх легко пізнати: нема в них того спокою й впевнености, з якими проходить хазяїн країни—француз. Обличчя їх ніби щось шукають. До них не чіпляють ся проститутки; крамарі квіток не протягають їм букетів.

Але і росіяне не зупиняли на собі уваги Хоми. Його час від часу штовхали, ставали на ноги, він байдуже і машинально усував ся на бік. Здавалось, якби всі ці трамваї, автомобілі, круглі лихтарні, люде й дерева перемішались і закрутились перед ним в недоречнім танку,—не помітив би нічого.

Поволі продераючись між юрбою, пішов він вгору. На розі двох улиць світились широкі, на цілу стіну, матові вікна поштового одділу. Хома зупинив ся й зігнувшись та засунувши руки в кешені, знов довго стояв перед ним. Поліцейський кілька разів невдоволено, підозріло оглядав його,—сі безробітні вічно завдають клопоту властям.

Раптом Хома твердо і рішучо увійшов в двері пошти. Взяв бланк для переводу грошей, написав адресу Тані і приклав пятьдесят франків.

V.

Біля будинку, де жили Косоротови, Хома в нерішучості пішов повільнійше. Так само нерішуче виліз на третій поверх і наче машинально подзвонив.

Відчинила сама Оксана Косоротова. Вона—було видно—здивувалась і зраділа побачивши Хому. Навіть млявість її на хвилику десь зникла.

— А, Хома!.. А я думаю хто се? Чого ж се ви не показуєтесь? Ну, заходьте.

Але Хома не звертаючи уваги на її привітність і не відповідаючи на питання сказав:

— У вас, здаєть ся, живе Остап Клуня? Де його кімната?

Оксана здивовано й ображено глянула на нього, здвигнула плечима і повела колінкуватим коридором в кімнату Остапа.

— Ви сердитесь на нас, Хома?—не витримала і спитала вона, зупиняючись перед дверима.

— Ні, не сержу ся. Ся? Дякую.—І Хома постукав.

— Entrez! почуло ся з середини.

— Хома увійшов. Проти дверей, на ліжку, витягнувши вперед шию і прижмурюючи очі, напівлежав Остап.

— Та невже?!—з радісним здивованнем гукнув він, пізнавши Хому.—Ну не сподівав ся!.. Ах, Боже мій! От справді вже не чекав. Киньте, голубе, сей піджак туди на підлогу і беріть стільця... Ну спасибі, що прийшли... Таке, їй Богу, спасибі, що...

Хома стиснув суху горячу руку Остапа і не хапаючись сів, одклавши одержу на купу книг. Отверто й щиро тішив ся Остап. Треба було б принаймні привітно усміхнутися. І тому Хома зовсім сухо, без усмішки, сказав:

— Що, лежите? Нездужаєте?

Остап помітив холодність; але вона на нього не справила вражіння.

Нервова, вдячна радість так і блищала в ще глибше запалих очах.

— Нездужаю?.. Лежу?.. Та як вам сказати? І слабий і ні... А швидче не слабий. Дурниці... Як дивити ся. Ха-ха-ха! Їй Богу... *Cela depend...* як кажуть французи. Ось перед вашим приходом думав, наприклад, що найпізнійше сьогодні вночі помру, а зараз ось бачу, що дурниці... Признати ся... Ні, яка штука ся наша душа!.. Ось дивіть ся... Ах сволоч ся подушка... Ой, болить! Живіт у мене... Так... Ось дивіть ся, за хвилику я лежав і в сій самій душі сама темрява і туга, мов чорнило.. Все пропало, всьому край... А ось прийшла людина і нема нічого. Наче лампу в темну кімнату внесено... Ха-ха-ха! Ось навіть живіт не болить... Гастрит, себ-то просто катар шлунку і більше нічого. Дурниці вони тут виробляють зо мною... Їй Богу! Дурниці! Хіба мало в кого буває. Ось в ліжко вклали. Ну, і розумієть ся, нудьга... Ха-ха-ха!

Хома спокійно дивив ся на нього; очі безстрашно спостерегали. Дуже змарнів. Щоки позападали. Жовтий, як заляжаний папер. Губи сині.

— Давно нездужаєте?—запитав Хома. Остап знов підсунув під спину подушку, нетерпляче вмовив ся і похопливо, охоче забалакав:

— Чи давно? Та як вам сказати? Властиво лежу отсе таким трупилом вже тиждень три... А слабий... Та признати ся з самої тюрми... Голодовка се мені клята підвезла... Тринадцять день як ні як прожувати власний шлунок. Та ще мене тоді побили... Памятаєте? Ось і тее... Вдарив, мабуть, хто-небудь каблуком в живіт і, ну і щось трапилось там... А тут ще власна, набута голодовочка емігрантська... Ха-ха-ха! Ну, нічого... Як-небудь тее... Ну, а ви як? Га? Що з вами таке трапило ся? Га? Заходив до вас—не застavaв, писав—не відповідали... Що, думаю, таке?.. Кажуть, працюєте столяром в робітні? Так?

— Працюю...—ледви всміхаючись сказав Хома. Він бачив,

що Остап так само ставить ся до сього, як і усі, з іроничним здивованням, але ще і з власним романтичним захопленням.

— І цікаво? Га?—захоплено запитуючи труснув кучерями Остап. Кучері лишили ся такими самими і трусив він ними як ранійше, наче мухи згоняючи з них.

— Дуже цікаво...—сказав Хома.

Остап хутко і так само нетерпляче, наче йому хтось не дозволяв сього робити, сів рівнійше.

— Як простий робітник? Самий справжній?

— Самий справжній.

— Ех здорово!.. Чув, що і платню уже одержуєте? Два франки?

Хома знов мимохить усміхнув ся.

— Чого? Чого?—вхопив ся за цю усмішку Остап.—Що я про платню заговорив? Еге? Думаєте, осуджую? Еге? Ось мовляв, має тисячи, а платню бере? Так? Так?

Хома бачив, що Остапові хвилювання шкодило. Та і хвилювання було очевидно-неприродне, підвисшене.

Але Хома не сказав йому сього, тільки скинув усмішку з уст і відказав:

— Ні, сього я не думаю.

— Неправда... думали... Ну та все одно... Радий вас бачити... І не ображаюсь на вас... Як що вам хто казав, що я ображаюсь,—неправда. Я ж знаю вас... Кажуть, що ви нігде не буваєте, ні з ким знати ся не хочете? Так? Вам неприємно, що я розпитую? Ви мені вибачите, я сьогодні щось наче трошечки того... Сволоч, болить клятий. Ось тут, розумієте, з лівого боку, ся ціла історія. Так ось, мов шпилькою з живота і з спини проколює. Застібка клята... Їсти головне нічого не можна... Не приймає. Молоко та ще ріжну ніжну погань... А як ви прийшли до мене? Га? Може Таню бачили? Я просив її, як що побачить вас... Бачили? Вона сказала? Так?

— Вона...

— Молодець! Ну молодець... От се дівчина!.. Знаєте, кого вона мені нагадує? Ні? Памятаєте Вареньку Стоянову, гімназистку за якою бігав Вася Щур? Ні? Похожа? Правда? Ся має також трошечки великий і розумний рот. Найголовніше, щоб розумний рот. Вареньку памятаєте?.. Знаєте, видно мені справді вмерати доведеться. Кажуть перед смертю пригадується дитинство. А мені як раз все таке пригадується тепер. Гімназія, Саварієвський ліс... Памятаєте, як ви там з Андрюшою Калиниченком печеру рили, щоб зробити ся заточником... А романи ж свої як? Га? Ще в Швайцарії я чув, що ви тут просто Содом і Гомору виробляли... Щастить вам! Ось і Таня цікавить ся. Все розпитувала про вас. Не вірить, що ви не такий були як зараз... Кажуть те, що ви тепер і не всміхаєтесь... Ви на мене не сердитесь? Га? За отсю балаканину? Я трошки вас ревную... Ха-ха-ха! Всміхаєтесь, мабуть собі: бач каліка—і собі туди ж... Поет! А поети всі такі. Ось Шевченка, кажуть, ні одна жінка не любила, а він до самої смерті мріяв.

— А вірші і тепер пишете?—спитав Хома, дивлячись на нездоровий синьований румянець на обличчі Остапа.

— Пишу!!! Пишу, ніяких!.. Тані читав, хвалила, зворушена була. Вам, не бійтесь, читати не буду, знаю, що не любите, в тюрмі сміялись. А Таня хвалила... Запевняє, що надрукують... Ну, розуміється, де там... А то, хочете, прочитаю?

— Ні, не хочу,—байдуже і спокійно сказав Хома.—А ся... Таня, значить, часто заходить до вас? Мабуть, доглядає вас?

— Ні, доглядають інші... Ось тут мої хазяїни, Косоротови, чудові люди... Ні, Таня—тільки так... Більше що до розмов... Я ж мислителем зробив ся. Лежу й мислю. Бува книгу важко тримати, я і мислю. А приходить Таня, я їй і викладаю. Я викладаю, а вона розуміє. Ось тільки одного ні за що не хоче зрозуміти. А, ну, ви зрозумієте?.. Як по вашому, що вище: зразу вмерти за якусь високу ідею ну, скажемо, на шибениці чи на багатті, чи все життя проводити дрібязкову

боротьбу і обстоювати кожний пункт? Ну, ось напр., соціалізм... Що вище: зразу піти на шибеницю чи проводити його в своїм життю і в родині, в суспільстві, з звичайними людьми?.. Як каже Таня: соціалістичну мораль вводить в жите, „будувати соціалістичні острови в буржуазнім морі“. Га? Що, на ваш погляд вище?

— А Таня як думає?

— Ні, ви з Танею почекайте... Бач заточник! „Таня як!..“ Ні, ви як про се думаете?

Хома не одповідаючи, оглянув ся. Звідки йшов сей важкий, солодко-прілий запах? Мабуть, якусь романичну погань ховає, сухенькі віночки де-небудь в скринці. Чи се від ліків?

Остап нетерпляче чекав. Нечиста сорочка одкривала худорляву, жовту як лапа старої курки, шию. Очи нервово блищали. Він тримав ся рукою за лівий бік і часами болоче морщив ся.

— Ну, Хома?

— Та на віщо вам се?

— Що власне?

— Та всі ці питання?

— Як на віщо?!—здивував ся Остап.— Ось тобі й маєш! Се мені подобаєть ся!.. Та хоч би на тє, що се вияснює відношення до людей.

— А люди вам на що?

Остап уважнійше глянув в холодне стиснене облича Хоми. І уперше за сей час, що Хома був тут, він помітив зміну в ньому.

— А, знаєте, ви дійсно, дуже перемінили ся... Ось зараз бачу це. Зпочатку не помічав... Наче те лице і... иньша людина... А усього тільки місяців шість не бачились. Того разу як я був у Парижі, сього не було. Може хорували?

— Еге,—сухо кинув Хома і немов, боячись дальших запитань сказав:

— Ну так я у вас питаю ся, на що вам люди?

Але Остапове захоплення чомусь зразу впало. Він притиснув руку до живота, одкинувся на подушку і неуважливо сказав:

— Люди?... Люди потрібні... Слухайте, Хома... А де зараз, Андрюшка... Андрій Калениченко? Не знаєте?

Хома міцно стиснув уста.

— Андрія Калениченка оголошено правокатором,—різко сказав він, безсильний стримати сю різкість.—І де він зараз, сього я не знаю.

Остап знов, уважливо глянув на Хому.

— Я знаю, що його оголошено правокатором...—здержуючи стогін, вимовив він.—Я думав, ви знаєте, що з ним потім сталося. Ніколи б на Андрушку не подумав... Хто угодно, але тільки...

— Ну, мені час йти,—підвівся Хома і протяг руку.

— Та куди ж ви?!—занепокоївся Остап.—Хомо! Та посидьте! Ну дивіть ся... Ой!

Остап раптом застогнав, схопився за живіт і одкинувся назад. Закинута за подушку голова глянула на Хому замість очей довгастими темними ніздрами.

Хома мимо волі сів. Остап мичав з болю і корчився по волі, обережно, наче боячись різкими рухами побільшити біль.

Хома нахмурился.

— Що з вами?—сердито спитав він.

Остап у відповідь крізь щільно зціплені зуби протяжно застогнав.

— Подати води? Кого не будь покликати?!.. Остане!—голосно і злісно повторив Хома...

— Покликати кого-небудь?

— Н-не-треба... Зараз мине-ть ся...—На силу вицідив з себе Остап.

Хома встав, міцно потер рукою чоло і заходив по хаті.

Біль затихнув. Тіло Остапа раніше було немов заморожене, закоченіле в неприродній позі. Тепер одтаювало:

лінії втрачали напруженість, різкість; груди запали, руки ослабли, обвисли, голова підвела ся і вяло умостила ся на подушці, встромивши в Хому втомлені, напів-закриті очі, в куточках яких блищали сльозинки.

Хома сів на старе місце.

— Умру...—тихо і безпомічно прохрипів Остап, ніби зараз тільки вповні впевнив ся в сьому і втеряв останню надію.

Хома одвів свої очі. В таких випадках кажуть звичайно свідому, банальну брехню, в яку хорі охоче й з радістю вірять.

— Ну й помрете, що ж з того?—шерстко й сухо сказав він.

Остапа не здивували і не завдали жалю його слова.

— Не хочеть ся...—жалібно й просто прошептав він. І облича його живо нагадало Хомі того Остапчика, який, бувало, приловлений на шкоді, жалібно дивив ся в очі класному наставникови і на його сумно-повчаюче „щож, за се підеш до карцеру“, простодушно відповідав: „не хочеть ся“.

— Мало чого не хочеть ся... Та що се у вас такий катар?

— Се вже не катар, а кругла болячка. Се така сволочь в шлунку робить ся... Рана... Від сього завжди умирають...

І знов Хома відчув, як тягне сказати щось безглузде, дурне потішаюче. І він знав сказав:

— Помрете значить і ви... От і все...

Остап злегка усміхнув ся... Він, властиво, вже не вірив, що умре, дві хвилинки тому вірив, а теперь ні. А від слів Хоми йому стало сумно і шкода себе.

— Так, розумієть ся...—вимовив він.—Се я знаю... Але хотілось би ще пожити... Мені всього двадцять шість років... І як ні як, а досадно: так, без наслідків вмерати. За що ж я голодав? Били теж за що небудь? А я сього нічого і не побачу. Та й взагалі...

Після приступів болю по тілі завсїгди розливалась приємна тепла втома. Все розмякшувалось і хотілось сумовито, довго і щиро говорити про щось високе, важне.

— Бо, властиво, я тільки тут ось, на ліжку, починаю тро-

печки розуміти життя. Йй Богу, Хома...—І знаєте, я вповні згоджуюся з Олександром... Є тут один товариш... Ми часто розмовляємо... Яка наприклад, проста думка: ось ми соціялісти, страждаємо за людство (як ні як, а таки страждаємо!), любимо все людство, а звичайної простої любови між собою ще не знаємо. Се ж просто вражає, властиво кажучи... Чого ви всміхаєтесь? Чого? Не згоджуєтесь? Так?

— Ні, я так...—зігнав усмішку Хома.—Кажіть далі я слухаю...

Але Остапови вже не хотілось далі говорити: Коли Хома встав і почав прощати ся, Остап навіть не попросив його заходити.

Хома сього не помітив. Дивлючись собі під ноги, він попрямував до дому.

Помешканне Хоми складалося з маленької кімнатки і кухні. Кімната була похмура й холодна. Зовсім голі стіни без єдиного малюнка або ґравюри. Біля стіни ліжко, накрите пуховиком з сірим накривалом, узьке, надуте, походить на труну; невеличкий самодільний стіл; токарський варстат і табуретка. На підлозі стружки блідо-жовтими кучерями подібними на локони, валялись під станком і табуреткою. Більше нічого. Ні книг, ні приладів до писання.

Хома сів на табурет і довго сидів непорушно, не скидаючи пальта, встромивши стомлений непорушний погляд на зеленкуваті скла вікна.

Здавалося, він прийшов до когось в справі, або збирався знов піти.

Лампочка невелика, брудна, з матовими слідами пальців на склі, миготіла на столику. Видко було, що потрібна вона була не для того, щоб захиснійше, яснійше було, не для читання, а щоб не наштотхнути ся в темноті на стіл або табурет.

Раптом двері з кухні на сходи зарипіли і в помешкання хтось увійшов, Хома хутко повернув ся, не підводячись.

— Хто там?—невдоволено і голосно крикнув він.

На порозі кімнати заявила ся тонка висока постать жінки в дуже великім моднім капелюсі. В руках в неї була модна муфта і гарненька торбинка на довгому золотому ланцюгу.

— Се я, — розтягаючи вимовила жінка поволі, спокійно входячи і з цікавістю озираючись.

— Аннет?!—навіть підвівсь Хома від несподіванки.

Підведені очі Аннет, злегка випуклі і гарні, критично жмурились. Розглянувши все, вона зупинилась ними на Хомі і похвалююче сказала:

— А все таки стильно!..

Ніби вони не бачились не п'ять місяців, а п'ять днів. Наче він спеціально улаштував все се до її приходу. Наче се саме важне для неї зараз і вона нічого більше і не має йому сказати.

— Що скажеш?—гостро і грубо запитав він.

Жінка обережно довгою і вузькою рукою в рукавичці взяла табурет і сіла.

— І се питання... в твоєму стилі,—сказала вона всміхаючися. Але підведені очі її все таки не зовсім впевнено і спокійно зупинились на ньому. Довгасте лице її було, як і раніше, сухе вродливе. „Зараз вона плавно і кругло підніме руку, торкнеться зачіски під капелюхом і прижмуриє очі“.

— Ну-с?—всміхнулась вона і, плавно, кругло піднявши руку, доторкнула ся зачіски під капелюхом. Але очей не прищурила.

Хома мовчки всміхнувся.

— Як гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори, —злегка схилила вона голову до плеча.

— Чого ж Магометови треба?

— О, такої дрібниці: кохання.

І ледве-ледве випрямилась.

„Ага! Стиль „прямоти і широти“. Ефект, розуміється, заздалегідь обдумано“.

— Тільки всього?— байдуже кинув він.

— Так... тільки.

— На жаль, не туди трапила.

— О? А я думаю, що туди.

Хома з цікавістю дивився на неї.

Отже ж бреше, і йому й самій собі, але тут же вірить в сю саму брехню і кохується нею. Ось не вірить ні на йоту в можливість його кохання, і все таки певна, що все буде так, як вона хоче.

— Що ж, набридли вже „аристократи духа“, богоборці, сатаністи?

— Я їх не любила. Я їх брала.

— Ну Аннет,—раптом шерстко і рішучо вимовив Хома.— Я не маю часу на балаканину. Іди собі. Знаєш сама, що усьому кінець і не треба комедій більше. Було їх досить. До побачення.

— Ти дуже поспішаєш. Але для візитів до Тані в тебе все таки час знаходить ся. Слухай: ти пішов від мене не поговоривши. Шість місяців шукаю я нагоди поговорити з тобою. Писала—ти одсилав листи. Сьогодні випадково ти лишив двері відчиненими... І я вдерла ся. Але ти не такий дурний і розумієш, що таке поводження образливе для жінки. Я не знаю, може у соціалістів се прийнято, але у порядних людей се... се...

„Зараз почнеть ся лайка, „стиль“ зкинуто. Розуміється“.

— Се... Та, я не хочу про це. Я хочу знати, чому ти пішов? Француз? Да?.

— Ні.

— А що ж?

— Бо я тебе „не любив, а брав“!

Аннет щільно сціпила губи і прижмурила очі.

— Добре,—глухо сказала вона після павзи.—Чому ж ти не хотів далі мене брати?

- Не була потрібна, то й не брав.
— На моїм шляху Таня стала? Да?
Хома зморщився.
— Ну Аннет, вирази зовсім не „стильові“.
— Почуття не рахуєть ся з цим... Так? Мені треба се знати. Ну?

Вона підвела ся і вирівнялась одкинувши голову назад.

Хома серйозно дивив ся на неї. Так, та сама. Поза театральна, пошла, а в очах щось справжнє, уста тремтять. Але як їй зараз навести самі переконуючі, незаперечні докази, що се не так, вона їх не прийме. Таня їй потрібна, в Таню вона вже вірить так, як в сю позу, в своє страждання.

— Я немаю чого тобі відповісти,—сказав він, втомлено сідаючи на старе місце.

Аннет раптом швидко підступила до його, стала на коліна, схопила його руку і притискаючи її до себе, заговорила:

— Хома! Я прошу вибачити мені... Скажи слово, я прожену француза. Ще сьогодні. Зараз. Я знесилилась, змучилась. Чуєш?

— А він ще є?—силкуючись увільнити руку, з цікавістю кинув Хома.

— Так. Він є. І інші. Але всі підуть, вернись до мене.

Хома розглядав підняте до нього напудрене так добре знане обличчя.

— Встань Аннет, право се нудно.

— Вернеш ся? Еге?

— Та на що я тобі, дивачка ти, їй Богу?

Як би він сказав їй щось суворе, грубе, вона б далі обстоювала і стискала його руку. Але ці слова і сей м'який тон болоче вразили її.

Вона на силу встала. Пола обложена сріблясто-сірою шеншилою, загорнулась, показуючи ніжний жовтий шовк

підшивки. Скинувши рукою опилки, що причепили ся, вона кілька хвилин мовчки дивилась на Хому, потім насмішкувато усміхнулась і сказала.

— Значить, нема надії?.. Гаразд... Але я мстлива, Хома!.. І жінка до того, не забувай. А жінка зуміє вибрати знаряддя помсти. Ти дуже ризував, даючи мені стояти перед тобою на колінах... У Тані ж є наречений... А з сим нареченим я можу зробити все, що вгодно...

Хома усміхнув ся.

— Ти не боїш ся?.. Певний себе? О, любий, ти кепсько знаєш жінок. Коли жінці відбирають чоловіка, то її вже ніхто в сей час в нього не може відібрати. Так-так! За се я можу ручити ся. Даремно сі стружки завів... Таня до Шурки буде мною міцніше стружок привязана. *C'est-ça, mon vieux!*

Хома чекав, що вона скаже ще що небудь ефектовне, схилить голову до плеча і, насмішкувато вклонившись піде.

Але Аннет замовкла і не йшла. Вклавши руки в плескувату, велику, мов мішок муфту, вона мовчки і дивно глянула йому в обличчя.

— Чому ти пішов?—раптом просто тихо й жалібно сказала вона. Уста її затреміли, і Хома відчув, що вона зараз заплаче, неестетично, безпомічно, вульгарно. Гарний тонкий ніс почервоніє, обличчя скосить ся вниз.

— Я пішов, бо йду від людей,—трохи похапливо, але рішучо і серйозно сказав Хома.—Ніякі французи і Тані ролі не грали. Говорю правду.

Ось вона вже насторожилась: „се оригінально й красиво“.

— І стружки тому?

— Еге.

Вона поволі, неймовірно похитала головою.

— Але у Тані ти буваєш, а мене не пускаєш, коли я на-

віть вдераюся до тебе. На листи не відповідаєш і повертаєш назад.

— Я нікому ніяких листів не пишу. Ну, доволі, Ганно. Можеш що хочеш думати про мене, тільки піді і дай мені спокій назавжди.

— Так, я підуді!—хитнувши головою з погрозою вимовила вона. Але.... правду твоїх слів я перевірю... на вогні!

І ефективно повернувшись прожогом вийшла з кімнати в кухню. В кухні ефект був трохи попсований безпомічним шуканням ручки в дверях, але Хома поміг їй і вона струнка, сувора, горда вийшла не озирнувшись.

Хома повернув ся, помітив на підлозі її хустку, підняв і викинув в кухню.

Потім сів і знов втомлено почав дивити ся в вікно, наче чекав звідти недоговореної відповіді.

VI

Шурка був лагідний і „прозоро ясний“. Вчорашньої „темної муті“ не лишилось і сліду. Таня приходила до нього в кімнату, сідала поруч його,—усмішка ясна, промениста не сходила з його уст і носа.

Таня мала спокій. Він навіть не цілував її,—від поцілунків його бувало завжди ніяково, а як губи його бували трошечки вохкі, то їй не приємно. І вона любовно-вдячна була йому за те, що він нічим не псував її зворушеного і теж лагідного настрою.

Роботи вже не було, вона сьогодні нікуди не виходила, і се ще більш додавало їй настрою відтінок святочного, урочистого.

Зранку Аркадій і Адольф зачали було сварку з приводу вчорашньої пропозиції Хоми, але Таня зараз же розвела їх.

Шурка розумів її і допомагав їй сяючою усмішкою, ніжними жартами з Аркадієм і приятельською фаміліярністю з

Адо́льфом. Вони напоїли ворогів кавою і вирядили Адо́льфа з дому. Фе́ня бурчливо, але потай вдоволена з Та́ні й Шу́рки, жартувала з їх лагі́дності.

У день Та́ня вийшла з дому, щоб розвісити в російських столовках оголошення про її бажання „за скромну й умірковану платню“ взяти „підходящу роботу“. Зайшла на хвильку до Остапа, вислухала два вірша, навіяла йому захоплено-бадьорий настрій похвалами і з тою ж умиленістю і лагі́дністю повернулась до дому.

Дома було все по старому. Шу́рка читав; Фе́ня писала листи, лаючи перо, чорнила і французів; А́ркадій писав „жовту жінку“. Затишно, мирно, тихо—радісно.

Потім прийшов Адо́льф і громовим голосом, з самовдоволенням і гордим виглядом оголосив, що його що-йно „запопадливо й настирливо“ запрошували співати в хорі.

— Мій універсальний і анархичний бас не дає їм спати. Bon! Я—не гордий. Можу. Сьогодні йдемо на спі́вку.

І з цього приводу зробив навіть комплімент А́ркадієві що до шостої груди „жовтої жінки“. А́ркадій стримано і смиренно подякував його.

Та́ня смішливо усміхалася і дивилася на Шу́рку теплим поглядом. В решті решт все темне можна розігнати, як добре взятися за нього, як що не метушити ся не „буйствувать“, а обережно, поволеньки і уперто провадити боротьбу з ним. Завтра Шу́рка сяде за роботу, скінчить переклад, одержить гонорар і поїде таки в санаторію. Так, все можна побороти!

При лампі стало ще затишніше. Адо́льф, погуркотівши, пішов, потягнувши великодушно з собою і А́ркадія, який так само смиренно скорився йому.

Затишок трохи порушили Фа́ддей, Ла́дя та Ста́мескін. Вони йшли на спі́вку того самого хору, і Фа́ддей забіг тільки на хвильку сказати Фе́ні, що сьогодні французькою мовою займатися не буде. А Ла́дя і Ста́мескін зайшли „привітати прекрасних жите́льок шостого поверху“, як трошки

насмішкувато висловився Стамескін. Чи за ці слова чи за що иньше Феня розсердилась, назвавши Стамескіна „сатанистом з Вятки“ і „аристократом, від якого тхне лаптем“. Стамескін з насмішкуватим виглядом і трохи звисока всміхаючись, стукотів пальцями по котелку. Але видно було, що його зачепили слова Фені.

Все се зіпсувало умиленний настрій. Таня силкувалась жартувати, але Феня як навмисне, розійшлася. Розкриликувала нову пару Стамескіна, його англійський пробор на голові, голені губи, котелок і поеми „які пахнуть як помада у парикмахера з Відня в тій самій Вятці“.

Стамескін стукотів пальцями по котелку і не зводив насмішкуватих очей з Фені. Голене сіро-смугляве обличчя його з широким носом іноді нежваво перекинувалось короткими швидкими корчами.

Фаддей почував чомусь себе змішано і винувато. Він хотів навіть було вмішатися і перевести розмову на иньше, але Феня зміряла його таким суворим погордливим поглядом, що він одійшов до печі і збентежений сів на неї.

Одна Ладя, як звичайно „матова“ всміхалася і здавалося вся променіла сею матовою мерехтячою усмішкою. І попілясте волосся і карі, чисті круглі очі і свіжі трошечки пухкі губи,—навіть слова її прості, повільні здавалося світилися. Зовсім „матова дівчинка“. Феня з приємністю поглядала на неї.

— Я чула, ви пишете тепер трагічний фарс з життя російських лордів?—продавжала Феня.—Що ж, вони також носять пробори на голові і пахнуть лаптями?

— Вони, „товаришу“,—всі соціалісти-революціонери,—не одводячи очей, рівно сказав Стамескін.—Повні чеснот і цілують ся тільки в редакціях соціалістичних місячників.

— Ви думаєте, се дотепно?

— О, ні трошечки!—засміявся Стамескін, удаючи, що не розуміє.—Я нахожу, що далеко краще цілувати ся де хо-

чеш. Але що робити, коли тепер всі стали дуже цнотливі? І соціалісти з урядом укупі зовсім вигнали розпусту і порнографію. Доводить ся водити героїв в цензуру і редакції. Вони такі чистенькі і скромні, що навіть ви можете читати.

— О, ради Бога, увільніть!—гідливо зморщилась Феня.— Читайте їх своїм сатанистам, Аннетам, кокоткам, а нам дайте хоч зітхнути. Доволі, наковтали ся...

— А ковтали все таки?—зареготав Стамескін.—Наковтались та й знов за народ? Дали б ви йому спокій „товариші“.... Справді.

— Ви боїте ся за нього.

— Я? Пф! Яке мені діло? Ніколи не був в числі його „представників“ і бути не маю наміру....

— Тільки в числі „сосателів“? Так?

Очі Фені вже зробили ся випуклі. Се свідчило про велике роздратованне. Таня сквапно підійшла до Стамескіна і закриваючи собою Феню, жартовливо вимовила:

— Годі. Ось налякали нашу матову дівчинку... Стурбована вся. Ідіть краще, куди зібрались.

Стамескін встав і попрощав ся з нею і Шуркою. Простягаючи руку Фені, він звисока і насмішкувато сказав:

— Ну-с, прощайте, ваше соціалдемократичество.... Ах, вивуватий! Ви есерка.

Феня спалахнула.

— Я свідомим чорносотенцям руки не подаю!—заклала вона руки за спину.

Стамескін густо почервонів і поволі одвів свою руку. По обличчі його пробігла нервова хвилька, і він хлипнув кілька разів очами немов змахуючи з них сльози. І усміхнувшись сказав:

— Демократично! Ходім, панове!

Тані було ніяково за Феню й досадно на неї. Стамескін—неприємний, зарозумілий, комічний своїм аристократизмом, але в такому разі не треба було зачіпати його. Що

він такий, Феня про се знала. Нащо тоді ранійше подавала руку?

Шурка тільки шулився підчас розмови, наче йому поволі і непомітно видерали по одному волося. Але коли гості пішли, він став обережно жартувати, розсмішив Феню, що відчувала невдоволення Тані і образилася за се, приготував чай, розповів комічний сон і поволі згладив все. За чаєм настрій вповні установився—знов було затишно й мирно. Тільки Феня була замислена.

— А що, властиво, уявляє з себе ся Лада?—несподівано спитала вона.

Таня про себе усміхнулась,—вона трошки розуміла Феню.

— Так... мила, проста дівчинка...

— А що вона тут робить? Емігрантка?

— Здається. Слухає виклади в Сорбоні.

— Ніколи не бачила. Але чого їм треба у робітників? На що ще Фаддея з собою тягнути?

— На співку... Вони ж разом в хорі співають...

Феня знала се й ранійше.

— І сей... вятський лорд?

— Не знаю... Ні... він здається один з упорядчиків емігрантського вечора.

Таня старала ся відповідати якомога лагіднійше; але Феня вже дратувала її. Феню ж дратувала ся лагідність і уступчивість Тані.

— Та що це ви такі солодкі зі мною! „так, ні, не знаю“... Образились за поета?.. Незвичайно поводи́ла ся?

— Ах, Феня, ніхто не думав ображати ся... А поводи́ли ся ви справді... не тактовно...

Феня спалахнула.

— Ах, Боже мій!.. Ручки в нього лизати треба?

— Ніхто не просив цього, але.....

— Що ж я не мала рації, чи що?

— Де в чому не мали.

— В чому ж се? Ах так, розумієть ся, ви прихильниця вільного кохання.... Розумію.... Тільки запізнали ся....

Тані найбільш досадно було, що настрої счезає і вечір посповано. Але вона спалахнула на слова Фені і різко зауважила:

— Еге, прихильниця і в церкву не побіжу вінчати ся, як роблять се сторожі моральности!...

— Хто ж це робить?

— Хто робить? Усі! Ті, що вчора лічі кохання засновували, ті, що стару мораль руйнували, ті, що розбивали уряд з трибун.... Іменно мода на чесноти! Що? Ні? Наші емігранти, соціалісти не йдуть до того пона, якого колись перед народом висміювали? Що вони хочуть сим показати? Що?

Се було слабе місце Тані і Феня даремно силкувалась щось одповісти їй.

— Що? Що вони не сміють без дозволу пона або „громадянства“ любити? Еге? Коли вінчав ся сей лідер есдек, знаєте що піп сказав? Ні? Коли той сказав йому свою фамілію, піп в зворушенню підняв руки в гору і мовив: „Нині отпущаєши раба твого, Владико! Коли вже й *такі* стали приходити до нас, то царюванню нашому ще не кінець“. Щось в сьому роді. І розумієть ся, не кінець, не кінець! Розумієть ся! Але головне, головне в сьому се боязка, подла брехня! Річ не в тому, чи ти вінчаєш ся чи ні. Віриш? Вінчай ся. Ні, він, розумієть ся, не вірить, в нього свободні погляди, а ось, знаєте, діти.... Для дітей, властиво.... Один мій товариш, колись був навіть лідером... Тепер „отряхнув прах“ і віддав ся „чистій науці“. Вінчав ся, цмока мокрими поцілунками свою жінку і приговорює: „Моя законна жінка“. А мені вона пояснила, що се вони для дітей... але що вона все ж таки соціалістка і борець... Пху, погань!

Феня була прихильницею законного шлюбу і саме через міркування „діточого“ характеру. Вона знала, що і Тані відомі були її переконання і тому останні слова прийняла як особисту образу, одначе, стримуючи себе, заперечила:

— Так, як що признавати горобине кохання, тоді розумієть ся.... Але дітьми грати неможливо.

— Ось власне!—хитнула Таня головою. Власне не можна грати. Дітей моїх ніде не приймуть, переслідуватимуть? Нехай! Чудесно. Нехай переслідують, я навіть вдоволена, нехай на собі зазнають всі принаду ваших чеснот. Так! І тільки *такими* я хочу мати своїх дітей. А не як сі слизняки, які по уха сидять в буржуазнім болоті чеснот і гордо оголошують: ми соціялісти. Справжній соціяліст мусить бути соціялістом не тільки тому, що він пише статі про буржуазну політику і соціялізм. Ні, голубчики, провокатори теж писати можуть. *Живи* як соціяліст! Так! Люби як соціяліст, діти роди як соціяліст, а не як той самий буржуа, якого ти в статях розпинаєш.

Таня раптом зупинилась. Їй стало соромно й дивно: чому раптом така пристрасть і навіть злість? Глупо й смішно.

Феня кисло всміхалась жовтою усмішкою. Їй давно відомі були погляди Тані, що проповідувала „соціялістичні острови в морі буржуазного життя“.

Шурка підчас усеї розмови сидів зкорчившись, дивлячись в чашку. Йому було сумно. Він не розумів Тані, йому се здавалось наївним, старим, давно покинутим всіма. Річ не в сьому, се—форми, які міняють ся самі по собі в залежності від зміни внутрішнього. І йому хотілось вмішати ся, але знаючи страстність і нетерпучість Тані, що доходила до фанатизму, він втримав ся і тільки примиряючо вимовив:

— Не всі ж, Таню, сильні і...

Але Таня не дала йому доказати:

— А калік і несила нам не треба! Доволі. Не сильний і не лізь!

І знов приловивши себе на запалі, різко додала:

— Ну, буде про се. Ще полазимо ся. Ми один одного не зрозуміємо...

Настрій лагідности і затишку зник. Феня взяла книгу і встромила носа в неї. Таня лягла на канапу і дивилась в

стелю палаючими очима. Їй, властиво, хотіло ся ще говорити. Хотілось пояснити себе, довести Фені, що вона помиляється, вважаючи її за прихильницю „половиків“. Ні „половиків“ ні „мозговиків“ прихильницею вона не була і не буде. Вона хоче тільки цілковитої свободи, хоче сили, якої вистарчило б на вічну любов без усяких примусових, сторонніх зобов'язань, розказів, дозволів і заборон. *Сили* такої вона хоче. Ось чого вони не розуміють.

Таня нервово вертілась, міняла пози, але мовчала.

І ще радіють, що йде, мовляв, зворот до природного, справжнього кохання! Вони—соціалісти?.. Фені не подобається. Розуміється. Соціалістів не можна критикувати. Вони—герої, святі. Але вже занадто багато святих, так, ось що! Сотні тисяч святих не може бути. Тому й забруднили соціалізм.

Таня вже зовсім була невдоволена. І ось в той час в прихожій почуло ся шамотінне, ніби хтось увійшов,

— Qui est-ce?—спитала голосно Феня і підняла голову від книги.

Шурка повернув ся до дверей. І раптом машинально і хутко підвівсь, немов його потягнуто з стелі за волосся: на порозі стояла Аннет, справжня, жива Аннет в величезнім капелюсі і з муфтою мало не до самої підлоги.

— Можна?—привітно, невинно й оживлено запитала вона. І не чекаючи відповіді, увійшла в кімнату.

Таня сіла на софу. „Се ще що значить?! Вона сюди вже з'являється?“.

Феня збентежено дивила ся на гостю.

А гостя ніби не помічаючи нічого, сказала всім „добри вечір“ і звернулась зараз же до Шурки, який змішано, розтертяно всміхав ся.

— А я за вами, мій пане! Що ж це ви носу не покажете? Обіцянки треба виконувати.

І повернувшись до Тані жартовливо, з милою щирістю сказала:

— Уявіть, який лукавий: обіцяв повести мене в Moulin Rouge і не з'являєть ся... Розписав справжні чудеса і... очей не показує... Прошу пана одягнути ся, я вас арештую...

Се було так несподівано нагло, так просто й звичайно, що Таня навіть мимохіть всміхнулась у відповідь їй кривою ніяковою усмішкою. Але зараз же опам'ятавшись, поривчато встала і, ще сама не знаючи, що скаже, зробила крок до Аннет. Та оглянулась і все ще удаючи, що не помічає нічого, ще любійше, простодушнійше і ймовірнійше зашебетала:

— Страшенно цікавлять мене сі парижські шиночки. Я недавно, знаєте, була в апашському кафе. Се такий страх! Вони такі похмурі, жакні. Біля того кафе завжди стоїть поліція.

Вона щебетала, як світська наївна, мила дамочка.

— Ви ніколи не були? Ах, варто піти. Підіть неодмінно... Як у вас гарно! Шурка недобрий... Скільки просила, щоб показав мені свою квартиру... Страшенно мило... Се криві вікна—так і треба?

Таня опанувала себе. Вона всміхнула ся.

— Так, се — вікна мансарди, — відповіла вона привітно, майже в тон Аннет.

— Може угодно присісти? Будьте ласкові. Шурка, дай же стільця гості... Чого ти стоїш так розтеряно?

Аннет прудко глянула їй в лице. Таня чекала сього погляду і отверто всміхнулась на нього, немов кажучи: „Так, я зрозуміла тебе і ось така моя тактика з тобою“. Але Аннет вже знов всміхала ся:

— О, дякую вам, дякую вам... Я усього на хвилику, мене там чекає екіпаж. Шурка, одягайтесь! Швидше!.. Я його заберу від вас!—весело обернулась вона до Тані.

Таня привітно схилила голову.

— О, будьте ласкові. Але, Шурка, я думаю, не піде, він дуже зайнятий сьогодні увечері.

А Шурка не переставав всміхати ся безвольною розте-

ряною усмішкою. І хоч тут же давив його болючий сором за неї, але він почував одночасово, що піде з Аннет. Так, се буде дивовижно, гидко, з сього повстане щось непоправне і значне, і все таки він не зможе не піти. Він се вже почув тоді, коли вона вимовила „Moulin Rouge“. Ніхто не зрозумів і не звернув уваги на ці два слова: їх тайне значіння відомо тільки їм двом. Се пароль, гидкий, отруйний, але... він піде за ним.

— Ну, Шурка? Підеш ти чи ні?—весело спитала Таня.

Вона бачила його усмішку. Розуміла сю усмішку, і в ній поволі й холодно підіймалося таке почуття, яке буває в людей, що читають листа, де з перших слів чується звістка про нещастя.

І проте Таня всміхалась весело і впевнено. Свідомістю вона була твердо переконана, що він не піде, не захоче піти, що він зараз відмовить їй і нахабна покарана буде сама собою.

Але Шурка, зовсім не бажаючи того сказати, неголосно відповів:

— Піду.

І широкими, винуватими, як у дітей, що нашкодили, очима глянув на неї.

Феня зірвалась з стільця і розлютовано хотіла щось крикнути йому, але Таня, немов знаючи, що вона крикне, схопила її за руку.

— Не треба, Феня...—тихо і спокійно сказала вона і повернувшись до Шурки так само запитала:

— Значить, ти *хочеш* іти?

Шурка попробував пожартувати:

— Насмілюсь доложити, що хочу... і сподіваюсь, що...

Але Таня перебила його:

— Ти не пі-деш...—роздільно і сильно сказала вона, дивлячись йому просто в очі.

— Чуєш? Ти зостанешся дома!

Аннет, наче здивована цим всім, стояла з піднятими бровами і дивилась то на одного то на другого.

— Але, панове!—нарешті весело, наче не тямлючи скрикнула вона.—Я справді не розумію... Даю вам слово, що додам вам його цілого й здорового... Шурка, не бійтеся! Поїдемо в Moulin Rouge і більше нікуди... Ну, хутко, одягайтеся, який незграбний... Смішний, чогось змішався... Ну?

І злегка штовхнула його рукою. Шурка безвільно і нерішучо посунувся до прихожії.

— Шурка!—крикнула Таня.—Ти не смієш іти. А ви, пані!...—раптом повернулася вона до Аннет, але тут же здержала себе: ні, *так* не треба.

— Шурка!!

Вона піднесла голос. Шурка оглянувся. Все одно,—нехай! Вона навіть на *се* піде. Нехай!

І надаючи своєму голосу як мога більше сили і пристрасти, підкреслюючи *се*, вона сказала:

— Я тобі наказую не йти. Чуєш? Ти не смієш!!

Аннет все так само весело, приймаючи все як жарт, сплеснула руками.

— Матінки! Які страхіття! Ні, Шурка, ви, як соціаліст, повинні боротися з таким деспотизмом. Революція! Геть тиранів! Ідемо!

І схопивши Шурку під руку, з регетом потягла його до прихожії. По дорозі вона оглядалася, хитала головою і сміючись кричала:

— Ура! Наша взяла!.. До побачення!

Таня стояла і мовчки дивилася їм у слід. Широкий рот її щільно зімкнувся, щоки стали блідо-жовтими,—одного кольору з носом і лобом; очі дивилися широко й здивовано.

Ось пройшло в дверях довге, чорне пальто Аннет і закивало їй усміхнене обличчя з двома пучками кіс, що лягли над ушами немов двоє великих сірих слимаків. Ось Шурка в капелюсі, з зігнутою спиною, тонкий і високий. Обличчя не по-

вернулось. Ось грюкнули двері. Як тихо і дивно. Щемить і дзвенить десь.

— Трряпка! Меррзотник! Інтелігент! — зірвалась Феня з місця і, шпурнувши книгу в куток, вирівнялась перед Танею:

— Ну? Так се—ваша соціалістична любов? Так? Се та любов, яку ви собі на ціле життя вибрали? Так? Се—горобине кохання, се підлота й мерзота!! Дозвольте вам заявити се.

Таня здивовано глянула на неї. Як вона може так говорити про се. Як взагалі, можна зараз про *се* говорити. Про *се*!

Вона мовчки пройшла до себе, не чуючи крика Фені.

Зпочатку думок не було ніяких. Якийсь дзвін, біль, горячі хвили чогось пекучого; кудись треба зараз же бігти, кричати й хапати, чомусь не треба бігти, чомусь треба сісти й притулити ся до спинки канапи, міцно, міцно, треба сісти і щось зібрати, щось вловити, зрозуміти, побачити. Ні!

Вона схоплювалась і знов сідала.

Зараз їй ясно стало тільки те, що він пішов, що раніше брехав їй, що „муть“ була не тільки з нею. Се було ясно тепер. Але за сим ховав ся, вона почувала, цілий ряд неминучих наслідків.

І от поволі, з трудом, ухиляючись на бік і повертаючись, вона почала переходити від одного до другого.

Феня пару разів зазирала до неї, заговорювала, але Таня мовчки і серйозно-тупо дивила ся на неї і знов переводила погляд на умивальник.

— Я йду, Таня! — стоячи перед нею одягнена, голосно сказала Феня.

Таня подивила ся подумала і відповіла:

— Гаразд... ідіть...

— Я дверей не замикаю...

— Так, не замикайте.

Феня поволі вийшла, а Таня все в тій самій позі далі

сиділа, не зводячи напружених, непорушних очей з умивальника.

VII.

Так її застала Мері. Сьогодні Мері одягнена була просто і строго: темносинє англійське убрання, що обрисовувало чистими плавними лініями її високу постать; на голові м'ягка, кругла шапочка з соболю, на шиї соболяче хутро, в руках така сама муфта. Ясно-золотисте волосся легкими хвилями йшло з під шапочки за шию. Вона похожа була на породисту англійку, вродливу, розумну.

Таня зраділа їй надзвичайно.

— Як добре, що ви прийшли. Ах, як добре! Я дуже рада. Сідайте, Мері...

Але Мері взяла її за плечі, підвела до світла, і дивлячись їй в обличчя своїми великими, темносірими, привабливими очима запитала:

— Олександр був учора?

Таня здивовано повела головою, подумала і сказала:

— Н-ні... Не памятаю. Ні, не був.

Мері ще глянула на неї, потім засміяла ся, поцілувала й вимовила:

— Невеличкий експериментік.... Ну, Танюк, я прийшла до вас побалакати... Прикрийте вашу лампочку газетою, сідайте в один куточок на диванчик,—я в другий і до діла... Гаразд? Чого дивитесь на мене? Се ваші сходи так впливають... Для сухотних се не годить ся...

„Ні, тут не сходи. Щось більше за сходи. Сей негарний румянець, підозрілий блеск очей“.

Таня нічого не відповіла і зробила все, як сказала Мері. Мері роздяглась, накинула на плечі футро, загорнулась в нього і встиглась в куточку канапи.

— Поправте, дівчинко, газету,—світла багато. Я, як летюча миша, не люблю його... Ось так, спасибі....

В м'ягкій, жовтявій напівтмлі підозріло й ярко блищали точки її очей.

— Ну, от... Тепер говоріть... Памятаєте, як ми в нашій камері сутінки проводили?.. Саме в сей час, рік тому... Га? Ось уже й сумно... Сумно за камерою. Ніколи б сього тоді не подумала... А памятаєте, як Феня проводила „тридцятилітню війну“ з-за квартирки? А ваші записочки до Шурки... А де він?.

Таня не зразу відповіла.

— Він пішов з Аннет....

— З Аннет? О, біднятко!.. Ви ревнуєте? Еге?

— Ні, не ревную...

Мері хвилиночку дивила ся на неї, наче бажаючи спитати щось важне й серйозне. „Ні, не тепер. Потім“.

— Ну, й розумно робите. Вони не варті сього... Запевняю вас, Танюк мій хороший... Не варті вони, дурні. Ось наприклад... Ха-ха-ха!.. Яка, Танюсь, цікава історія трапила ся зо мною вчора. Я неодмінно розповім її вам. Ви будете самим соромливим способом червоніти, але я в темноті не бачитиму.

І все так само сміючись, вона щільнійше закуталась в футро.

— Слухайте... Вийшла я вчора у вечорі трошки перейти ся,— я тільки вечорами вихожу як вам відомо.—Іду по Saint Germain. Іду, роздивляюсь, не кваплю ся. Бачу: іде мужчина, елегантний, стрункий, молодий.—Почекайте, Танюсик, червоніти. Се дрібниці.—Порівняв ся зо мною, заглянув в лице і пішов далі. Розумієте: пішов далі як ні в чім не бувало і не обертаєть ся. Ах ти каналія, чекай же! А я була трошки „в стані духа“. Загорілась в мені кров. Догоняю його і зупиняю. „Monsieur, ви жонаті?“ „Ні“. Дивить ся на всі очі. А очі чудові, французькі, породисті, оксамитні. І мужчина нічого: міцний, свіжий, сильний.—Можете трохи почервоніти.—Так. Майже і не француз. „Bon!“—говорю.—„Чи не хочете в такому разі зайти до мене, провести вечір зо мною? Мені самій нудно.—Червонійте, Таня,

червонійте.—Я. мовляв, не проститутка і грошей з вас не візьму. Ви мені подобаетесь!.. Збентежив ся бідний, не вірить. Але вже вагаєть ся, оглядає. Нічого,—видно, подобала ся... Ну, словом, привела до себе... І уявіть собі, зацікавив він мене: зовсім не француз,—не розсипаєть ся, не присягаєть ся вічно кохати, бентежить ся навіть. „Тільки ось що, кажу, ви повинні у мене цілу ніч провести і не спати. Я сплю удень. Се—насамперед. Згоджуєтесь? Можете?“—„Згожуюсь, можу!—Усміхаєть ся, каналія. Добре почекай... Ви слухаєте, Танька?

— Слухаю...—ледве чутно обізвалась Таня.

— Ну, слухайте і не хвилюйтесь. Та се я тільки можу не хвилювати ся... Ну, та до чорта... „По друге, кажу, пане, я—сухотна. Розумієте? Не боїте ся заразитись?“ Навіть не замислив ся. „Ні трошки“. „Tres bien!“—Запалила я свої огні, привела його в „кімнату кохання“... куріння зробила... Яке куріння в мене тепер, Танюсю! Ніжне, сумовите, перше кохання викликає в пам'яті. Таке воно. Приходьте, зроблю. Та правда у вас і кохання ще не було. Ну, се на бік... Зовсім засліплений мій оксамитний француз. „Хто ви така?“—питає.—Така, що доживає свої дні як найбезглуздіше і найкрасивіше. Мені рік ще жити. Хочу упити ся всім, що є, хочу все знати, все воплотити, зруйнувати і висміяти“.—Регочу ся. Нічого, видно, не розуміє. Дивить ся—малюнки, книги, журнали. Англійські його здивували. „Ви читаєте по-англійськи?“—„По-англійськи, по французьки, по німецьки, по італійськи, по російськи, по українськи“... Останнього,—обурюєтесь Таня!—він не знає. „По якому?“—По українськи, говорю.—Нарід такий є, красивий, поетичний, як італійці. Тридцять мільонів їх є“.—Здивований. „Де ж вони?“ „На місяці!“—регочуся.—„Ви з сього народу?“ Ні, я—руська, а се наші сусіди“... Не розуміє. А філософські книги до краю придавили його.—„Ви займаєтесь філософією?“—„Люблю“. „Ви дивна жінка“.—А головне, богата. Се краще за все, говорю, правда? І ось дивить ся. Танюша, балакаємо

ми так і починаю я помічати, що мій француз стає все спокійніший, спокійніший, дивно поглядає на мене, сумовито якось, чуло.—„Що се ви кислий такий?—говорю.—Роздягайтесь“.—Глянув він на мене... Страшенно жалісно, так наче аж за серце його схопило. „Ні,—каже,—я не можу тепер“...—„Що?! Се чому?“—„Я почуваю душу вашу... Не можу“... Ну, бачили ви такого ідіота, Танюша моя мила? Такого дурного, дивного ідіота? „Я, каже, поцілую вас, як людину, посижу й піду“. „Поцілую“,—се, мовляв для того, щоб не думала що боїть ся заразити ся. Посидів, поцілував міцно-міцно і пішов. Ну, Танька, чи не комічнійша історія? Ха-ха-ха! Хоч як задержувала, спокушала,—пішов. Взяла я тоді викликала до себе по телефону одного з своїх обожателів... Тільки... тільки чомусь сердив мене, Танюша, сей мій обожатель,... Сердив страшенно!

Вона, по своєму звичаю, витягла наперед гарні, цупкі руки і сильно, пристрасно заломила їх.

Таня сиділа непорушно в своєму куточку. За вікном по асфальту бруку чокали копита коней. Колес не було чути і, здавало ся, по улиці кудись безпереривно біжать похалпіві верховці.

— Рік ще жити, Таня, га?—раптом спускаючи руки на коліна тихо сказала Мері.—Всього рік жити.

— Ідьте з Парижу, Мері,—повільним шепотом озвала ся Таня.

Мері нервово стріпнулась.

— Що? З Парижу?—Ха! Ні, вибачте... Куди? В Італію на Капрі, в Давос, Закопане, Крим, Сухум? Лежати на сонці, пити молочко, ставити термометр і не ворухитись? А за се ще на рік розтягнути сей прекрасний спосіб життя? О, ні! Рік—та мій! Все моє і все до чорта! Але що—моє, Таню? Що? Та не треба, не треба про се. Вам не нудно зо мною?—раптом обірвала вона себе,

— О, Мері!...—з палкою ласкою і докором скрикнула Таня.

— Правда? А мені все здаєть ся, що мене жаліють, але

що всім мусить бути неймовірно нудно. Знаєте, як буває нудно читати книгу, знаючи, що є тільки початок, а середини і кінця нема і не можна найти. На що,—правда?... Гарне освітлення зараз... У вас, Таня, затишно і сумно. І так невинно—чисто, що хочеться плакати... Не сміятимесь, як заплачу?... Ся бідність обстановки... Та це все часове для вас, все „поки“, правда? А для мене не „поки“, а „тільки усього“... Для вас все там попереду, хоч і нічого не буде. А у мене сього „попереду“ нема... Фу, фу! Занила вже, занила. Дурниці, дурниці! Ну, кажіть що-небудь. Швидче! Ну? То ви, значить, ревнуєте Шурку до Аннет? Себ то ви сказали, що не ревнуєте. Значить, іменно ревнуєте. Але се дурниці, Таня, дурниці. Все—дурниці! І революції наші, і соціалізми, і моралі, і мужчини, любови, сухоти, смерть. Все це—тільки незначні коливання життя. Є в мене одно порівняння. Бачили ви, Танюк, як коливається горяче повітря в степу? Сі тремтючі вічні хвили? Над могилами особливо. Бачили? Ось так і життя. Вічно коливається ся, а одне з його коливань—се одне якесь наше століття. Правда краса в сьому і... втіха? Прогрес, рух наперед. Куди наперед? Що буде більше фабрик, аеропланів, радія, електрики? Чи ж в сьому поступ? А чи більша буде сума радощів відносно суми страждань? Більш? Бо тільки в сьому прогрес. Бо, як що сього не буде, то до чорта всі сі радії, аероплани, фабрики. Нащо вони? Так же? Правда?

Мері вже забула, що хвилину назад вона називала все це „дурницями“. Говорила палко, пристрасно, серйозно.

Таня тихо відповіла їй:

— Правда...

— Так? Чудово. Але тоді нехай мені по щирости скажуть: чи менша стала в нашому столітті сума страждань відносно суми радощів людських? Менша... ніж наприклад в якому небудь пятому, девятому столітті? Ніхто не може сього сказати. Чому ж в якому небудь 2153 році ся сума менша буде, ніж в 1953? Чому? Чому сьому століттю природа дасть

привелей? Чому вона поруч з радощами зносить кілька мільйонів років різні мерзоти і раптом в 2153 році зречеться сеї милої звички? Га? Яку маємо ми, кажучи по щирости, підставу сподівати ся цього? Ніякої. Який же тоді поступ? Є поступ у того гарячого повітря? Уперед чи назад рухається воно? Нічого подібного. *Рухається*, от і все. То вгору, то вниз, то у ліво, то у право. А десь є пункт, від якого воно не може піти і до якого вічно поривається. То є до рівноваги... І більше, Танюк, нема нічого. Нічого. Ви, розуміється, не згодні з мною?

Тані було гарно від її щирого і насмішкувато-сумного голосу. *Те* здавалось вже не таким величезним, неможливим, неоправним. Воно десь відсунуло ся.

І проте вона не могла згодити ся з Мері.

— Так, я справді з вами не згожуюсь.

— А чому?

Таня помовчала. Вона хотіла відповісти так само щиро й „по совісті“.

— Право не знаю... Та тому, що... що по собі почуваю... Я ж расту, йду наперед, розвиваю ся... І все, значить так...

— Ну, се... Ха-ха-ха!—раптом засміялась Мері. Але тут же зразу зупинилась і закашлялась. Кашляла довго по овечому, хитаючи головою і мацаючи навколо себе рукою по хустку. Затихла й обтерла губи. Потім розгорнула хустку і подивилась: темніли червоніли плями, як насипані обдерті пелюстки темно-червоної троянди.

Склала, мов нічого не стало ся, ще раз обтерла губи і задумано сказала:

— Так, „росту“... Гарно це сказано, але суб'єктивно. А як відчуваєш, що не ростеш? Га? Що тоді? Тоді, Танюк, з'являється об'єктивність. А в вас тільки суб'єктивність. Розумієте? Се дуже прості слова, але вони в багатьох випадках заспокоюють. Скажіть кому-небудь, що він судить об'єктивно, і се йому, нерозумному, буде як найкращий комплімент. Ось і я собі говорю на потіху компліменти, бо суку об'єк-

тивно, себ-то як людина, Танюся, яка вже ні до чого не здатна, і на все дивить ся з боку. Правда ж, се найбільша об'єктивність? Що її справді обходять всі ці „вічні питання“, великомученичества, моралі, заповіді? Для неї—се тільки рух світової енергії, якої одищено для рівноваги, ось стільки на страждання, а ось стільки на радощі. Називайте, мовляв, як хочете—злом, добром, богом, дияволом. Але... коливайтесь. Називайте революцією, реакцією, капіталізмом, соціалізмом. Як хочете. А від рівноваги не втічете. Як хто-небудь тут заплакав, то хтось там уже засміяв ся. Один здихає, за те иньший родить ся. Не можна,—рівновага... Ха-ха-ха! Цікава, властиво машинка, се життя. І ви подивіть ся, Танюк,—і зрадійте: не тільки з людиною так, а і з світами. Все пориваєть ся до неї, до рівноваги... Ось ми наприклад емігранти: видерли у нас шматок так званої душі, позбавили громадського життя, утворили порожнечу по однім боці, ми і схиляєм ся в иньший. А як природа не любить спокою і надмірного відхилення, то і заповняє нам порожнечу,—кому картами, кафе, вином, кому коханням, кому Богом, кому сатаною... Хто що переносить краще. Агітатори, оратори, трибуни, депутати—поробили ся рознощиками, авіаторами, комі-воєжерами, художниками, фокусниками, шклярами... Про партії згадують з іроничною усмішкою... Не можна инакше—порожнеча вимагає заповнення. Инакше — до гори ногами полетиш. І ті, що відбирають собі життя тут, полетіли догори ногами, не зуміли заповнит ся. Так, Танюк... Се обидно, але це так... Ви ось наприклад, чому така соромлива? Від чеснот? На жаль—від великої пристрасности... Ха-ха-ха! Вже червонієте? Вірно Таня: хто соромливий, той пристрасний. Спитайте досвідченого мужчину... Не можна инакше,—для рівноваги, для охорони організму. Проститутки не соромливі, бо пристраси вже нема. А як лиш з'являєть ся пристрась,—зараз же і соромливість. Природа, не бійтесь, свого не упустить, як лихвар, тут же, будь ласка, по векселю. Образились на мене? Га?

Таня мовчала. Мері підвисшено, троцьки зловтішно засміялась.

— Що робити? *C'est comme ça, c'est la vie. Oui.*

— А знаєте, Мері:—з усмішкою в голосі вимовила Таня, —і вся ця ваша філософія у вас теж тільки для рівноваги.

Мері випросталась, подумала і раптом голосно розсміяла ся.

— А ви маєте рацію! Щоб не досадно було здихати, дай-но обплюю життя, звезу його до дрібниці, до коливання. Вірно, Таню, їй Богу вірно!.. Се ви мені таку помсту за чесноти? Добре сказано! Слово честі, добре. А мені то самій і не спадало на думку... Значить, тепер моя „філософія“ ще вірнійша... Тепер вже до всіх її можна прикласти... Ох, можна прикласти її, можна прикла-а-сти! — знов тужливо витянула й заломила Мері руки.

Таня відчула, що вона чогось торкнула ся. І се „щось“ можливо і було тим джерелом, з якого витікала ся філософія. „Мила, дорога!“

Глибока ніжність обхопила Таню. І від ніжности сеї стало сумно. Пригадалось *те*.

— Слухайте, Мері, — раптом, зтиха хвилюючись почала Таня. — А що ви думаєте про Шурку?

І поставивши се питання вона відчула, що розповідь Мері *все*.

Мері опустила руки і повернулась до Тані.

— Про Шурку? Себ-то, що власне?

Таня присилувала себе:

— Про... чесноти його... Ви ж не станете заперечати, що він... Ну, все одно, ви нічого не знаєте і памятаєте його таким, як і я...

Мері уважно, надзвичайно уважно слухала її. „У них, певне, щось трапило ся. Мабуть при участі Аннет“.

— Про чесноти...

Мері зупинилась. Здавалось, вона щось рішає про себе, ранійше, ніж відповісти.

— Добре! Ви хочете знать мою думку про його чесноти? Себ то про те, що він добрий, любовний, доброзичний і релігійний. Так? Швидче містик.. Се? Так?

— Так.

— Гаразд.

Хвилиночку вона вагалась.

— Гаразд. Це все—теж тільки рівновага. Мало? Що він врівноважує? Все те саме, що й інші, тільки... Ви, власне, нащо се питаєте?—раптом перебила вона себе.

— Так... цікаво...

— Неправда... Що небудь стало ся? Еге? Розповідайте. Сталося? Так?

— Стало ся...—зтиха обізвала ся Таня.

— Розповідайте!..

Таня поволі почала розповідати: про „темну муть“, „сизі сні“, жах ночей, про біганину до Аннет, про її візиту несподівану й нахабну.

Мері слухала так само уважливо, час від часу ставлячи короткі і суворі запитання.

— Так. Добре...—нарешті вимовила вона:—Значить, так і є... Насамперед, Таня, давайте говорити просто и зрозуміло. Добре? Ми—вже не дівчатка... По перше... Pardon, ще одне питання: вам приємно коли Шурка обнімає або цілує вас?

— О, ні!—живо сказала Таня і тут же змішала ся.

Мері всміхнулась.

— Добре. А Шурка був де не будь, у якого небудь лікаря, чи професора?

— Так, був... Кажуть, нерви... Так сам Шурка говорить.

— А ранійше се в нього було?

— В Росії ні... До вязниці. Вязниця дуже його розбила. А потім еміграція... Голодування, туга, недіяльність...

Мері чудно кілька хвилин дивилась на Таню.

— Ну, так ось мої висновки. Перше: ви Шурку не любите.

Таня хутко повернулася до неї.

— Так, Танюк. Одне розумування, тюремне кохання. Записочки, мрії. Але кохання немає. Се, голубко, не кохання, коли неприємні поцілунки. Та й ви самі, певне, се знаєте...

— Мері!

— Ні? А мені здавало ся... Ось ви розповідали, а ревности ні трішечки... Вас більше за все „жахає“ сей контраст між гарністю і мерзотою. Але се кожного може „жахнути“... Кохання немає, нема чого і удавати...

Таня хотіла було протестувати, але тут же відчула, що робитиме се нещиро, вийде фальшиво, не переконуючо. Але чому?!

І разом з тим їй стало чомусь легко, як людині, яка дуже довго привітно всміхала ся і вірила сама в свою привітність, але сам на сам з собою з полекшенням перестала всміхати ся і зрозуміла, що було щось нещире в сій усмішці.

„Так, я не люблю його“, силкуючись почутити сором, здивовано подумала вона.

Але сорому не було. Навпаки, з'явило ся почуття свободи. Наче виїхав хтось, хто заважав. Можна виходити куди вгодно, приходити коли захочеть ся. У вечорі засинаючи вона любила по старій дитячій звичці, „придумувати казки“, В нових казках героями бували люди не похожі на Шурку. Від сього бувало соромно, мучило сумління і не йшли в голову казки. Тепер і се можна.

— Ну, Таня, признайтесь...

— Так, ви здаєть ся, маєте рацію...—тихо сказала Таня.

— Не „здаєть ся“, а справді. Ну, гаразд! Се, значить, один висновок. Тепер другий. Вас „жахає“, контраст між гарністю його і мерзотою? А се так просто, як глянути „об'єктивно“. Дуже просто. А як прикласти, „рівновагу“, то і зовсім ніякого контрасту нема. Ви знаєте, як я розпізнаю

людей? Ось, кажуть мені, який паскудник, негідник сей Іванов. „А що таке?“—„Та ось те й те, те і те. Розпусничає, жінці зражує, виробляє підлоти“. „Дуже виробляє?“—„Дуже“. Ну, значить, щось урівноважує. Або жінка дура, або він носить в собі щось хоробливе. І так і виходить. Чи фізіологічно, Танюк, чи анатомічно, психічно чи соціально, людина завжди в не врівноваженім стані, завжди врівноважує себе. Від сього і святости і грішности... О, тільки від сього!..

І знов Тані видалось, що Мері напшовхнулась на щось своє „святе й грішне“.

— Так, ваш Шурка гарний приклад. Такі номері дуже цінують ся вченими. Різкий, типовий, відокремлений від сторонніх явищ. Хочете, зробимо вівісекцію над ним? Гарзд. Перше. Чому він релігійний? І чому раптом се за кордоном трапило ся? Ранійше ж, ви кажете, не було?

— Ні,—відповіла Таня. Вона з почуттем ніяковости і разом з тим полекшення помічала, що слухає міркування Мері про Шурку навіть з цікавістю, як про чоловіка, за якого їй вже не треба соромити ся й боліти.

— Гарзд. Тут же і „муть“ заявила ся? Ранійше не було?

— Так він каже.

— Повірімо. „Муть“, розумієть ся, річ патологічна, ненормальність.

— Чому?—здивувала ся Таня.

Мері засміялась.

— Ах ви, доросла дівчинка! Та тому, що так не роблять *есі*. Всі—нормальність. В науці ж ваша „муть“ називаєть ся...

Мері зупинилась і вимовила слово, яке своєю несподіванкою і жахливим змістом в першу хвилину приголомшило Таню.

Вона чула се слово, чула про багато иньших паскудств,

але щоб се могло торкнутися її, близьких їй людей, щоб се з якогось „там десь“ перейшло до неї, се... се...

— Ні, се неможливо! Се... Ні, Мері, що ви говорите! Пху, яка погань!

Мері тихо всміхаючись, зацікавлена, дивилася на неї. Як налякало *слово*. Тепер слово вб'є все. Коли б навіть любов була, воно б вбило її.

— Чому ж погань?

— Ну, Мері!.. Як ви можете се говорити! Шурка... і такий! Ні... Все, що угодно, але не се...

— Чому ж Шурка не може? Чому я можу хорувати на туберкульоз, а він не може на щось иньше?.. А ви знаєте, властиво, чому ваш вплив на нього менший, ніж Аннет? Ні? Бо вона б'є його по щоках, а ви не б'єте!

Таня хутко вирівнялася і мовчки, широко розкривши очі, дивилася на Мері.

— Сє правда?—нарешті пошенки кинула вона.

— Правда...—тихо відповіла Мері.

Вони помовчали. За вікном цокали копита коней. Віддалека гудів Париж.

— Я сього не знала,—вимовила Таня.

Мері подобався її тон: нічого зайвого і фальшивого. „Умниця, вміє справлятися“.

— Ось чому, Таня, коли я читаю про сі наші богошукання, святости і чесноти, мені мимохіть хочеться читати Крафт-Ебінґа. Дуже безпосередньо після еротичної і різної иньшої російської „мути“ з'явилися сі містичизми, сі дуже вже пристрасні походи на „половиків“, сі незрозумілі богороблення і богошукання...

Таня мовчала. „Вона“ б'є його по щоках. І *тому* він біжить до неї. Що ж се?! Як же се можливо?! Значить, він може любити тільки того, хто його битиме, зневажатиме?!“

— Я нічого не розумію, Мері...—тужливо вимовила вона. —Як же він не розуміє сього... жаху?! Як же він...

— О, ні він його розуміє...—Мері зітхнула—Тому й молит-

ви сі... Сексуальні ненормальности часто звязують ся з побільшеною релігійністю. Хто його знає, як пояснити сей звязок,—фізично чи психічно. Психологічно більш зрозуміло. Хорій розуміє сей „жах“, відчуває, шукає порятунку. Лікарі—що? „Нерви, спадковість“. Помочи і путящого нічого з їх балаканини. А „жах“ лишається. „Муть“ все так само таємнича, незрозуміла, загадкова й грішна, переступна. Звідки вона? Ніхто не знає. Хто допоможе? Ніхто. Сього не може бути! Чому він мусить загинати, з якої речі? Є порятунок. Він там, де й „жах“. В невідомому, незрозумілому і могутньому: в Бозі. Ось вам схема. Наштовхнути ся на Бога зовсім нетрудно. І чим слабійшою чує себе людина, безпораднішою, тим легше їй знайти Бога. І чим більший „жах“, тим гарячіша, пристрастніша молитва й віра.

— Значить, вся його „лагідність“, добрість, любовність, все се... тільки рівновага?—похмуро вимовила Таня.

— Ну, *все* ні... Почасти, так.

— Ні, *все*!—рішучо і з злістю хитнула Таня головою.— Все! Справді, після Аннет він завжди любовніший ніж?.. Ну, добре. Кінець тепер. Годі!

— Вже не „здається“?—тихо і, як почуло ся Тані, з усмішкою кинула Мері.

— Так, не здається!—погоршливо ствердила вона.— Не *може* здавати ся. Я можу любити людину, яка сама по собі... така, а не тому, що її відхльостали по щоках! О, яка мерзота!

— Він недужий, Таню...

— Значить, різні негідники і провокатори теж недужі?

— Розуміється. Здебільшого... Вища мораль—здоровля й сила.

— Ні! Не згожуюсь. Є ще особиста воля, свідомість, закон.

— Лиха ж з вас соціалдемократка... Я, есерка, краща за вас... Але се тому, що ви здорові й сильні. Ослабнете, втомити ся,—зробитесь уягливіші, вибачливіші...

— О, ніколи!

— Побачите...

Мері говорила все тихше й тихше. В голосі чути було сумливу задуму, печаль. Немов вдивлялась в далеке, давнє, без вороття минуле.

— Так,—сильно зітхнула вона.—Будете, Таню... А поки... будьте такою, як є... Се краще... Ну, а я вже піду!

Мері підвела ся й почала одягати ся, поводячи то головою, то плечима перед зеркалом.

— Ви знаєте, що вчора зробив Олександр?—раптом не оглядаючись, голосно спитала вона:

— Ні, не знаю... А що?

Тані почуло ся щось дивне в голосі Мері.

— Хотів отруїти ся... Ну, чи не ідіот?—повернулась Мері од зеркала.

— Чому?—тихо вихопило ся в Тані.

— Тому що не може без мене жити. Ха! Скарб, бачите, надзвичайний. Будь що будь хоче схопити від мене туберкульоз, тому просить жінкою бути. Ну, а я волю, щоб люди самі себе вбивали, ніж бути їх убійцею... Що ви такими великими очима дивити ся? Ну, прощайте, Танюк. Заходьте частійше... Я вас трошки посержу, вам се можна собі дозволити... А мені теж приємно...

Вона нахилилась до Тані, поцілувала її в чоло, легким рухом закинула хутро за шию і вийшла.

VIII.

Вийшовши з робітні, Хома зараз же під ліхтарнею помітив елегантну постать Гломбінського. Напевне давно вже очікував,—лице зле, нетерпляче. Хутко підходить.

— Добри-вечір! Що дивите ся так на мене? Я маю до вас справу. Що?

— Кажіть вашу справу,—спокійно сказав Хома, насовуючи капелюха на чоло.

Гломбінський не одривав від нього допитливого і злого погляду.

„Се похмуре напівживотне, се грубе бидло, розумієть ся не признаєть ся. Ну, гаразд!“

— Справа моя така, що якийсь лайдак і погань гідка прислав Тані пятьдесят ффранків! Ось яка моя справа.

Хома, не дивлячись на нього, байдуже кинув:

— А мені що до сього?

— Як що? Нб, маєш! Се дуже гарне діло. Як вона буде що-дня одержувати пятьдесят ффранків, то як я можу виграти наше парі...

Хома хутко глянув на нього.

— Що? розумієть ся, парі... Ви, може, будете всім говорити иньше, але я з вами заложив ся... Прошу се памятати... А як кожна погань присилатиме їй пятьдесят ффранків...

— Хто ж їй прислав?

— А я знаю? Нб! Він не написав свого справжнього ймення... Розумієть ся! Се дуже благородно й хитро... Се називаєть ся... Дуже шляхетно! Так!

Хома рівно й спокійно сказав:

— В ваших словах я вгадую натяк на мене. Мені не було ніякої рації посилати їй гроші, коли я наняв вас для того, щоб ви грішми ж її спокусили...

— Нб, прошу!—спалахнув Гломбінський!—Хто мене наймає? Що? Ми заложили ся. Але я не позволю так висловлювати ся!

— Не кричіть, прохожі слухають...—кинув Хома.

— Я плюю на прохожих! Нб, маєш: „наймаю“... Се мені подобаєть ся... Ха!

— Значить, наша умова розриваєть ся?

Гломбінський з ненавистю покосив ся на Хому. „Се дурне бидло, здаєть ся, йде вже назад. Ну, ні, як з такими напівтварюками церемонитись, то се вже занадто“.

— Я умови не розриваю... Мені сього не треба. Як ранійше я своє парі держу. Ми заклали ся що я Таню зро-

блю своєю содержанкою. Що? Ні? І я зроблю... Вона ще сьогодні мені сказала, що подумає. Гроші сі вона викине, вона не жебрачка і... Але вона може і не викинути... Але все одно, я парі виграю. Се—факт. Що?

— Ви певні?

— Так, я певен... Все одно, як се вже стало ся...

— Ви одержите свої п'ятьсот франків.

— Так, але я не маю за що... я не маю з чого платити Тані... Мені треба позичити грошей... Ви мені дайте двісті франків зараз... Бо я не знаю, чи дасте ви мені тоді... Що? Я не знаю, ось і все... Я хочу одержати своє парі...

Хома зрозумів що діла Гломбінського у Тані зовсім кепиські. Остільки кепиські, що напевне нема ніякої надії. Тому спішить хоч що-небудь зірвати.

— Добре, я вам дам двісті франків — вимовив він по-волі...

Гломбінський звисока кинув:

— Се буде гарно...

І одержавши гроші, поважно додав:

— Я думаю, що за тижнів три ви мені дасте вже решту парі... Adieu!

І недбало торкнувшись рукою 'капелюха, повернув в иньший бік.

Дома Хома знайшов під дверима листа. Впізнавши руку Аннет, він кинув в відро до помийниці і саме зібрав ся роздягнути ся, як почуло ся стукотіння.

Хома не відповів і стояв не рухаючись. Стукотіння повторило ся. Потім зарипіли двері і у кухню увійшла жінка.

— Дома?—розляг ся веселий, і як почуло ся Хомі, надто веселий голос Тані.

Хома мовчки пійшов їй на зустріч.

— Чому ж ви не одкликаєтесь? Га?—входячи в кімнату хутко вимовила Таня.—Драстуйте. Чули моє стукотіння?

— Чув,—сухо відповів Хома.

Таня не чекала очевидно такої відповіді. Але засміяла ся.

— І не хотіли, щоб нарушали ваші звички? Я і так довго вагала ся, чи йти до вас... Всі лякали, що ви викинете мене зараз же... На те й похоже... Але в мене є справа... Дуже... Не те, що важна, але цікава.

Говорючи вона кидала навкруги себе цікаві погляди... „Справді, мрачний барліг якийсь. Стружки... Не ліжко, а ноші з покійником“.

— Я слухаю...—сказав Хома.

— Справа моя ось яка... Не можна присісти? Я на одну хвилину, дуже втомила ся, йшла пішки...

Хома мовчки поставив їй стільця. Сам взяв табурет і сів проти неї при столі. Обличчя його було більш стягнуте й жорстоке ніж звичайно. Очі холодно й похмуро розглядали Таню.

— Так, справа ось яка... Мені хтось почтою прислав п'ятьдесять франків... Адреса того, хто прислав, прибрана, я перевірила. Мене дуже цікавить, хто се міг бути, сей великодушний і таємничий благодотворитель...

І всміхаючись уважно дивила ся йому просто в вічі. Але очі Хоми все так само холодно й сухо чекали.

Таня трішки змішала ся і почервоніла.

— Ви вибачте мені,—жвавійше заговорила вона,—але я скажу правду, у нас з'явило ся підозріння, що се ви післали, як єдина багата людина з нашої компанії. Є ще Мері, одна моя приятелька, але се не вона. І Гломбинський до того твердо впевняв мене, що се—ви.

— А Гломбинський звідки про се довідав ся?—процідив Хома.

— Йому так здало ся... Але я бачу, що се дурниці... Ви ж не посиляли?

— Ні...

— Ну, розуміється... Дивно, хто б се міг бути? Але все

одно, сі гроші я однесу в емігрантську касу. Так і вам хотіла заявити, як би виявило ся що ви. І вилаяти при тім... Але помилилась... Ну, ось і вся моя справа. Тепер можу вас увільнити від мук, яких ви зазнаєте, приймаючи гостя в... в вашій барлозі... Слухайте, Хома, скажіть по щирости, чому ви так... влаштували ся?

І Таня зі своїм ймовірно-ласкавим, трошечки наївним і лукавим виглядом зазирнула йому в облича.

— Чому? Га? Бо ж всім відомо, що ви раніше жили, як, як всі смертні... І раптом така... страшна конура... і справді, ні одної книги. Ви нічого не читаєте?

Хома з тим самим виглядом слухав її.

— Ні, не читаю.

— Чому?

Хома не зразу одповів. Потім, ледви пропускаючи слова крізь зуби, вимовив:

— А як вам здаєть ся: як би кожний став вас питати, через що й на-що ви живете так, а не инакше, се вам було б зручно?

Тані стало ніяково. Справді, трошечки настирливо. Але чому він завжди так черство дивить ся і не всміхнеть ся ні разу? Бо бачила ж вона в нього зовсім инше лице.

— А що ж тут незручного?—проте вела вона далі.—Питайте, я буду все одповідати. Будь ласка... Вам се неприємно? То ви так і кажіть... Але я тому тільки спитала, що не вірю вам...

Хома з легким дивованням повів головою.

— Не вірю сій страшній мрачности, аскетизму. Три-чотири місяці тому ви не виходили з кафе... і різних місць, а тепер раптом... така келія... Як хочете, а не вселяє ймовірно-сти. А потім...

Таня зупинила ся. „Фу, яка дурна, з якої речі прив'язала ся до нього?! Неделікатно, нерозумно“.

— А потім?...—мимоволі повторив Хома.

— А потім... а потім, коли хочете, я не так давно бачила

вас і з иньшим обличчям. Памятаєте, ви були колись, місяць тому чи більше у Косоротових? Ви мене не бачили,—я заходила на хвилинку. А я вас бачила, ви сиділи в сусідній хаті і думали, що на вас ніхто не дивить ся. А на колінах у вас був маленький Костик... Памятаєте? І схожі ви були тоді не на суворого аскета, а на... Костика... І сміяли ся ви і сяли так само...

Вона зупинилась. Хома встав і одійшов до станка. Ніби щось пригадавши, він почав возити ся коло нього.

— Нічого, кажіть далі... Я мушу тут зробити одну річ, щоб не забути... Я слухаю.

Голос його згучав по давньому твердо й „черство“. Але коли він повернув ся й сів на своє місце, Тані видало ся що смагляве, худе лице його на легких ямках під вилицями було темнійше, немов туди прилила кров. Може се від того, що він нахилив ся над станком?

— Ну-с, я вас слухаю.

Таня усміхнула ся.

— Се все... Більше нічого не маю сказати. Ну, дурниці все,—раптом підвела ся вона.—Вибачте, Хома, що справила вам неприємність. Сама не знаю, що зо мною, мов дівчинка яка! До побачення. Не гнівайтесь,—їй Богу, я не з дурної цікависти, а... і сама не знаю... Ну, до побачення!..

Вона простягла руку. Хома мовчки встав і мовчки стиснув її. І несподівано запитав:

— Ви дуже спішите?

— Я? Ні, не дуже... Але ж ви, напевне, чекаєте, не дочекаєтесь, коли я піду. Як що дозволите, я ще на хвилинку відпочину... Можна? Спасибі. Властиво, як хочете, ви мене дуже цікавите і тому я хочу ще відпочити... Хочу побалакати з вами... Але яка непривітна кімната!.. Навіть занавісок нема... Як що ви так ховаєтесь від людей, то хоч занавіски зробить... сюди ж все видно...

— Ні, там глуха стіна—мимоволі всміхнувшись, сказав Хома.

Таня бачила сю усмішку, але удала, що не помітила її.

— Ну, все-таки... І двері замикати треба, а то ключ стирчить в замку,—значить дома.

— Я замикаю. Сьогодні забув.

Таня помовчала.

— А нащо сей станок у вас? Працюєте?

— Так.

— Але ж ви працюєте в робітні?

— Се святами і вечорами...

— На віщо ж ви працюєте? У вас же є гроші?

Хома помовчав.

— Працюю, бо хочеть ся...—сухо сказав він.

Таня хутко глянула на нього і знов подивилась навкруги.

Весь куток затканий порохнявою, волохатою паутиною, давня—видко. І раптом їй стало шкода сього худорлявого, дивного чудака. Чи від паутини, чи від холоду довго непаленої кімнати, чи від похмурих, твердо зібраних горбочків над бровами?

— Я вам надокучила? Правда?—мягко й ласкаво подивилася вона на нього.

— Вибачте, я сама знаю, що говорю з вами не так, як слід. Я зараз піду... Посижу ще трошки і піду. Знаєте, ви дуже подібні на мого брата. А тому...

Таня злегка почервоніла.

— Проте се мені, може тільки здасть ся, що подібні. Ви знаєте, я иноді плутаю. В мене, бачте, є один метод підходити до людей і він мене збиває. Я дуже не смілива в дійсности... Ви не думаєте? Ні, правда. Я може від того так і надокучаю вам, що...

— Який же в вас метод? — дивлячись в куток спитав Хома.

Таня змішано засміялась, але росповіла. Метод простий, вона змушена була його виробити. Через свою несмі-

ливу вдачу чи через що иньше вона ранійше кожную мало-відому людину зустрічала вороже й критично. У багатьох людей се єсть, — чомусь насамперед бачити в незнайомих щось погане, некрасиве. І вдоволені, як побачать. Але як помітити се раз і другий в собі, то стане неприємно, соромно і важко.

Таня се помітила; помітила, що почуває себе легше і ширше, коли сього нема. А потім якось сам по собі утворився і власний метод. А метод сей ось який: коли зустрічаєшся з людиною, то треба уявити собі когось з близьких. Коли жінка, то мати чи сестру, подругу, коли чоловік, — батька або брата. І тоді з'являється зовсім иньше відношення до людини.

Хома слухав Таню з важкою, негарною усмішкою. Коли вона замовкла, він все дивився в куток.

— Ну, як ви знаходите мій метод?

— Цікавий метод...—вимовив Хома.

— Ви находите? Ось ви його прикладіть до людей і я певна, перестанете бути таким!..

Хома не відповідав, тільки чомусь скося подивився на Таню і перестав всміхатися.

І не повертаючись, байдуже і ніби втомлено сказав:

— Як би я по вашому методу почав підходити до людей, то мені б довелося всіх їх різати...

— Се б то чому?—здивувалася Таня.

— Дуже просто... Коли, як ви кажете, підставляти тих людей, яких... т. е. близьких, як ви висловилися, людей...

Хома важко встав, поволі роздягався і знов сів, піднявши з підлоги стружку. Очі дивилися втомлено і тупо.

Таня мовчазним притихшим поглядом стежила за ним.

Хома, поклавши лікті на коліна і зігнувшись, задумано відривав від стружки тоненькі смуги і кидав їх на землю. Пальці були негарні, товсті на кінцях.

— Коли підставити наприклад батька...—з ледве помітною іронією в голосі почав він тихо. — Останні б сказати вра-

жіння... Засучені, косматі руки, а в руках віжки... А під віжками засічений на смерть брат. За революцію... Образ дійсно того...

Хома кинув стружку, вирівняв ся і глянув просто в серйозне, зблідле облича Тані. Очі стали живіші, гарячіші.

— Бачте, метод може і гарний та наслідки були б інші...

Він встав, переклав з місця на місце якесь знарядде на станку і повернувся до Тані.

— А то ось, наприклад, є теж близький, як ви висловились... Був у мене приятель, товариш дитинства, Андрій Калениченко... Дуже близький був, ближче може і не було і не буває. Все життя укупі, в партії, в заслання, в тюрмі... І оказується—провокатор. Пять років провокатор. І весь час *він* мене сажав. Три місяці тільки як довідав ся... Це теж нічого, га?

Таня не ворушила ся і мовчки, похмуро-уважливо дивилась на Хому.

— Ну, а то ще один приклад... Се коли жінку підставити...—усміхнувся Хома.

— Жінка в мене була... Теж дуже близька... Після тюрми я втік за кордон і хотів її виписати, а вона... зійшлась з тим жандармом, що вів мою справу.

— Се б то як?!—пошепки вимовила Таня.

— З жандармом... офіцером, розуміється...

— Покохала вона його?

— Ну, яке там кохання у гадів! Гроші, розкіш, вигоди... Так і написала. Соціалізм, революції, се мовляв, дитяче захоплення, дурниця, а вона хоче „взяти все від життя“... Ну-с, коли підставити таку фігуру, що може вийти? Га?

Хома знов підняв стружку, помняв в руках і понюхав.

— Ви так і лишили жінку? — тихо і нерішучо запитала Таня.

Хома струхнув з рук жовті зімняті смужки дерева і коротко сказав:

— Ні, я так її не лишив.

І підійшовши до столу почав поправляти лампочку, яка швидко заблимала, наче закликала до себе. Таня, не повертаючись чекала.

— Зпочатку я хотів просто забити її,—раптом гостро почав Хома.—Але се дурацький спосіб, розумієть ся... Тоді ж я одержав спадок від батька,—його вбили мужики. Кулак був селянський. Тисяч сорок награбував папаша...

— Позвольте — живо сказала Таня. — Се може ті гроші... себ то...

— Еге, се та моя ніби експропріація... Ось сі гроші й помогли мені. Вона мені писала, що покохала жандарма, що кохання, мовляв, почуттє безпартійне, не політичне. Ну, а я її за гроші примусив покохати одного страшенно огидливого полячка-льокая. За п'ять тисяч вона провела з ним ніч...

— Що ви кажете? — більше лякаючись очей і усмішки Хоми, аніж його слів,—вимовила Таня.

— Се довга історія. Ну, а кінець той, що я до жінок підхожу з грошима. Сей метод певніший. А найкращий метод — се зовсім не підходити до них. Ні, до жінок, ні до мужчин.

— Краще піти в барліг? — зтиха, обережно сказала Таня.

— Се б то як? — не зрозумів зпочатку Хома — і зараз же похапливо додав: — Ах, так!..

І замовкнув, дивлячись в язичок лампи.

— Ну-с, вибачайте! — раптом зовсім инакшим сухим і жорстоким тоном вимовив він. — Я втомився і хочу спочити.

Таня зразу здивувалася, потім почервоніла, хутко підвела ся і глянула на Хому. Він дивився повз її обличчя, а в очах було щось люте й холодне.

Таня простягла руку.

— До побачення. Вибачайте, Хома, як би я знала, що вам буде потім неприємно, я би... попрохала вас не розповідати...

— Нічого, будь ласка... До побачення...

— Але ви добре зробили, що розповіли... Для мене добре. Ну, до побачення.

І похапливо стиснувши йому руку, хутко вийшла.

IX.

Гроші Таня віддала до емігрантської каси і почала шукати роботи. По довгих і невтомних пошукуваннях їй вдалося одержати посаду *femme de ménage* в одній великій жидівській родині. Робота не зовсім приємна, — мити посуд і прибирати в кімнатах, — але неприємніш за все було цікаве співчуття господарів. Вони так наївно й настирливо рзпитували її, що не раз хотілося накрити мокрою ганчіркою товсте обличчя *madame* і піти ні слова більше не сказавши.

Дома теж було невесело. Феня чомусь хмурилась, нервувалась, Аркадій і Адольф гризлися, Шурка... Шурка ходив прибитий принижений, стежив за нею жалібними, болячими очима і всміхався так, що серце переверталося. Але вона не піддавалась, не згадувала про минуле. Їй було соромно... Не заговорювала з ним не від того, що була скривджена ним, а через малодушну боязнь жалости. Він же поясняв її мовчання обидою, — се видко було з усмішок очей, покірливо болячих, винуватих.

І крім всього опанувала її дивна задума. Часто увечорі, прийшовши з роботи, вона сідала в куток канали і довго сиділа з заплющеними очима. Сиділа й слухала. В грудях, деся дуже глибоко зовсім мимо її волі й відому відбував якийсь дивний тривожний процес. То сум незрозумілий, безпричинний задзвенить і не знати чи плакати треба, чи піти й притиснути до грудей круглу похмуру голову Фені. То неспокій, теж без усякого приводу невідомий, тремтучий, хвилює серце.

Іноді раптом одягалася й виходила з хати. Заходила до Косоротових, слухала скарги Оксани на чоловіка, йшла до Остапа; але все не те, все немов чогось не зробила. Була

у Мері. З Мері щось трапило ся, — змінила ся вона: щось неприємне, відразливе з'явило ся в голосі і мові.

Тільки до Хоми не зайшла ні разу. І чомусь, наштотуючись на бажання зайти до нього, відчувала як палає лице їй. Соромно було? І спішила перейти до иньшого.

Іноді ж безпредметове роздратованне так і закіпало в грудях. То Аркадій здавав ся незносним своїм кривлянням: то пиха і гордовитість, безпричинна безглузда, то хихикаюче смирення і роблена приниженість.

Феня теж робила ся незтерпною. Говорить дурниці, що вуха ріжуть; носить ся з студентським рухом, як дурень з писаною торбою...

Одного разу перед вечером Таня зайшла до Мері. У неї був Олександр. Коли він підніс на зустріч їй своє величезне, гарне тіло і Таня подала йому руку, то так було, наче вона поклала її на високу полицю.

Мері напівлежала на своїм улюбленім chaise-long'у в сірім шовковім пенюарі. На щоках грав дуже яскравий румянець,—говорили про щось хвилююче, або гірше себе почувала.

— Я вам може перешкодила? — запитала Таня. — Кажіть, я так собі зайшла, можу піти...

— О, ні...—усміхнув ся їй Олександр,—ми тут трошки філософуємо... Ну, як же ся маєте? Все на фабриці?

— Ні, фабрику я вже тижнів два як кинула... Тепер так працюю... За femme de ménage...

Вона усміхнулася, але глянувши на Мері, почервоніла: Мері дивлячись в стелю ледви всміхала ся тонко, насмішкувато й неприємно.

Олександр по свому звичаю іронічно-смутно, якоесь дуже прямо дивив ся в облича. Завсїгди здаєть ся, що він чогось чекає від бесідника, але в той час йому вже давно відоме все, що скаже співбесідник, і від сього він всміхаєть ся так сумовито-насмішкувато.

То, що він труїв ся, нічим не відбивало ся ні на його

обличі, як і раніше вродливому і трохи „оперному“, як говорила Мері, по давньому злегка втомленому або помнятому. Ні в рухах, ні в словах, ні в чім. Як би говорила не Мері, Таня мала б сумнів що до правдивості її слів.

Розмова вела ся далі. Мері поводила ся дуже дивно, якось вульгарно і грубо. Олександр силкував ся не помічати цього, але часом мимохіть червонів і довго дивив ся на Мері уважним здивовано-сумним поглядом. Тані було болюче й ніяково дивити ся на них. Вона ніби чула сей погляд Олександра, що говорив: „Ну чогож тобі треба? Як що тобі важко від моєї присутности, скажи,—і я піду. Я ж нічого від тебе не хочу, ти сама знаєш“.

Але Мері, очевидно, ся німа розмова тільки ще більше нервувала. Вона зробила ся ще більш нетерпелива, більш груба. Ні з того ні з цього почала розповідати якийсь пошлий жидівський анекдот, і важко було слухати і бачити її отверте бажання зачепити жидівське походження Олександра.

В сю хвилю в кімнату, не постукавши увійшла покоївка.

— Mademoiselle!—покликала вона.

Мері замовкла, хутко обернула ся і обличчя її злітно скривило ся:

— Чого вам? Чому входите не постукавши? Що се таке? Забирайте ся геть, дура!

— Mais mademoiselle!—обурено спалахнула покоївка.

— Забирайте ся геть, говорю вам, ідіотка!

Покоївка круто повернула ся й мовчки вийшла.

— Погань!.. — кинула Мері... — Чого очі вилупили, Таня? Не похваляєте? Е, що мені... різні там... З кожним смітем буду церемонити ся. Вона кожного разу не стукавши лізе... Та чого їй там треба?

І не дивлячись на здивованих Таню й Олександра, Мері хутко вийшла в ідальню. Там стояла покоївка, вся

червона і змішана. Мері підійшла до неї і зазирнувши в обличчя, усміхаючись прошептала:

— Моя бідна дівчинка! Дуже неприємно було?

— Так, mademoiselle, я не чекала, що се так неприємно.

— Ну, вибачте, дорога, але я вам дуже-дуже дякую... За се я вам зроблю тепер приємність.

Покоївка стрепенулась.

— О mademoiselle, я зовсім не для сього! Я для вас все готова зробити... Я тільки не думала, що се так... бентежить. Але у вас в Росії пани так завжди поводять ся з прислугою?

Мері засміяла ся.

— Еге, буває й так. Ну, спасибі, Жулето, мені треба йти. Йдіть до себе... Спасибі...

Вона раптом поцілувала її і злегка відштовхнувши оторопілу дівчину, вийшла з їдальні.

Коли вона повернула ся, Олександр сидів закривши лице руками і схиливши голову. Таня хмуро перегортала журнал.

— Ідіотка, розумієть ся, дурниця й нічого більше.

Таня одклала журнал і зустріла Мері гострим, допитливим поглядом.

Мері се помітила.

— Чого дивите ся, Таня? Кажіть, що хочете сказати... Я розмов очима не люблю. Не подобаєть ся поводження з прислугою?

— Я не розумію вас...—тихо сказала Таня.

— Дуже шкодую. Незрозумілого нічого нема: отвертійше ніж завжди, от і все. А не подобаєть ся... що ж робити...? Ті, що здихають — завжди люті, ось і просте пояснення. А здоровим легче удавати. Мені ж се набридло. Яка є, така й буду.

Олександр підняв голову.

— На що ти це все, Марусю? — з боязким докором вимовив він.

- Що саме?—роздратовано насторожилась Мері.
- Та і з Жулетою і... з собою...
- І з собою? Що ж з собою? Ну? Що ж з собою?
- Ти сама знаєш... що...

Мері обурилась.

— Ти вибач мені, — крикливо й грубо перебила вона його,—сьогодня ти рішуче незносний. Рішуче! Якись дурні філософування, уваги... Се занадто. Се, знаєш, переходить вже межі всякої приязні... Приязнь зовсім не для того, щоб вислухувати цілими вечорами якусь ерунду. Тобі ще сорок років жити, а мені й сорок місяців за багато... Я хочу їх приємніше прожити...

— Може мені піти?—сумно вставив Олександр.

— Так, се найкраще.

— В таких разі...—став підводитись Олександр.

— Так, тепер він іде... Попсував вечір і йде... Почекай... Ти мені будеш потрібний.

Олександр покірливо сів знов.

Таня не зводила з Мері очей. „Що се? Гра чи серйозно? Для гри дуже правдиво, дуже щиро звучить голос і блищать очі. А для правди—дуже все неподібне, не сподіване, дуже не підходить до Мері“.

Тані важко було zostавати ся тут довше, але й піти бракувало відваги.

Мері умостилась на каналі.

— Та говоріть, панове, про щось... Або йдіть... Тільки будь ласка, без різних уваг і співчуття... Мені вже досить надокучили всі ці зітхання моїх приятелів, ахи, охи, паточна обережність квасеньке співчуттє. К чорту! Хочу бути хоч на останку собою! Сама собою і більше нічого. Подобасть ся Гломбінський? Чудесно! Візьму й женю з собою. Звінчаємо ся навіть, се певнійше... Годі мені сантименти розводити, ніколи!

Вона шпурнула ногою вишивану подушку на підлогу.

Таня підняла й поклала на стілець. Мері замовкла і витягнувши руки, звиклим жестом сильно заломила їх.

Сей жест холодом сповнив груди Тані: ні, се не комедія.

Олександр про щось їй говорив, вона відповідала машинально. Потім вслухалась і стала відповідати розумнійше, але кожний рух Мері бачила і чула з надзвичайною чутливістю.

— А чому ви на зібраннях групи рідко буваєте? Га?— запитав Олександр.

— Ніколи... На роботі завсігди... Втомляю ся.

— А ви не робіть.

Таня підозріло глянула на нього: насмішкувато—сумно всміхаєть ся.

— Треба працювати, нема з чого жити...

— Ну, як нема з чого? Ви ж маєте маєток.

— Се—не мій, матері,—сухо кинула Таня.

— Хм!—голосно сказала Мері.

— А ви напишіть матері, щоб прислала вам,—казав далі тим самим тоном Олександр.—Працювати не будете, будете вільні. А ми вам кориснішу працю знайдемо. Що з матір'ю зробить ся, як яких сто рублів на місяць вишле... Нічого ж не зробить ся? Правда? Га? Як ви думаєте?

— Я сього не можу... Кожний сам себе повинен утримувати.

Тані неприємна була ся розмова. Але Олександр все так само сумно усміхав ся і ласкаво дивив ся на неї.

— Се—правильно. Але ви й будете ж себе утримувати. Тільки з иньшої праці. Ось наприклад є багато робітників, що хочуть вчити ся. А вчити нема кому. Чому б вам не взяти ся за се? Га? Як ви думаєте?

Таня серйознійше подивила ся на нього.

— Вірно. Зараз я вам дам цілу купу „алчущих і жаждущих“. Га? Чого там! Мамаші вашій нічого не станеть ся, а ви вільніші будете... А то ще більше ніж сто... Випишуйте

та давайте нам, ми вже знайдемо місце вашим грошикам. Що ж фабрика...? Се—гарно. Але не будете ви весь вік так. В Росію поїдете, на фабрику не поступите...

— Я вчителькою зроблю ся...

Мері знов голосно усміхнулась. Таня почервоніла.

— Ну от!—підхопив Олександр.—Чому ж тут не можете бути вчителькою?

— Вірно!—обізвала ся Мері.

— Гаразд!—раптом спалахнувши, згодилась Таня.—Я згожуюсь. Ви маєте рацію. Сьогодні ж пішлю матері телеграму, нехай вишле двісті рублів. Ви, Мері, не можете позичити мені тепер франків сто?

Мері поволі повернула до неї лице і з насмішкою відповіла:

— Ні, не можу...

— Дуже шкода... Ну, це все одно... То коли ж можна почати?

І раптом їй соромно стало: через усмішку роздратованої жінки *такі* постанови.

А проте, се треба ще обмірковувати,—додала вона похмуро.—Се—дуже серйозно. Так не можна...

— Та що ж тут обмірковувати?—підхопила Мері.—Шлях до соціалістичних святців... Дивно... Дивуюсь вам. Перед вами відразу розкривають ся ворота царства Божого, а ви... обмірковувати...

Таня не стерпіла і глянула їй в обличчя: очі лихі, усмішка недобра.

— А я все таки хочу обмірковувати,—вимовила вона відвертаючись і знов звертаючись до Олександра.

І Олександрові й Тані всіма силами хотіло ся говорити про щось таке, що не має відношення до того, що стало ся. Піти тепер же, не загладивши хоч трохи важкого вражіння, було неможливо. Обое почували се і старали ся говорити про гурток по змозі щиро й захоплено. Зпочатку

се змагання було помірне, але потім Таня серйозно захопилася і забула про Мері, яка чомусь лежала зовсім тихо.

Нарешті у них склалося навіть кілька плянів. Мету було досягнуто, легше почувалося.

Таня зовсім оживлена, скочила й сказала:

— Чудесно! Зараз біжу на пошту... Ми притягнемо ще публіку... Ви Хому знаєте? Як ви думаєте? Він здатний?

— Еге, він колись добрим пропагандистом був. Тільки ледви чи згодиться він.

— Згодиться!—Хитнула Таня головою і чомусь почервоніла, силкуючись відвернути ся від Мері.

Але та з насмішкуватим виглядом розглядала ліпного амура на стелі і похитувала носком чепурного високого чевека.

— Слухай, Олександр!—раптом підвела ся вона і втомлено потягла ся.—Чи не можеш ти зробити мені одну послугу...

Таня і Олександр замовкли.

— Я до вас зайду поговорити ще!—живо, швидко кинула Таня Олександрові й простягла руку Мері.

— До побачення, я йду...

— Поспішаєте на пошту?—недбало кинула Мері.

— Так. На пошту.

— Посидьте трошки... Маю до вас невеличку справу... Будь ласка... Дві хвилини. Спасибі... Слухай, Олександр: не в службу, а в дружбу—поїдь зараз до Гломбінського і попроси його сьогодні не приїздити. Нехай завтра в сю пору... Скажи, що дуже вибачаюсь, але я дуже втомлена... Маючи такий вигляд, я не можу приймати людей, які... Ну, все одно... Поїдеш?

Вона виглядала справді дуже втомленою, але Таня все-таки не розуміла: таке доручення давати *Олександрові*.

Але Олександр бачив тільки одну її втому.

— Так, тобі слід лягти... А я застану його, як ти думаєш? Га?

— Застанеш, він в сю пору дома. Тільки будь ласка не забудь перепросити і скажи, що завтра...

— Так, так, не забуду... Завтра в сю пору... Зараз їду... Візьму звощика, щоб швидче... Ти ляжеш? Еге?

— Еге!—грубо відказала Мері, ледви ховаючи нетерплячку.—Ну до побачення, йди швидше.

— Іду, іду...

Олександр на швидку попрощався і майже вибіг до виходу.

— То ви заходьте,—оглянувшись коло порогу, гукнув він Тані.—Завтра ж. Чекатиму вас.

— Добре,—хитнула Таня головою.

Що-йно Олександр вийшов, Мері знесилено опустилася на канапу і ніжно притягла до себе Таню.

— Сідайте, Танюк...—сказала вона і, бачучи здивовання Тані, розсміялася.

Таня одвела її руку.

— Се все була гра, Мері?!

— Ну, розумієть ся, дівчинко ви дурненька. Дуже обрадили ся на мене? А покоївку бідну як обробила!

— Як, тяж... удано?!

— Еге... Навіть за її згодою... Ось на які штуки пускаємось... Ну, скажіть, по совісти, як ви думаєте, чи повірив він чи ні?

— Господи!—з мимовольним болем досади скрикнула Таня.—Та навіщо вам се?

— Віднадити...—коротко сказала Мері і засміялася.

Таня мовчала, пригадуючи все поведінне Мері.

— Ну, як ви думаєте, повірив? „Га, як ви думаєте?“

Було зовсім схоже на Олександра, але Таня навіть не усміхнулася. Було в голосі Мері щось таке, що сміх був би кощунством.

— Не знаю Мері, чи він повірив чи ні, а йому було дуже важко... І він вас дуже любить, а ви його... А з Гломбінським зовсім негарно...

Мері, здавалося, не слухала її. Взяла з столику портмоне, винула зімняту стофранкову асігнацію і подала Тані.

— Се для робітників. Тільки не кажіть поки Олександрові... Я знаю, що він мені не вірить, а все таки треба спробувати довести гру до чого-небудь... Ах, Танюк, порадьте мені щось радикальне! Вже що я не робила, мало не на очах його цілувалася з іншими, ось послала його до сього поскудного полячка. Вже за одне те, щося погань може подобатися, мені б гидко стало. А йому як з гуся вода... Навіть з самогубства його сміялася, в симуляції обвинувачувала. Нічого. Що робити Таню, га? „Як ви думаєте?“

— Не знаю, Мері...—тихо сказала Таня, машинально розгладжуючи асігнацію. Потім стріпнулася, встала і вимовила:

— Ну, я піду... Ви б лягли, Мері, ви втомились... Засніть трохи.

Мері приклала руки до висків.

— Ні, спати не буду... Голова трошки болить... Підуграти... Музика тим гарна, що під неї не можна льогічно думати... Ну, до побачення... Приходьте ж повідомити як з гуртком. Дуже радію, що ви сю анахронічну фабрику і „заробітки“ залишили... Се так завжди дряпало в вас... Я розумію, розумію, Танюк! Але тут теж тільки рівновага: сил багато, рвуться, вимагають вихода; ну і давай що важче... Бо і я ж колись мріяла, розумієте *мріяла* про те, як мене посадять навіки у Шлісельбург! Здавалося, тисячоліття витримаю. А як сил менше стало та пішла кров горлом, то й два роки видалися нестерпучими. Для рівноваги груз легше давай, а то й ніякого не треба... Як би я не дохла була і то хіба здавалося б мені, що я не люблю Олександра? Га? Хіба... Ну, все одно! А ви все таки думаєте, що в вас чесноти говорять? Га?

І Мері пестливо притягла до себе Таню. Та засміялася,—тепер се було можно.

— Недобра ви, Мері! Страшенно вам хочеться зруйну-

вати мої чесноти. Ну, нехай рівновага, що ж з цього, аби завжди хотіло ся важчого груза!

— Вірно, Танюк!.. Та я, бачите, тому руйную, що з „грузом“ справа яснійше ніж з „чеснотами“. „Чесноти“—річ пурхлива, невловима. Сьогодні на одного, завтра на іншого. Вередлива, лицемірна, фальшива. А „груз“—є „грузом“. Зміряв, одміряв, зазначив, додав, відняв. Ясно, просто, зрозуміло і потішаюче. Ось, припустимо,—я сього не бажаю, а тільки припускаю,—припустимо, що ви собі набули катарчик, попсували нерви, поволочили ся трошки з мужчинами,—що ви думаєте, будете й тоді такі повні чеснот, що просвіщатимете ближніх з палаючими очима? Не дуже-е-то... Так само як і сі „бувші люди“, як ви називаєте, всміхатиметься квасенько, іронічно і говоритимете: „коли я була соціалдемократкою“... І теж будете „індивідуалісткою, аристократкою духа“, теж ловитимете моменти кохання... Тепер ось ви мрієте про таке кохання, щоб просто „по гроб життя“, а тоді се буде „міщанство й наївність“. Вірно Танюк! А чому? Чесноти втратили? „Подлюю“ зробили ся? Се незрозуміле й тому не можна вибачити. А груз зрозумілий і тому його можна вибачити. Зрозуміти—вибачити. Вибачити і... хотіла було сказати „і пожаліти“. Та чи варто жаліти?.. Ну, в кожному разі більш зрозуміло і втішно для себе. Вірно я говорю? Га? „Як ви думаєте“?

Обидві засміяли ся. Таня раптом підсіла до Мері, міцно обняла її і довгим гарячим поцілунком притулила ся до її щок.

— Ви—гарна, а більше я нічого не знаю,—вимовила вона соромливим шепотом і хутко встала.

Мері була очевидно, зворушена, але не хотіла виявити сього і насмішкувато сказала:

— Ось і закінчила ся наша сварка повною згодою. Ну, тепер йдіть швидше, а то кашляти почну, все попсую. До побачення!

Таня неспокійно подивила ся на неї. Під очима з'явилися сині смуги, лице осіло, не добре палав рум'янець.

— Вам би лягти...

— Ну, ну! Нема чого. Зараз поради, уваги. До побачення...

Таня мовчки стиснула їй руку. Рука була холодна й липка.

Х.

До Хоми ще рано було йти, він ще в майстерні. Таня пройшла в Люксембургський сад і сіла на лаві біля фонтану Медічі. Як і шість місяців тому, умліваючи від пестоців під скелею лежали мармурові любовники. Втомлені й безжурні, вони й не підозрівають, що з скелі дивить ся на них велетень. Ось, здаєть ся, він зареве, стрибне до них схопить по одному в руку і шпурне їх до басейну, де в мутно-зеленій воді плавають червоні рибки. Але велетень не стрибає, немов очей не може одвести від юної парочки. Тому горобці не боять ся його і сідають йому на могутні плечі, на голову і на всі місця, де може умістити ся кожний жвавий, недурний горобець.

Велетень такий захоплений спостереженням любовників, що не помічає нічого. І горобці, як і шість місяців тому, коли Таня уперше дивила ся на сей фонтан, з велетня стрибали на любовників, з любовників на бордюр фонтану і починали купати ся. Здавало ся це все ті самі ненаситні купальщики. В роздутих мокрих пір'ячках те саме упоювання, той самий захват в обтрушуванні. Соліднійші, сидючи в ванні так, само непохваляюче косять ся на доганне тріпанне дуже жвавих і невгамонних.

І все так само ходили парочки по алеях біля штахет басейну; і на тому самому місці сидів хтось з скринькою з фарбами і писав мутно-зелену воду, любовників і велетня. На лавах сиділи французькі студенти з своїми *amies* і з млосним спокоєм цілували ся на очах у всіх.

День згасав, мов покинуте багаття, і старий палац гидливо оповивався сірими вохкими сутінками.

Таня раптом хутко підвелась і пішла з саду.

В душі була плутанина, в якій не можна було знайти ні початку ні кінця, але від якої чомусь хотілось сміятися дрібненьким, схвилюваним сміхом. Хотілось комусь задирливо показати язика і погрозити кулаком. Хотілось обняти дурну, товсту консьєржку з панчохою в руці.

Хома, розуміється, зустріне її сухо й холодно. Нехай. Від цього її постанова не змінить ся, а він в решті решт зрозуміє, що його відношення до людей просто дурне й більш нічого.

Але Хома зустрів її не сухо і холодно, а з ворожим здивуванням. Він навіть не запросив її пройти з кухні в кімнату. „Ах, так он як?!“

І Таня раптом відчула, як в голову їй вдарило гаряче, п'яне „буйство“, кров на щоках загорілась.

— Що? Не чекали?—закинувши трошки голову назад, весело запитала вона,—і без запрошення пройшла в кімнату. Хома мусів уступити ся.

Він, очевидно, працював і ще літала дрібна жовта курява опілків, в варстаті був затиснутий довгастий шматок дерева. Похмуро, сумно, дивилися голі стіни; ліжко постарому понуро надималося в кутку. Таня озирнулась...

— А у вас все так само затишно й привабно? Ну я до вас у гості. Можете дивитися на мене скільки хочете лютими очима, я хочу, щоб ви мене розважали. Подайте стільця!

Хома стояв з закачаними рукавами і чудно, важко дивився на неї.

— Що вам тут треба?—просто й роздільно запитав він.

— Я вам вже сказала: прийшла в гості. От і все. І зовсім не хочу „дурня удавати“, як каже наша Феня. Я все чудово пам'ятаю, що ви говорили, маю певне відношення до цього і... як хочете, багато про се думала і відчула.

І кажучи се, Таня встигла зауважити, що власне тіль-

ки зараз, в сю хвилину вона почула, що багато про се думала і відчувала. Несвідомо, а якось инакше. Але це все одно.

— А що то мене обходить?—грубо й зло кинув Хома.— Пастор я німецький чи що, що сповідати ся прийшли?

Таня засміялась, взяла стільця і сіла, витягнувши ноги.

— Еге, ви—пастор. Хочу сповідати ся. Будьте ласкаві, спустіть свої рукава, одягніть піджак і приберіть відповідний вашому санові вигляд. І сідайте, розмова буде довга.

Хома мовчки дивив ся неї. „І з якою справжньою, гострою ненавистю! Ну, що ж? Тим краще!“

— Кажу вам, лютих поглядів не бою ся!—майже скрикнула Таня.—Сідайте і слухайте. Я вас не з'їм, як що поговорю дві хвилини.

— Я ні одної хвилини не хочу.

— А я хочу! От хочу і баста! І дивіть ся на мене з якою вгодно ненавистю,—мені рішучо наплювать.

— Ви розумієте, що ваше поводження... смішне і... і...

— І нахабне? Дуже розумію. Проте ні, не розумію. Я—член товариства „розвитку любові“. І, знаєте, чого я прийшла до вас? Агітувати вас вступити до сього товариства... Ха-ха-ха! Який погляд! Ви думаєте, що я трошечки випила? Еге, я трошечки випила. Ви... вгадали. Я випила... Проте я не можу сказати, що я випила. Ну, бажаєте вислухати вступні відомости про се товариство?

Хома мовчки пішов до варстату і приготував ся взятись знов за роботу.

Таня прижмурила очі і гаряче почервоніла. Але „буйство“ все таки кружило голову і хвилювало груди.

Вона скочила і підбігла до Хоми.

— Не дам робити! Слухайте, як би ви знали, як я до вас ішла і з чим,—ви б не поводили ся так.

— Я нічого не хочу знати! Розумієте ви се чи ні?!—з злобною мукою вигукнув Хома.—Та се ж нахабство нарешті Чорт зна що таке!

Таня зблідла від сорому, але відійти не могла, немов навмисне хтось штовхав її до Хоми.

— А я все таки скажу!—тихо, але уперто сказала вона. — Можете лаяти ся, мені все одно. Я вам може ніколи сього не прощу, але проте не підю. Лайтесь. І вже бачу, що з моєї пропозиції нічого не вийде, а проте скажу! І опріч сорому за себе в мені вже нема зараз нічого, а проте скажу! Розумієте? Я уперта й люта. А йшла я до вас для того, щоб запросити вас взяти участь в гуртку... занять з робітниками... Тому що ви можете і крім того... крім того огидливо живете, а се підняло б вас... розворушило.

Хома здивовано здвигнув плечима.

— Та яке вам діло до мене? Чому на мене впала ваша благосклонна увага?

— Тому, що ви мені одній розповіли *все*.

— Дуже добре, се значить всі, кому я розповідаю якусь дурницю, спасатимуть мене?..

Таня сильно закусила губу.

— Неправда: ви мені *одній* розповіли. І за це мене одну ненавидите. І я дуже з сього вдоволена. Так! Ви хотіли „полной неуязвимости“, як говорив один тип, а я вас зранила... Ви ненавидите, а се вже *почування*... І значить *все* брехня. І стружки сі ваші, і сей дурацький обрубок і ваша груба лайка, і ви самі—недоречний і фальшивий. Да-с! Ви думаєте, що образили мене тим, що будто не мені одній розповіли? Ви мене тільки розсердили. Я до вас йшла зовсім не така. А підю ще гіршою... А ви зостанетесь тут і будете ричати з люті. І дуже вдоволена. Принаймні зробила користну річ. Хочете зацікавитися з робітниками? Кажіть!

Хома не відповідаючи одійшов до столу.

— Ні? Чудово. Більше нічого. До побачення.

Таня, не подаючи руки, повернулась і хутко пішла до виходу. „Невже так і випустить, більше ні слова не скаже?“

І всіма силами здержуючись, щоби не озирнутись,

вона напружено, якось всею спиною чекала хоч найменшого знаку з його боку. Ні звука.

Таня не оглянулася і вийшла. І тут же за дверима на півтемних сходах груди їй стиснув гострий, ниючий біль. Хотілось схилитись головою до поручнів і тихо заплакати.

„Яка дурниця?! Чому? Се ж зрозуміло, він инакше і не міг зустріти. Треба було самій не так по дурному поводити ся“.

Але біль нив. В грудях вже не було свіжої легкості, „буйство“ теж ураз зникло.

Замість двохсот Таня поставила в телеграмі до матери триста рублів.

Але неспокійний гнітучий біль все-таки стояв у грудях.

З ним і до дому прийшла. Почула ще на сходах перед дверима раздратоване контральто Фені і скривила ся,— спокійно посидіти і подумати не можна буде.

Але сцена в кімнаті здивувала її і відвела від болю, ніби навіть прогнала його.

Навколо столу стояли Феня, Стамескін, Фаддей і Аркадій. На канані недбало розліг ся Адольф, простягнувши ноги до самого столу, а поруч з ним сиділа Ладя.

Облича в тих, що стояли, були схвильовані, сердиті, пронизливі очі і уїдливі усмішки. Здавало ся, як би сим очам і усмішкам надати прикмети блискавки, то всі суперечники в мить попадали би мертвими під стіл.

Навіть Адольф, не вважаючи на недбалу позу і певну поблажливість усмішки, не був позбавлений схвилювання і люті.

Одна Ладя, мов загнана в куток кішечка, перелякано виврівнявшись, сиділа за Адольфом і переводила тривожні круглі очі з одного на другого.

Але те, що почула Таня, було цікавійше за все.

Сперечались з приводу студентського руху і славно-

звісного листу 66-ти. Феня скажено нападала на студентів за те, що вони не висували загально-народніх домагань. Се синки буржуїв, яким перешкоджають скінчити університет. Папаші образились за синків і надруковали дурний, без усякого значіння лист. Фаддєєві, як робітникові, як жертві сих 66-ти, слід було-б инакше поставити ся до сього. Як же він ставить ся не так, то тому, що він ганчірка, напів-інтелігент, який роспустився під впливом парижських шинків і бабських спідниць!

Слова „клясовий“, „буржуазний“, „пролетаріат“ так і лили ся з її уст.

Але Фаддей відповідав не їй. Він відповідав Стамескіну, бо Стамескін був цілком згоден з Фенею або ж Феня цілком згоджувалась з Стамескіним. Таня сього ще не зрозуміла, але відчула, що останнє вірніше.

Всі троє на Ладю не дивлять ся,—їх рішуче вона не обходить: ні Фаддея, ні Феню, ні Стамескіна. Зате Адольф иноді многозначно поглядає на неї. Аркадій, очевидно, перечить усім, але його репліками не цікавлять ся і се його сердить.

Але Феня ж, Феня!

— Так, притончики робітників засмоктують, Фаддей. Засмоктують! Ви вже готові згодити ся і на те, щоб вас принять на фабрику нагаїв в Росії. Правда? Розумієть ся!

Фаддей їй не одповідав. Повернувшись до Стамескіна, який безпереривно нервово корчив ся, він майже кричав йому в лиці:

— І буду обстоювати! І буду! Хто сам пішов від народу, той не лізь рішати! Годі... Дозвольте нам рішити тепер... Вам чого треба? Хто ви такий? Ні, позвольте, хто ви такий, щоб критикувати те, що люди роблять для свободи? Вам навіщо вона? Ви не свободні? А ото ж то. Ні, се вже вибачте... е. Буржуї! А ви хто?

Стамескін силкував ся усміхнути ся хоч і погордливо,

але тим показати, що він дуже добре розуміє, які нерівні їх сили, як він, Стамескін, себе понижує, заходячи в суперечку з Фаддеем і яке все це смішне й безглузде.

Феню зовсім розлютили останні слова Фаддея:

— Та що то вас обходить, хто ми? Ми маємо таке саме право судити про все, як і ті, хто називає себе пролетарями! Подумаєш!

— Правильно!—скочив Адольф, моргнувши по дорозі Тані. —Я ось сам пролетарій, алегорічно кажучи, але судити про все дозволяю кожному. Пане Стамескін! Я всею душою дивуюсь вам! Ви аристократ, живете в горних верхів'ях і не можете як слід відбити грубих наскоків сього парія. Дивіть ся, дама ваша стежить за турніром. Сором лицарю.

— Адольф...—гидливо зморщив ся в його бік. Стамескін, —з вами сидять в одній кімнаті,—і будьте вдоволені.

— Я невимовно вдоволений!—захоплено підхопив Адольф. —Я безмежно вдоволений! Я невимовно щасливий сим щастем—дихати з вами одним повітрям! Але я... що я? Я—мікроскоб, як висловила ся одна поважана дама, я—негативна величина... Але ви... Дивіть ся, дама ваша...

Стамескін різко повернув ся до нього, і облича його так погрозово скривило ся, що Адольф збентеживсь.

— Я жартів не люблю!—просипів Стамескін.

Всі замовкли, ніби зразу зрозумівши, що зайшли дуже далеко.

— Ладю, ходім до дому!—покликав Стамескін, нервово натягаючи рукавички.

Ладя нерішуче глянула на Фаддея.

— Ладя обіцяла піти зо мною на співку,—похмуро кинув Фаддей.

— Так?—повернув ся до неї Стамескін.

Ладя встала і збентежено боязко усміхнулась.

— Що ж ви?—грубо сказала їй Феня.—Обіцяли тому й тому і тепер не знаєте, як бути?

Таня спустила очі. Се вже занадто. Хоч би себе пожаліла.

— Я обіцяла Фаддєєві...—трохи ображено вимовила Ладя.

— Ну, той й ідіть з ним, чого ж ви мнете ся!

Адольф фальшиво і з уїдлигим натиюком заспівав:

Десять любила, десять розлюбила

А одного полюбить не могла...

— Адольф! Покиньте ваше ревіння, надокучило!—раздатовано сказав Аркадій.

— Винуватий,—зараз же покинув співати Адольф.

І се що він послухавсь Аркадія, теж було незрозуміле Тані: мабуть в якійсь залежності від Аркадія.

Ладя пішла таки з Стамескіним. Він раптом згадав про запрошення Аннет, про якусь обіцянку Ладі зайти, з сміхом і твердою пестливістю взяв Ладю під руку і на очах у всіх вивів її. На Фаддея вони не дивили ся, а Ладя, здавало ся, була навіть в розпучі.

Тані шкода було їх усіх, але вмішувати ся не хотілось. Не хотілось і про гурток говорити. Коли йшла, думала про те, як збере усіх і розповість, як Феня почне грубо іронізувати і се буде приємно, бо „грубовата іронія“ у Фені ознака найбільшого вдоволення. Укупі з усіма і Шурку можна було б покликати. І не заходячи в більш інтимні розмови, можна було б пропонувати йому взяти участь. Тепер все це здавало ся неможливим.

— Де Шурка, не знаєте?—запитала вона Адольфа.

— Шурка? Алегорічно говорячи, високоповажана товаришко Тетяно, але вульгарно,—Таня,—не знаю. Voila!

— Він у себе!—кинула Феня.

Фаддей вийшов з понурої задуми.

— До побачення!—муркнув він всім і надівши картуз зовсім на чоло, прутко вийшов з кімнати.

— Ех, друг Аркаша! Цікаво постежити за сим хлопчиком. Га?

— Ідіть к чорту!—злісно сказав Аркадій і пішов до себе.

Таня пройшла до Шурки.

На стук її почув ся тихий, ледви чутний голос:

— Увійдіть.

Таня розчинила двері трошки хвилюючись. Що се? В кімнаті дивна п'ятьма. Лампа стоїть в самому далекому кутку на стільці, накрита чорною сорочкою. Пахне ладаном. Шурка, довгий та темний лежить на ліжку. Тільки облича ледви видно над подушкою. Підвів ся.

— Чого ти так?—з ніяковістю в голосі і сердито запитала Таня.—На що знов лямпа там?

Шурка ще ближче присунув до неї лице. Розпатланий, очі жажливо неприродно блищать,—фу, як дивно всміхається ся.

— Се ти... Розумієть ся...—як би стверджуючи щось, вдоволено і з полекшенням вимовив Шурка.—Сідай... Я щойно думав про тебе і знав, що ти мусиш в сю хвилину прийти...

Чи то тривога, чи то страх пройняв Таню. На ліжку біля ніг його вона не зважилась сісти,—ся усмішка і очі! Здається,—вони тільки і є на всім обличчі.

— Можна лямпу поставити на стіл?

Шурка поволі похитав головою.

— Не треба... Се заважатиме...

— Чому? Які ти дурниці говориш!..

Вона навмисне силкувала ся говорити голосно і сердито. Але Шурка не чув ні слів її, ні тону.

— Сідай, Таню... Ти повинна була прийти раніше, але тебе затримали. Я чув твої кроки в коридорі...

Ладан солодко й неприємно чути було увесь час.

— Для чого ти сим дурацьким ладаном накурив тут? Як тобі, їй Богу, не соромно. Чого ти комедії строїш! Фу, як гидко!

Шурка і сього не чув.

— Я що-йно бачив у сні... Себ-то не що-йно, а раніше... Мама приснилася мені... Я був в великій, круглій і глибокій камері, мов криниця... Навіть камнями так само вистелено... Тільки ширше, ніж криниця... І я наче один в сій камері. Ні, і не один... Немов ще хтось є... І ні як не можу зрозуміти, де він...

— Шурка, я до тебе в справі прийшла!..

— Чекай, Таню... Ти слухай. І раптом я бачу, що се, властиво, не камні стін навколо мене, а сугубо великих, величезних лап... Розумієш, сугубо... І всі вони ворухнуться і видно, як поволі присуваються до мене... Знаєш як черви повзуть... Надмуться, штовхнуться від себе ж і ближче... Ось і сугубо ці... І бачу вже, що се лапи паука, з сірим таким пухом... Я його не бачу, а *знаю* розумієш, знаю, що він позаду мене. Знаю навіть, яке в нього черевце. — з чорними значками, немов ероґліфи і біле все, себ то блідо молочне... А очі не поземо, а впоперек вузькі щілинки.. Але я його не бачу! Мені тільки уявляється, що бачу. Ось що головне! І не можу чомусь бачити... Хочу подивитися і знаю, що не можу... І від сього ще більш страшно мені. Хочу крикнути й не можу... Нема сил, не виходить крик... І ось в цей час... Слухай, Таню! Ти тільки слухай! В цей час, дивлюся, йде якась жінка. Немов... звідкись з гори... І страшенно поспішає. Я ось і зараз бачу, як вона весь час дбайливо підбирає спідниці... а вони їй заважають. Мені хочеться бігти їй назустріч, але хтось міцно тримає мене ззаду за груди, я рву руками груди, хочу вирватися і нічого нема. А все таки тримає. І я почуваю, що ось ось трапиться щось страшне... Але в сей час... Ти слухай, Таню... в сей час жінка підбігає вже до мене. І я бачу, що це мати... В руках у неї хусточка, червона з жовтими квітками, селянська, як зараз бачу. А в хусточці яблука й бублики... „Ох, втомилась, Шураша! Ось тобі яблучка й бублички... Дивись, не розгуби, любий“... І зараз ще згучать

ці слова її. І тут мені відразу легко-легко робить ся... По-заду нічого нема... „Дивись же, Шурашо, будь хороший“,— чомусь наказує мати.—І починає пестити мене. І ось тут... дивлюсь я,—се вже не мати, а ти... Біле твоє облича, суворе, а очі ніжні-ніжні. І ти кажеш: „Не бійся, Шурашо... (теж ніби не „Шурка“ говориш, а „Шураша“) не бій ся, Шурашо, ми поїдемо разом... і ти береш мене на руки й починаєш нести... І знав вже, що ти сьогодні прийдеш...

Весь сон Таня слухала з неприємним почуттям жахного неспокою. Але коли Шурка скінчив, в неї мимохіть завмерло серце, як в дитинстві, коли слухала оповідання про щось надприродне й таємниче.

— Ну, що ж тут особливого?—байдужісінько сказала вона. —Один з твоїх „сизих снів“.

Шурка, значучо, заперечаючи похитав головою.

— Ні, се не сизий сон... Се може і не сон був... Хто знає? Хто може мені з певністю сказати, що тут не була мати? Що й зараз її тут немає?

Тані дуже завмерло серце.

— Дурниці говориш!—різко сказала вона. — Перестань... Я в справі прийшла до тебе...

— Я це знаю... — так само тихо й ніби мрійно сказав Шурка. — Знаю, в якій справі ти прийшла... В тій, з якою тебе послала моя мати... Правда ж?

Холодок пробіг Тані по спині. Хиба, справді вона не прийшла до нього з тим, щоб урятувати його?

— Які дурниці говориш!—мало не закричала вона.—Яка мати? Залиши ти свої хоробливі сні... Я прийшла до тебе...— вона зупинилась.

„А може, не говорити йому? Але чому? Які дурниці!“

— Я прийшла в справі... в партійній справі...

Очі Шурці блищали по давньому і особливої уваги він не виявив, ніби задалегідь знав все, що вона йому скаже. А вона сказати йому нічого не може більш того, що він знає.

— Так...—підтвержуючи хитнув він головою.

— В справі гуртка... занятъ з робітниками.

— З робітниками? — перепитав Шурка наче перевіряючи, чи можуть бути тут робітники.—Що ж, добре...

Таню все більш, та більш охоплювало жахне, холодне почуття надзвичайного, таємничого. Сей присмерк, ладан, яскраво-блискучі очі — немов вдивляють ся в щось невидне їй, сей дивний збіг сна з дійсністю

— Ти згожуєш ся?—нерішуче спитала вона.

— Робітники? — розмірковуючи, повторив знов Шурка. — Значить, се? Так, може бути... Все може бути... Я не розумію тільки, чому хусточка з яблуками й бубликами? Не розумію!

В голосі чути було покірливе непорозуміння.

— Але що ж? Це все одно... Гурток, кажеш?.. Добре...

Таня почувала, що ще трошки і вона вже не буде відчувати нічого дивного ні в його словах, ні в тоні. Їй самій видало ся незрозумілим участь хусточки з яблуками.

— Ну, знаєш, се нудно!—раптом схопилась вона і хутко пішла до лампи.

— Таня! Не треба! Не треба!—злякано й трівожно закричав Шурка, зрозумівши її намір.

Таня зупинилась.

— Я лампу поставлю на стіл.

— Не треба! Ради Бога!.. Вона тут ще... Залиши...

Але Таня ще пруткійше метнулась до лампи, стягла сорочку і шпурнула її на підлогу. Лампу поставила на стіл.

Кімната відразу зробила ся звичайною, нудною і неохайною. Здавало ся, вона свідомо такою зробила ся.

Але коли Таня підійшла до ліжка й глянула на Шурку, її охопив жах. Він лежав мертвенно-блідий з заплющеними очами; баньки їх опукло й виразно випинались під опущеними повіками. Сухий, горбатий ніс загострив ся.

— Шурка!—скрикнула Таня.

Шурка поволі напіврозплющив очі.

— Не треба було сього робити,—прошепотів він з докором.

Таня полекшено зітхнула й розсердилась.

— Ну, дурниці! Яка це справді погань! Ти й иньших заражаєш... своєю хворобою! Не треба!

— Я не хорий...

Таня здивовано глянула на нього.?

— Які се ще фокуси?!

— Я не хорий...—уперто повторив Шурка.

— Покинь, Шурка,—роздратовано присунула вона стільця.—Я з тобою хочу говорити...

— Тепер я не хорий...

Таня спалахнула.

— Ти хорий! І більш нічого.

— Ні, се—помилка була...

— І те, що ти до... Аннети бігаєш, теж нехорий?

— Ні... се...

— Ні, се вже не хвороба, а нахабство. Ти знаєш, як твоя хвороба називається. Знаєш?..

Таня зробила зусилля й викинула з себе гидке слово. І що йно вимовила його, як Шурка весь підвівся і мов прип'ятий ним, не поворохнув ся.

І раптом збентежено, жалібно усміхнувшись, впав лицем в подушку й закрив ся рукою.

Пекучий, гострий, доймаючий біль пройняв Таню.

— Шурік! Дорогий мій, ясний, любий! — кинулась вона до нього і припала до руки, якою він захищав голову.—Вибач мені. Вибач, мій бідний, нещасний, вибач мені поганій, лихій, гидкій... Шурочко, Шурік, Шураша!..

І сказавши це слово, вона мимоволі замовкла. Шурка зняв руку і повернув до неї обличчя.

— Бачиш?—значучо сказав він.

І зараз же знов сховав обличчя. Таня притиснулась до нього знов.

— Ну, годі, Шурка, годі... Вибач... Нехай все буде як хочеш... Вибач мені і забудь, що я сказала... Бідний мій, змучений... А я, погана, ще більше... Але більше сього не

буде... Не буде, мій любий... Я урятую тебе, вирятую від усіх пауків, страхіть. Так, так, я вирятую тебе!.. Не треба більше, не треба... Тепер все піде по иньшому... Чуєш, Шурка? Чуєш? Ми все тепер инакше влаштуємо... Обіцяю тобі всім для мене святим... Чуєш? Ну годі, мій бідний, годі. Вставай, ходім зо мною... Ходім до нас. Я маю гроші, ми зробимо вечерю... Ти певне й не обідав весь цей час... Але більше сього не буде... Вставай, любий, вставай...

XI.

Від сього вечора для Тані настав період хронічного, безпереривного „буйства“, але буйства визначеного, зосередженого, направленого до певної мети. Неспokoю, дратування, незадоволення попередніх днів не було. Вони тільки з'являлись і зараз же розпускались в неперестанний горячці „буйства“.

Шурка весь підпав під владу її весело владного голосу. Шурка ходив „прозоро ясний“, і променисто всімався. Шурка знов змішив Феню анекдотами, мирив Адольфа з Аркадієм. Шурка безсумніву змінив ся на краще.

Се помічали всі. Але „буйство“ Тані не зменьшало ся,— вона помічала те, чого не помічали всі. Всі бачили, що Шурка цілими днями сидить над книгами, робить вибірки, конспекти, складає лекції для школи; всі знали, що Шурка нікуди не ходить; ось вже два тижні, як він ні разу не був в кафе, ні у Аннет і Аннет вже два рази присилала йому з міською поштою телеграмки. І всім було відомо, що Шурка благодушно телеграмки сі дер і викидав в кухню. Всі бачили і знали це.

Але ніхто не бачив, як вечорами Шурка лежав у себе в ліжку, довгий і узький. Як в кутку на стільці, накрита чорною сорочкою слабо-світлою плямою стояла лампа. Ширяли тіні і ворушились в кутках. А Шурка лежав з розкритими очима, в яких світилось жахливе раювання.

Сього ніхто не знав. Не знали снів його, — ні „сізих“, ні тих, що жахом стискали, — але так само жахних через своє раювання. Не чув ніхто розмов Шурки з Танею, ні молитов його.

І ніхто не повинен був знати. Все мусіло зникнути, відійти непомітно й поволі.

Одна Мері знала. Але „буйства“ Таніного вона не хвалила:

— На що се? Для чого?

— Не можу инакше... Так треба... Мушу... От і все!..

Мері, сумно всміхаючись, скидала й надягала перстень, що вільно ходив на зхудлім пальці.

— Все подвигів шукаєте?

— Еге, шукаю подвигів!.. Хочу їх...

— Але доки ж се буде?

— Як доки? Назавжди.

Як би Таня сказала це з тим самим весело-буйним, задирливим хитанням голови, Мері тільки всміхалася б і далі. Але Таня не хитнула головою, а навіть ніби з мукою це сказала. І Мері трівожно підвелася.

— Таня, се не жарти!

— Я знаю...

Так, вона, очевидно, думала над сим і багато думала. Вона знає, що се — не жарти.

— Але ви ж не любите його!

— Що ж з сього? Я відмовлюся від кохання. Як що йому треба буде, буду його жінкою...

— І станете родити дітей з його спадковістю?

— Ні, в нас дітей не буде.

Вона і про се вже думала. Вона і від материнства відмовляється.

— Таня! Ви збожеволіли? Нащо? На віщо се потрібне?

— Не знаю. Я мушу урятувати його і урятую за яку-будь ціну! Так, Мері, я се твердо постановила.

Мері так не могла сього залишити. Кілько разів вона

починала змагати ся з нею і кожного разу натрапляла на завзяте, напружене „буйство“.

— Та се безглузде, моя ви дівчинко! Безглузде і сього не треба! Ви себе занепащуєте, щоб урятувати одного каліку. Ви можете багатьох здорових, які знеслились, урятувати, а рятуєте те, що гниле саме в собі. Це все одно, що мене рятувати.

Таня усміхалась. Не задирливо, не з викликом—в тім то й лихо!—а мовчки, уперто, немов з сумом, немов з мукою.

Вислухувала, всміхала ся і починала розмову про иньше. Школа вже налажувалась рішуче. Постановили все-таки в центральні органи партії поки нічого не сповіщати, нехай все влаштоване буде як слід. А то вмішають ся, навяжуть свою програму, контроль, зруйнують все.

— Так, се прекрасно... Нема краще... Але при чому тут Шурка?

— Шурка зацікавляє ся. Як би ви бачили, як його люблять робітники. Знаєте, Мері, навіть образливо: Александра й Шурку вони обожають, а мене ніби соромлять ся. Александр говорить, що я дуже серйозно ставлю ся до всього. Але я не розумію: вони, наприклад пропускають уроки, приходять на підпитку. Я, розумієть ся, роблю уваги...

— І „мути“ не буває у Шурки?

— Ні трошечки. Ніколи... Я за сим стежу, як... Ну, все одно. Потім, наприклад, заснували ми сей самий фонд школи. Вони по правилу самі ще повинні вносити в нього...

— Се фонд для транспорту в Росію тих, хто бажає „працювати“ там?

— Еге... А вони починають брати з нього... Александр смієть ся... Я теж сміюсь, а все-таки се не порядок. Розумієть ся, все це наладить ся...

— І ви думаєте, що Шурка так і не піде вже до Анпет?

Таня глянула собі під ноги.

— Не знаю... Але я і це знищу.

— Як?

— Я влаштую герць з Аннет.

Мері широко розплющила очі.

— Себ-то?

— Себ-то, я зроблю так, що вона запросить Шурку до себе. Він піде. А я піду з ним. І там при всіх і головне при ньому знищу її.

— Себ-то?!

— Себ-то, поміряюсь з нею впливом на Шурку. Вона нехай... на хворобу—ляпанцями, а я... иньшим...

— Чим?

— Я вже знаю... І побачимо...

Мері сіла знов на канапу й зітхнула.

— Дай Боже... Але сумніваю ся...

— А я не сумніваю ся.

— Ну, се зрозуміло. Инакше не варто було б і починати. Коли ж сей герць відбудеть ся? Я хотіла б побачити...

— Се не зараз... Треба ще почекати...

— Зміцнити Шурку?

Таня не одповіла. Вона раптом пригадала, що треба забігти ще до Косоротових. Ах, сі Косоротови! О вже дійсно що пропадає людина: туберкульоз, а він п'є, цілими ночами в карти, кожної неділі на скачках грає. Дома їсти Біг дасть, діти босі, голодні, жінка виснажена. І ще сей недужий Остап у них. Як раз квартирант...

— А скільки їх, Мері, ось таких, як він! Знаєте, Мері, я тільки недавно помітила їх... Ви розумієте? Раніше, бувало, вони мене тільки сердили, плювати хотіло ся... А тепер, бачу, йдуть улицею росіяне, сподні в них обшарпані, облича виснажені, кричать, ревуть, махають руками. Раніше се лютило. А тепер шкода... Або сі франтихи наші, що під кокоток одягають ся. Раніше я їх бачити не могла, а тепер як побачу сей шикарний капелюх, ходу „каблукову“, шарф який-небудь запаморочливий, і шкода її так, що й не сказати... Просто диво, що зо мною! Роскисаю, мабуть. Ось на

зібраннях, наприклад. Лютилась було атак, що ходити бояла ся, щоб не дати кому по пиці. А тепер бачу, що се просто змучені, знервовані, голодні люди. І сі інтриги, плітки, пиха, розумованість їх, все це вже не так сердить. Що зо мною, їй Богу не знаю. Знесилююсь я, чи що? Але я сього не почуваю. Іноді стільки сил чую... Ах, Мері, іноді здається, всю душу маленькими шматочками або всю відразу — все одно — віддала б, щоб хоч трохи допомогти комубудь... Подвигів хочу!

Вона розсміялась, але Мері по палаючих очах, по румянцю бачила, що їй не до сміху.

— Ні, справді, Мері, я не можу так, я не можу дивити ся на них. Ну, чого вони сидять тут, в сім Парижі, в сім болоті? Чому хоч здихати додому не їдуть? Господи! Не розумію сього, Ну, вязниця, каторга... Але хіба тут краще?

— А ви чому не їдете?—лукаво кинула Мері.

— Я? О, Господи! Та як тільки побачу, що я тут ні до чого, моментально поїду. Нехай вязниця, що-хоч...

— Що ж вас затримує тепер? Париж, весела столиця?

— Що? Багато де чого. А тепер... Хоч би Шурка. Я не можу тепер поїхати.

— А звідки ж ви знаєте, що в кожного тут нема свого Шурки?

Таня хвилинку помовчала.

— Так, правда... В кожного може бути. Ну, а як з Александром у вас?

Мері тихо засміялась.

— Себ-то хочете сказати; „як з вашим Шуркою?“ Що ж, з моїм Шуркою по старому. Тягну почату історію. Нудно. Швидко кину. Гломбінський дуже гидкий, гра не варта свічок... Ну, та й взагалі, час вже справжній кінець зробити!

Мері всміхаючись потягла ся, простягла руки і по звичаю, заломила їх. Потім розціпила і сказала:

— А ви тягніть!.. Вірно, Таню,—беру всі свої слова назад... Воюйте, рятуйте... Се—для вас добре... Дуже, дівчинко, добре.

Бачу, що дурниці плела... А як підете до Аннет, мене обов'язково сповістить. Разом і підемо. І ви все-таки... певніше почуватимете. „Га? як ви думаєте?“ Гаразд?

— Гаразд...—згодилась Таня.

— Ну, а тепер біжіть, куди зібрали ся... Та частійше заходьте... Ну, поцілую...

І після сеї розмови з Мері „буйство“ ще більше зміцнило ся в Тані. Часом здавало ся, що се вже не „буйство“, а природний, необхідний стан.

Але для нормального, спокійного стану дуже багато витрачувано сил. Се ненастанне, складне спостереження над Шуркою; се хитре й тонке маневрування між суворостю й ніжністю. Се витончене полювання за „муттю“, яка, розуміється, не зникла вповні і часто висувала свої блискучі, полохливі очі в найбільш несподіваному місці. Цілі дні минали за сим і за сею роботою в кімнаті Шурки. Навіть в ночі вона вставала іноді, підходила до його дверей і слухала. І як не спав, примушувала або упрохувала лягти. В самої сон був неспокійний, короткий.

Так, се було „буйство“. Ну і що ж? Нехай „буйство“. Тільки нехай не опускає, не тікає. Нехай навіть росте.

Але як бути з молитвами? Нічого не впливало, ні хитрощі, ні насильство, ні пестоці, ні прохання. А поки є молитви „блаженств“, є й „муть“.

І Таня все більш та більш покладала надії на „герць“. Хто знає, що ховається в нього за молитвою, від чого він біжить. Він сам може не знати.

„Так, герць необхідний. Але рано ще, треба зміцнити“.

І зміцнення проводилось терпеливо, завзято, уперто. Кожне слово, рух, погляд, усмішку Шурки зараз же аналізовано, і або опір їх зустрічав або похвалення. Се була захоплююча, привабна боротьба. Правда всі казали, що Таня зблідла, змарніла, що вигляд в неї не зовсім здоровий, але нічого, се все прийде „потім“. Все „потім“.

Вона нічого не боялась, вона вповні вдоволена була з

того, що робила... опріч... „казкування“. Кожного вечора вона засинала з „казкою“. А в казці був герой, який завжди чомусь був подібний до Хоми. І це сердило, се обурювало і робило болюче. З якої речі? Але иньшого героя не могла придумати, від иньших ставало нудно, а потім вони самі непомітно перетворювались в подібних до Хоми.

З сього Таня була не задоволена. Сього разумієть ся, ніхто не знав навіть Мері, але це справи не міняло. Сього не можна тепер, це по дитячі!

І про Хому ж майже не думала ніколи, не бачилась з ним, не говорила про нього! А у вечері, в казці неодмінно це сухе, сжате облича, наче міцно натягнене на мязи, сі руки великі й жилові. „Що знайшла гарного?“

Нічого розумієть ся з казок цих і ранійше не могло б вийти,—просто дитяча звичка. А тепер тим більш треба залишити. І ось не залишала, жостко було без казки, незатишно і образливо, неначе відібрали заслужену нагороду.

З всього цього Таня була незадоволена. Але особливо незадоволенність ця побільшилась після останньої, несподіваної зустрічі з Хомою.

Раз увечері, повертаючись з занять з гуртком. Таня зайшла на хвилинку до Косоротових. У них був „картбож“. З їдальні крізь напівпричинені двері чути було глумливий піднесений гомін, брязкіт грошей і ляскання карт.

— Знов?—запитала Таня Оксану, вказуючи головою на сусідню кімнату.

Оксана грузно й апатично сиділа біля ліжка Костика.

Жовте, нездорове обличчя її ще більш до низу осіло, очі мляво переходили з предмету на предмет.

— Еге, грають...—байдуже відповіла вона.

Чомусь в кімнаті така порожнеча. Ліжко Костика, ліжко Оксани де сплять Оля й Женья, комод... два стільця... і більше нічого. Далі забавки, скрині якісь.

— А де ж шафа й стіл?—оглядаючи хату, знов запитала Таня.

І знов Оксана тупо й байдуже відповіла:

— Продали...

В цей мент двері розчинились і в кімнату хутко увійшов Косоротов.

— Слухай, Оксано!..—почав було він, але побачивши Таню, зупинився й привитався.

Таня з хмуро зсунутими бровами оглянула його. Очі блищать, запале обличчя горить, на рідкій борідці краплини якоїсь плинності.

— Граємо, Таню!—безжурно моргнув він.—Картюж перший сорт, та ось Оксана грошей не дає. Чула, Оксано, дай десять ф'ранків... От чудна, їй Богу! Даю тобі слово, що завтра двадцять віддам... Завтра неділя, на скачках одграююсь... А то й сьогодні ще... Ну, не дурій, давай...

— Не дам...—апатично підвела на нього втомлені, злинялі очі Оксана.

— Ну от, гарна відповідь!—жартливо, але вже трохи роздратовано сказав Косоротов.—Та чому не даси?

— Костик недужий. Іди, Василю, не кричи, розбудиш... Василь знизив голос, але не пішов.

— Чула, Оксано, не можна, їй Богу не можна. Ніяково перед людьми... Давай десять ф'ранків... Цілих же п'ятдесят ф'ранків, бестія має... Давай, давай!..

І він підійшов до ліжка і простяг руку під подушку Костика.

Оксана раптом вся змінила ся. Обличчя в мент зашарилось, очі блиснули.

— Не смій!—сильно відштовхнула вона його руку від ліжка.—Йди, а то, даю слово, погано буде! Ні сантимата не дам! Хоч заріж нас усіх.

— Фу, фу!—підняв руки і плечі Василь. Вже трагізм... Убив, зарізав, занапастив! Дай десять ф'ранків і піду.

— Не дам!

— Ну се, брешеш, даси... Їй Богу даси. Се, брат, ти співаєш...

І раптом, змінивши тон, серіозно, суворо й поважно вимовив:

— Ну, годі, Ксаню, все це дурниці, давай гроші, люди чекають... Будь ласка хоч сьогодні втримайся від скандалу...

Оксана наче згасла. Знов апатично й грузно сіла на табуреті і ніби нічого не трапилось, вяло сказаза:

— Не дам, Василю... Йди, грай...

Косоротов обурено розвів руками і повернув ся до Тані.

— Ось вам!.. Будьте ласкаві, дивіть ся... Та з чим же я, дурна ти жінко, гратиму, коли грошей нема?! Дай гроші,— піду... Ну, Ксаночко, покинь!.. Давай десять франків... От завзята жінка... Де вони? Під подушкою у Костика? От примушуеш Костика турбувати...

І з цими словами він раптом схилив ся над ліжком і похопливо засунув руку під подушку. Костик неспокійно заворушив ся і голосно заплакав.

Оксана не спалахнула знов, наче всі сили витратила на попередній запал. Вона тільки мовчки й сильно схопила руку чоловіка і стала тягнути назад. Косоротов мичав, видирав ся й тягнув ся до подушки, але був менш дужий, ніж жінка.

— Оксано, пусти... Я тільки десять франків... Даю слово... Оксано...

Оксана мовчки, але міцно держала і відтягала його від ліжка.

Таня непорушно дивила ся на цю боротьбу.

— Ксаню!.. От ідіотка!.. Ти чоррт... Пусти, кажуть тобі!.. Ну, п'ять дай! Чула, п'ять всього!..

Оксана не відповідала і важко дихаючи, тягла його до дверей. Він опиравсь, але маленький, висхлий, коротконогий, справляв жалке вражінне.

— Ну, пусти! — раптом залишивши опирати ся, гостро сказав він. — Пусти, кажу, я більше не буду. Ідіотка!

І увільнившись з її мовчазних обіймів, розлючений, роздратований, хутко вийшов до їдальні.

Оксана сіла знов на ослін. Ніщо, крім прискореного дихання не свідчило, що тут був „скандал“.

Костик під час боротьби затих і заснув, — звук мабуть до сього.

— Часто так буває? — кинула Таня.

— Завжди... Коли хорий лежить, тоді не буває...

З їдальні доходив гомін сварливих голосів.

Чути було роздратований, верескливий фальцет Косоротова.

— А що ж з Костиком?

— Не знаю... Горячка, пропасниця. Застудив ся.

Шум в їдальні збільшив ся.

— Як Остапові?

Оксана не зразу одповіла, — прислухаючись до шуму.

— Гірше... Там Хома з ним...

— Хома?! — вихопилось у Тані.

Оксана мляво глянула на неї. В зтомлених очах — на хвилику цікавість.

— Що ви так? Боїте ся його чи що?

Таня не одповіла нічого. Оксана одвернулась і помовчала.

— Якби иньші були, як Хома, ще можна б жити... Не вважаючи на те, що чудне витворює... Се він дав п'ятьдесять ф'ранків... Більше давав, не взяла, зараз була б така бійка, що...

Вона не докінчила й замовкла.

Таня раптом відчула, що ні за що не піде тепер до Остапа. Куди видно, тільки не туди! Але він дав п'ятьдесять ф'ранків!

Шум в їдальні все чути було. Часом розлягав ся

дружний регіт і потім знов фальцет Косоротова, який щось вигукував.

— Що вони там? Піду подивлюся!—рішила Таня і постукавши увійшла у їдальню.

Хмари тютюнового диму; багато очей, встромлених в неї з неприязною цікавістю; розкидані купки грошей на столі, карти, пляшки. Тут же якісь книги.

Таня привіталася.

Косоротов, що стояв перед Трубадуром з грубою книгою в руках, зпочатку невдоволено нахмурился, коли Таня з'явилася, а потім закричав їй:

— От Таню, чи не хочете прилучитися? Ви жінка заможна, соціалдемократка правовірна, купуйте Маркса. Ось продаю за п'ять франків всі три томи. Сей индик не хоче... П'ять франків, одоробало ви. Подумайте! Берете? Кажіть!

— Та на що він мені?—здивовано зтиснув плечима Трубадур.

Косоротов обурено повернувся до Тані.

— Ні, ви чуєте? І се каже завзятий большевик...

Косматий сонний дядько, що сидів поруч з Трубадуром, лівово взяв книгу, перегорнув і позіхнув:

— Еге, нічого... Але проте, панове, кінчайте справи швидче, треба грати.

— Чотирі франка даєте?—рішучо і на сей раз ніби зовсім прощаючись з книгами, запитав Косоротов.

Трубадур з тим самим невдоволенням, здивованим виглядом повів бровами. Брови його подібні були на букву S, положену на бік. Від сього було щось неприємне й жорстоке в обличчі.

— Даєте? кажіть.

Четвертий партнер, молодий хлопець „многонадійний поет“, як звали його, очевидно почував себе ніяково в присутності Тані. Він иноді поглядав на неї, зустрічав її нахмурено—уважливі очі й червонів.

— Та беріть, Трубадур, чого там!—порадив він останньому.

Трубадур розсердився.

— Та чому я мушу брати?! Дивна річ, панове! Як що я виграв, то це не значить, що я мушу купувати старі речі. Не треба мені Маркса,—нащо він мені?

— Ну, Історію Німецької Соціалдемократії?—пропонував Косоротов.—За три франка даю!

— Косоротов, візьміть у мене в позику п'ять франків,—вимовив юнак.

Косоротов розлютився.

— Та не хочу я позичати! Сказано вам? Знаєте ж, що не поверну... Чого ж ще... З милостинею...

Косматий засміявся.

— Ну, чорт з вами,—неприємно усміхнувшись, згодився Трубадур,—давайте Маркса... За чотири?

— За чотири... Здавайте поет!..

Трубадур одрахував чотири франка, і гра провадила ся далі. Тані вони наче не помічали і навмисне, чи справді не зважали на неї.

Вона постояла ще трохи і тихо вийшла. Один тільки юнак глянув їй у слід.

Оксана зустріла Таню запитливим млявим поглядом.

— Продав Маркса за чотири франка,—сказала Таня.

Оксана байдуже позіхнула.

— Останні продає... Зайдете до Остапа?

— Еге, зайду...

Таня поволі вийшла. Перед дверима Остапової кімнати вона зупинилась. „Чи входити? Чи не досить на сьогодні?“

Але в грудях щось холодно замірало і штовхало постукає.

„Які дурниці! Розумієть ся, постукає. Можна подумати, що справді Хома має якесь значіння“.

Вона рішуче і твердо постукала.

— Entrez!—почув ся голос Остапа.

Таня увійшла. І перше, що кинулось їй в очі, се те, що Хома, побачивши її, хутко встав наче переляканий. І від цього чомусь стало приємно.

Остап лежав все в тій самій позі. Ще більш змарнів, кучерів вже була ціла шапка, шия наче подовжилась. Але в обличчі—вираз радісного захоплення.

— Надрукували, Таня! Дивіть ся! Надрукували!—Зараз же замість привітання, простяг він книжку журналу.—Уявіть собі, надрукували. Такі коміки! І без поправок... Їй Богу!..

На обличчі Тані зараз же відбилась його радість. Навіть дуже швидко відбилась, немов Таня хапалась за неї.

— Так? Ну ось бачите! От добре! В тому ж журналі? Бачите, а ви зневіряли ся!

— Ого! Я тепер... Лікар каже, що як буду добре поводити ся, тижнів через два можна встати. Моментально їду в Росію. Якого біса сидіти тут? Дістану паспорт, залізу в село і заживу... Я вже вирішив: займусь кооперацією. Їй Богу! Що! Ні? Чому всміхаєтесь?

— А вірші?

— І вірші писатиму! Ви подумайте: в нашім селі? Га? Та я такі поеми вступлю, що держись... Хома, чому ви втікли туди в куток? Ідіть ближче... Сідайте, панове! Я, знаєте, цілий день просто місця не знахожу на ліжку! А тут лежи...

Таня весь час почувала Хому позад себе, і нестримно хотілось оглянути ся і уважно-уважно подивитись в обличчя йому: почувало ся, що по ньому вона неодмінно щось вяснить собі.

Хома на запрошення Остапа мовчки підійшов і сів на стільця, другий присунув Тані. Вона злегка почервоніла, хитнула головою і сіла, але не подивилась на нього.

— А вам не шкодить так багато хвилювати ся?—стурбовано запитала вона Остапа.

— Де там в біса не шкодить! Ворухнути ся не можна, от яка річ!—захоплено підхопив він.—Лежати й не з міс-

ця. Ха-ха-ха! Я вже цілий том віршів обміркував... А сі, знаєте, якось дивно виглядають в друку... Немов і не мої... Але, здаєть ся, нічого...

Таня хапаючись взяла книгу, їй соромно стало, що вона зразу ж не прочитала їх і примусила його натякати.

У Остапа забігали очі. Йому хотілось і говорити, і бояв ся перешкодити читанню і не хотілось, щоб думали, немов це все таке вже значне для нього.

Хома поглядав на нього і відводив очі на бік. Але не в бік Таніного смуглявого облича, що схилило ся над книгою.

— Дуже гарно!—широ сказала Таня, піднявши голову.— Справді, немов і не ваші.

Остап не витримав і засяв. І така беззахистна, довірлива була його радість, що Таня мимохить і хутко глянула на Хому. Він спокійно і наче розуміючи її, зустрів її погляд. І Таня зараз же побачила, що нема чого боятися: ні шорсткості в очах,—чи м'який сум, чи безмежна втома.

Таня хутко одвернулась. Остап її про щось запитував.

— Вибачте, голубчику, я не дочула...—збентежилась вона.

— Я кажу, чи не знаходите ви їх трохи довгими?

— О, ні, ні! Саме добре. Дуже добре! Головне—надзвичайно м'яко й ніжно. І не химерно... Не модерне...

— О, так! Я—не модерніст... Знаєте, терпіти не можу сих кривлянь. Ну, кажи просто, чого тобі треба. Правда? А то і так і с'як, і туди і сюди... І не розумієш, до чого це все.....

— Вам подобають ся вірші Остапа?—раптом повернулась Таня до Хоми.

— Так, подобають ся.

А в очах промайнула м'яка насмішка: над Остапом, над нею, чи над собою?

— Е, я Хомі не вірю!—засміяв ся Остап, який очевидно зараз же і широко повірив йому.—Він віршів не любить. А

хто чого не любить, той того і не розуміє. Треба любити!— жартовливо—навчаюче додав він Хомі.

— Можна і так зрозуміти...

І знов Тані видалося, що промигнуло щось в очах.

— Ну, ні! З сим я не згоджуюсь! З сим я ні за що не згоджуюсь. Як що любови нема, скажемо до поезії, нічого не вийде. Абсолютно нічого! Як, наприклад...

І раптом обличчя Остапове змінилось: очі жахливо розширились, рот розкривсь. Блевота, судорожно вириваючись, притким струмком полилась на ковдру, на книгу, на підлогу.

Таня метнулася було допомогти йому, але він, мукаючи, в розпучі замахав руками на неї і перегнувся з ліжка до підлоги. Уїдлиий, смердячий запах розлився по кімнаті.

Хома відійшов до столу і похмуро, зсунувши брови, дивився звідти на Остапа.

Остап затих. Потім підвівся, глянув на Таню й Хома слюзовими очима, подивився на книгу, залиту слизькою кривавою блевотою і, кинувшись головою в подушку гірко, розпачливо заплакав.

— Остап! Остапчику, любий, заспокойтесь,—підійшла було до нього Таня, але він злякано підвівся, замахав руками і закричав:

— Не підходьте! Не підходьте! Ідіть собі! Ідіть зовсім. На Бога, ідіть обоє. Та йдіть же швидше!!

Таня й Хома мовчки, похалпиво вийшли з кімнати.

— До побачення!—муркнув Хома в коридорі і хутко пішов до виходу.

І от, не вважаючи на все те, що Таня зараз бачила, коли Хома сказав це понуре „до побачення“ і поспішно пішов, наче боячись лишати ся з нею, в ній поворухнулася і радість якась і біль незрозумілий.

І от се було гірш за все,—з сього найбільше Таня була невдоволена.

Багато думала вона про це. Ні, з сим треба покінчи-

ти—се безсилість і дитинство. А переживаннячка сі викоренити немилосердно,—ганебний отруйний вплив Паріжу і більше ніщо.

Після сеї зустрічі занятя в кімнаті Шурки набрали ще більш енергійного характеру. Ніжність і увага до Шурки побільшилися. Сон зменьшився. Замість казок Таня читала й ходила по кімнаті, поки цілковита втома не опановувала її.

І в усій квартирі усталив ся серйозний, суворий, робочий тон. Аркадій і Адольф з ранку йшли на роботу,—вони мили шиби в магазинах—і приходили тільки у вечорі. Феня проводила дні в університеті і бібліотеках. Гості вечорами не засижувались. Один Фаддей заставав ся іноді довше, але і він останнього часу почав рідше приходити, то на співку треба поспішати, то на занятя гуртка, то просто втомляв ся на роботі і лягав ранійше спати. Феня перестала допікати його, але за те майже не звертала уваги на нього. Та він більше говорив з Танею й Шуркою. Іноді співали, але і в піснях переважали настрої поважні і суворі та енергійні...

Шурка рідше молив ся. Так, він став спокійніший, рівніший. Але Таня бояла ся над сим застановляти ся бояла ся радіти. І на „герць“ ще не зважала ся. Нехай ще трошки, нехай нове зміцніє в ньому, нехай звикне він до нього і сам відчує огиду до старого. Сам, без стороннього товчка, без силування.

XII.

Але трапило ся так, що довело ся герць прискорити.

Таня сиділа на карачках і роздувала огонь в печі, а повз неї ходив в своїх коротеньких штанях і обгризеному піджачку з кутка в куток Аркадій. Він іноді силувано всміхав ся, ставав перед Танею і знов ходив, очевидно дуже хвилюючись.

Таня не помічала його, дмухала на вмераючий огонь і не переставала думати: „Чого приходить Хома до Олександра? Чого йому треба? Приходить, сяде, мовчить. Олександр йому не заважає; всіміхаєть ся, коли говорить з Танею про Хому, щось розуміє. Що він розуміє! В кому? В одному Хомі чи ще в кому небудь? Очі у Хоми инакші. Так, инакші, зовсім инакші. Чого йому треба у Олександра?... І чому він сказав їй сьогодні прощаючись: „Ви змарніли і сувора така наче черничка“? І чому так болюче, так важко зараз?

А там, у себе, схилившись над столом, сидить Шурка. Втомлено зігнулась довга, худа спина. Ось як що зараз прийти до нього,—оглянеть ся він і трохи злякано несміливо, чекаюче стане дивитись їй в очі. Все немов боїть ся, все чогось чекає від неї. А всіміхнеть ся вона і весь променисто радісно засяє і як дитина візьме її руку, притулить до серця і, видно не, лячно йому нічого, гарно йому, затишно. І в очі зазирне віддано, ніжно, побожно. О, любий, бідний!

— Таню!

Таня здригнулась і хутко повернулась: развязно і змушено всіміхаючись, стояв Аркадій з якимсь конвертом в руці.

— Що вам, Аркадію? — підвелась Таня, догадуючись, що він їй зараз простягне сей конверт.

— Як що вам не трудно, прочитайте сей лист. Властиво в сім пакеті уривок останній з мого дневника і лист до вас... Хе!

Таня мовчки й серйозно взяла пакет з його рук.

— Напевне, відповісти треба буде?

— Так... Се-б то, як хочете... Хе!

— Добре...

Тані незтерпно було бачити сю усмішку, се болюче бажання заховати своє змішання й сором.

Вона повернулась і пішла до себе.

— Лист раніше прочитайте!—так само змушено, роблено усміхаючись розвязно прокричав їй наздогін Аркадій.

Таня прочитала раніше „лист“.

„Товариш—Таня! Та ні: просто Таня. Не хочу брехати, хоч вам не хочу брехати. Вас, розуміється, здивує сей лист. Ви чекаєте, розуміється, признання в коханні і вже суворо сціпили уста. Але не сердьтесь, сього не буде. Пишу вам просто для того... Ось знов хотів збрехати. Пишу тому, що більше з вами не говорю. Останнього часу навіть мало бачу вас. О, я ні на що не претендую, на Бога не думайте сього, мені тільки хочеться сказати вам, що мені тяжко. З уривка щоденника Ви переконаєтесь сього. Мені хочеться сказати се кому-небудь, просто сказати і більше нічого. Але в мене нема нікого, кому б я міг сказати це. Я—самітний. Се—дивно, я, бувший соціаліст, людина соціальних звичок, я — самітний. Так, се вірно, се так. Я знаю, словом „бувший“ я настраюю вас проти себе, але, думаю, виграю тим, що буду щирий. Все жите моє я брехав і брехатиму, удаватиму не те, що я є, а вам не хочу. Чому?—запитаєте. Не бійтесь, се — не признання в коханні. Просто тому, що ви—жива, чула, молода. От і все. Не сердьтесь і не обов'язуйте себе ні до чого. Щоденник і лист поверніть мені. Аркадій.“

Таня глибоко зітхнула, обережно згорнула лист і взялась за листи щоденника, очевидно, вирвані із зшитка.

„Субота. І сьогодні мив шиби. Цілий день бігав від одного магазину до другого і цілий день зайнятий був тим, чи встигну скінчити свій урок, щоб мене не прогнали і щоб могли і завтра і позавтра, і багато-багато ще днів мити вікна крамниць. Вчора опанував мене сміх. Я лежав в темноті на своєму матраці і беззвучно, нестримано реготав. Три роки я просидів у в'язниці, пережив два роки заслання, витратив десятилітній запас нервової енергії—і все для того, щоб спати на матраці і бігати з ганчіркою улицями Парижу. Як що це не смішне, то не знаю, що може бути смішне.

Коли я розповідаю се французам, вони причмокують язиком і нічого не розуміють. Та й як їм зрозуміти? Кож-

ний з них урядник,—робітник, купець, поліцей. А ми що? Що я? Якесь непорозумінне, парадокс, безглузде: коли в мені нема і краплини крамоли, коли я всею душею жадаю мирного спокійного життя, коли я сам годен хапати й сидити до вязниці всіх, хто ламає спокій,—в сей час я десь в Парижі лежу на горіщі і тремтю з холоду в ім'я... в ім'я чого? Не знаю. І що смішніш за все: не день, не два, не місяць і не рік мерзнутиму я на горіщах і митиму від світання до смеркання розкішні вікна магазинів!

„Ні, ся перспектива губить ся рівним, безконечним. жахним коридором в невідомо як далекій будучині... І подумати, що виною всього цього... справедливість, суворість, чесна, невідкупна, проклята справедливість мого татуся! Як би я народив ся сином урядовця, попа, а не вчителя гімназії, не був би я такий недоречний і неможливий. Але я був „син вчителя“. Коли мене школярі товариші били, я не смів скаргити ся, бо я—„син вчителя“. Коли я відповідав на „чотири“, мені ставив татусь „три“, щоб його не вважали за несправедливого. І я теж звик удавати справедливого. Я звик взагалі показувати себе не таким, яким я є. Ось зараз: один напівбожевільний пропонує мені п'ятсот франків за мою картину з умовою при всіх пошматкувати її. І я удаю, що се мене ображає, що я сього не зроблю, що відмовлю ся прожити по людськи півроку во ім'я... во ім'я того, чого в мене нема. Хіба мені не все одно, чи повісить буржуй мою роботу в спальні і ніхто ніколи не бачитиме її, навіть сам буржуй, чи знищити її відразу? Се все одно. Але як я згожу ся, я удаватиму, що мені соромно, болюче... Я вже удаю перед Адольфом, який весь час намовляє мене згодити ся. Він сподиваєть ся, що я поділюсь з ним „заробітком“. А я удаю ображеного.

„Але хіба я художник? Я удаю художника. Але ж хто я? Революціонер. Ні, я удавав революціонера, бо був „син вчителя“, син справедливого, чесного батька. І я тільки всього „син вчителя“. Хіба се не смішно?

„О, який я самотній! Мені не вірить ся, що я живу в столиці Європи. Я сумніваюсь, чи живу я на планеті, населеній ще якимись живими істотами. Ось хіба ще Адольф. Адольф і в очі і по-за очі глузує з мене, Адольф брудний і грубий, Адольф випотрошений, але я ціную його дорого, бо в мене більше нема нікого.—Я часто дивлюся на Шурку. Чому він світлий? Чому робить те, що говорить і говорить те, що думає? Чому природі треба було дати одному все і одібрати все у другого? Як що в сім є смисл, то він нелюдський. І чому я сам з собою, хоч би в сім щоденнику, кращий ніж з людьми? Чому я не можу бути гармонійним красивим, чистим як Шурка? Я чомусь одкусую собі шматки пальців, щоб біль не давав мені забувати ся—удавати і не вважаючи на се, я дратую всіх, бачу це і роблю все, щоб ще більш вселити до себе відразу. Чому? Бо я,—„син вчителя“, тільки усього.

О, який я самотній! Я бачу, як вона цілими днями сидить з ним, як дбайливо і ніжно піклується ним, як віддано й глибоко любить його,—і моя самотність, моя туга гризуть мене, мов голодні пси. Як-би „вони“ знали, що під боком у них живе таке заздрісне створіння, вони старанніше ховали б своє щастє. Але як би я міг одірвати хоч шматочок її тепла і вкрити ним свою змерзлу душу! Який багатий би я був! Що треба для цього? Чому цього нема? Чому Шурка, а не я? Бо у Шурки душа світла й м'ягка, а в мене гримаслива й брудна? Ні! Бо в Шурки м'ягке шовкове волосє і очі променяєті, гарні. Бо Шурка стрункий, вродливий і привабливий. Так, в цьому вся суть. Людям ожують вибачити людині які хоч бридкі гнойові нарости на душі, а на обличчі ніколи. З наростами на душі,—він негідник, циник, падлюка, а взагалі навіть „цікавий, оригінальний“; з наростами на душі він матиме купи коханок, друзів і наслідувачів. Але з наростом на лиці він—парія, ні одна жінка йому не всміхнеться... У мене наростів на лиці немає, але я й без них досягаю тих самих наслідків“...

На сім кінчав ся щоденник.

Таня опустила руки на коліна і думала: на що він дав їй це? Розумієть ся, і тут удає, бреше. Сказати тільки, що йому важко,—ні, се не те. Розбудити жалість до себе? Але з жалостю він розбудить і інші негарні почування. Упередити, що він згодить ся на пропозицію Хоми? Чи може...

Таня навіть підвелась.

Ні, се неможливо! Вже тому неможливо, що він так уявляє собі Шурку і її відношення до нього... Але чого ж йому треба?!

Вона хутко пройшла до Аркадія.

Він сидів, поставивши лікті, на стіл і сумно схилив голову на руку. Поза видала ся Тані приготовленою для неї, хоч він зараз же змінив її, прибравши колишній розв'язний вигляд.

Вона простягла йому конверт і тихо сказала:

— Я прочитала.

Аркадій засміяв ся.

— Не хвалите, розумієть ся?

— Хвалити чи не хвалити тут нема чого... Нащо ви дали мені се?...

Аркаді глянув на неї рухливими але запитливими, чекаючими очима, не перестаючи неприродно всміхати ся.

— Щоб пококетувати... Хе!

Таня подумала: як що взяти зараз його голову, погладити її, пожаліти, приголубити,—він розплачеть ся мов маленький хлопчик.

— Ви неправду говорите...—сказала вона тим самим тихим і серйозним тоном.

— Удаю?.. Дуже можливо... Ну в такому разі в коханню признати ся хотів... Се правдоподібніше? Правда?

У Тані на хвилику промайнула думка сказати йому, що він трохи поміляєть ся що до відношення її до Шурки, але вона зараз відкинула її. Се могло б йому здати ся на-
тяком.

— На що ви так говорите, Аркадію? Будьте таким, як

в щоденнику... Самі собі пеуєте життє... І без сього є багато важкого... Правда, Аркадію...

Аркадій ще ніби чекав чогось. Потім поволі роздер конверт і відмовив:

— Я і в щоденнику удавав. Навіть ніякого щоденника нема в мене... Навмисне написав сі картки... з цікавості...

— Тоді се негарно для вас же...

— О, је m'en fiche!—погордливо скривив він уста і широким театральним жестом шпурнув шматки листків в куток.

Тані стало ніяково, і вона не сказавши більше ні слова, вийшла

В сей час в коридорі Шурка читав лист від Аннет, який щойно принесла консьержка.

— Лист—від Аннет,—спокійно та трохи гумористично всміхаючись сказав він подаючи лист Тані.

Вона посупившись прочитала:

„Лихий, поганий Шурка! Як що Ви і на сей лист відповісте мовчаннем, я прийду до Вас сама і потягну Вас в *Moulin Rouge!* Чуєте? Приходьте до мене позавтра, в суботу. В мене буде невеличке зібрання моїх приятелів. Буде трошки літературне *soirée*. Неодмінно приходьте і не бійтесь я не зїм Вас.

Коли ж хто небудь боїться за Вас, то той може провозжати і на місці оберігати Вас від лихих моїх намірів. *Annette*“.

Таня повернула до Шурки обличчє.

— Підеш?

— Ну, що ти.. Нащо вона мені?

Нахиливши голову Таня мовчки пройшла в Шуркину кімнату. Взяла олівець з столу і задумано почала рисувать по аркушу промокательного паперу. Так, все за те, щоб кінчати: Хома, Аркадій, ся записка.

Шурка з тривожним непорозумінням стежив за нею. Ось

кинула олівець, дивно глянула на нього, тужливо й нерішуче.

— Що з тобою, Таню? Ти невдоволена?

Таня заперечливо похитала головою. Заплющила очі і сиділа бліда, непорушна.

— Таню! Я тебе образив чим небудь?

Таня розкрила очі, глибоко зітхнула і наче щось вирішила.

— Ні, Шурік, нічим ти мене не образив. Я думаю про запрошення Аннет. Ми підемо до неї.

Шурка здивовано підвівся.

— Ми!.. До неї?... І ти?..

— І я, і ти і Мері... Підемо всі троє...

— Але для чого?!

— Подивимся, як у неї...

Таня уважно і тепло вдивлялася в Шурку. Але не вважаючи на теплоту в голосі, чути було непохитну твердість.

Шурка теж запитливо поглядав на неї силкуючись відгадати таємні мотиви сеї візити.

— На що се, Таню?

— Треба, Шурік...

— Але на що?!..

— Не можу сказати... Потім. Нічого особливого... Так просто... Ти не турбуйся.

Шурка замовкнув, але не розумів дивного її бажання.

Не зрозуміла й Феня. Довідавшись про майбутню візиту до Аннет, вона з погордливою насмішкою сціпила губи і нічого не казала.

Та всміхнулася на се й запитала:

— Вам не подобається, Феню?

— Ні, я в захопленні!

— Чому ж ви так кисло всміхнулися?

— Заздрю вам.

— Чого ж ви заздрите?

— Усього. Того що у вас така гнучка і згідлива вдача;

того, що ви матимете щастя записати ся в „арістократи духа“... Того, що ви маєте очевидно чудесну здатність одне говорити, а иньше робити.

Феня при сім чогось шукала в себе на столику і так перекладала книги, наче вона їх мала зараз же викинути за вікно, щоб не заважали.

— Одначе!—тихо засміяла ся Таня.—Поворіт думок зовсім несподіваний для мене... Ви це серйозно думаєте?

— А на що вам йти? Що вам там треба? Ах, знаю!—Цікавість. Але цікавість відомо чим закінчуєть ся.

Таня всміхнулась і більш нічого не сказала. І тут же послала Мері записку з повідомленням, що в суботу заїде до неї, щоб іти до Аннет.

Аркадій, довідавшись про візиту, теж дивно поставив ся до сього й почав щось казати про моральні упередження, що заважають людям жити; про сильних, що переступають через різні перегородки і т. п. При сім чомусь хвилював ся, раздратовано й злісно сміяв ся над „духовністю“ Фені і її „анахронічним есерством“, поглядав на Таню.

Таня нічого не зрозуміла, але слухати його їй було важко й ніяково.

Цілі два дні Таня не розлучалась з Шуркою. „Буйство“ її прибрало форму якоїсь урочистої ніжності. Вона ні разу не крикнула на Шурку, ні одного руху невдоволення не зробила, не сказала ні одного слова, в яким не відчувало ся б її дбайливості, уваги, ласки. Шурка, весь осяяний її коханням, мимоволі урочистий, тихий, не порушував її настрою.

Коли вони заїхали до Мері і та глянула на них, в очах її промайнула любовна насмішка.

— Ідемо, значить?—злегка обняла вона Таню і заглянула в її особливе сьогодні лице. Таня одповіла їй легкою, привітною усмішкою.

— Знаєте, Танюк,—шепнула Мері,—ви похожі в сей мент на

наречену, що іде до вінця в урочистім, побожнім настрою.

— Дуже можливо, що і до вінця,—твердо глянула їй в очі Таня.

— Так? Ну що ж... Як се співають в якомусь романсі: „Нас вінчали не в церкві, не в вінцях, не з свічками“. Ну, дай Боже... Ідемо!

Всю дорогу їхали майже мовчки, іноді перекидаючись уривчатими, незначними фразами. Шурка боязко косив ся на Таню, яка суворо й рівно сиділа і обережно стискав їй руку. Таня відповідала міцним довгим потиском.

Мері задумливо дивилась своїми розумними прекрасними очима в вікно автомобіля і іноді зажмурювала їх, сумовито, ніжно всміхаючись. Перед входом в квартиру Аннет вона повернула до світла обличчя Тані і подивила ся на нього: бліда, але спокійна і щось велике в очах. Усміхнулась. Вона знає, що робить. Так, може вона робить саме те, чого треба.

Мері мовчки поцілувала її й подзвонила. Чи від сеї коротенької сцени, чи від чого иньшого Шурка, очевидно, схвилював ся: нервово витяг хустку, обтер обличчя, засунув її в одну кишеню, потім в другу. Обидві непомітно поглядали на нього.

Відчинила їм сама Аннет. Вона була „стильна“ з голови до ніг. Все було вузьке, довге, зтиснуте й строге. Волосе лежало гладко, щільно стискаючи довге обличчя двома серпоподібними пасмами. Сукня з темно-сірого шовку з фіялковим відтінком стягала стегна і закінчалась внизу довгим вузьким тренем. Ніс видавав ся сьогодні довшим і ужчим ніж завжди.

Але очі, побачивши *таких* гостей, розширились і округлились. Таня і Мері з Шуркою?!

Та це тягло ся усього одну хвилину. Вона зараз же здивувалась по инакшому,—приємно, оживлено:

— Мері, Таня! Яка несподіванка!.. Заходьте, панове! Яка я вдоволена!.. Роздягайтесь... Се дуже мило з вашого боку....

Панове!—підбігла вона до дверей в кімнату, з якої чути було гомін розмов і сміх.—До нас ще гості... Стамескін, ще хвилиночку почекайте...

Таня роздягалась не поспішаючи, поглядаючи на Аннет. Так, се гарно, ворожнечі до Аннет немає. *Сьогодні* нічого такого не повинно бути. Се зменшить сили.

І вона просто й привітно запитала Аннет:

— Ми може, перешкодили?

Аннет кинула швидкий проникливий погляд на Таню і, ніби образившись навіть скрикнула:

— О, що ви! Ми вам дуже раді! Се так гарно з вашого боку.

Дивна річ: Таня не була збентежена, знайомлячись з гостями Аннет. Здавалось, їх короткі, але гострі, цікаві погляди зовсім не дотикались її, наче обкутана була грубим шаром вати. Не бентежила її й обстановка, незвичка, чужа: се червоне світло, що лило ся з великого червоного іриса—лихтаря на стелі; червоний на цілу кімнату килим, червоні софи, пальми в кутках; довгі й узькі гравюри на стінах; нудний теплий аромат пахощів—все це не дотикалось до неї, все поглиналось шаром вати.

Аннет червоною фіялковою тінню безшумно рухала ся ледви дотикаючись килиму. Посадила нових гостей під пальмою, підставила легкий столик, принесла чаю, тісточок, фруктів, усміхалась їм, відповідала щось Стамескину, Крестоносцеві, пишній красуні в чорному і не переставала встромляти в Таню запитливих коротких поглядів. В рухах була якась нерівність, зайва похапливість, що не гармоніювало з довгим плавним тренем. З Шуркою вона поводила ся нерішуче, обережно, як з предметом, від якого усього можно чекати.

Мері тонко, ледве помітно всміхала ся з вдовolenнєм стежачи за її поглядами й шушуканням гостей.

Нарешті Стамескін, що ходив неначе в задумі по кімнаті стріпнув ся і підійшов до столика, на якому стояла

електрична лампочка, яка освітлювала графін з водою, склянку й рукопись.

— Можна починати, панове?—запитав він, нервово кашляючи.

— Так, так... Будь ласка! Починайте...

Стамескін рішуче сів, енергичним рухом розкрив рукопись і почав читати.

Се була надзвичайна історія. Називалась вона—„Полум'я Мрака“. Одного вечора Ранковський, колишній соціалдемократ, потім анархист і нарешті людина „нового полум'я“, повертаючись з оргії мефіністів, зустрівся з жінкою в широкому плащі. Вона звернула на себе його увагу своїми очима,—вони горіли надзвичайним огнем... Искрилися... Палали полум'ям. Були мов уголя. Мов уголя, вихоплені з багата.

Він пішов за нею. Він знав, що се *вона*. Виявило ся, що се справді була *вона*, бо зайшла в шиночок, вказала йому на стілець навколо себе і хвилин десять говорила йому про таємниці світу, хранителем яких являється Ро.

Могутній. Пануючий над мраком. Палаючий гріхом. Великий Ро.

Після сього Ранковський починає ходити кожен ніч улицями і говорити про себе монотонно про Ро і мрак. Він страждає, він знеміг ся цілком, але ще бореться,—в ньому сильна ще наївна віра в цяцьки, що звуться народом, соціалізмом, анархізмом, жалкі лахмітя Великої Таємниці Мрака, вони заважають йому.

Тісне лахмітя. Погордливі плювки Ро, підхоплені наукою.

На поміч Ранковському приходить *вона*. Вона веде його за собою, веде довго, далеко й приводить в місце, де похмуро й мертво стоять кіпариси, де таємничі химерні квітки ллють запахну отруту. Червоні і Чорні стовбури. Улюбленці палаючого Ро.

Вони спускаються в підземелє. Як в кожному підземелю,

тут вохко, страшно і похмурі тіни скорботно носять ся над ними. Тіни співають. Прощання з світом.

На сім Стамескін пропонував зробити перерву. Всі мовчали. І з сеї мовчанки Стамескін побачив, що „Полум'я Мрака“ справило сильне вражіння. Він підвів ся і встав, витер чоло хусткою.

Перша отямила ся Аннет. Вона урочисто й серіозно підійшла до нього, мовчки й міцно стиснула йому руку і сіла знов на місце. Вигляд її ніби казав: „У мене вдача проста, рішуча і маломовна в проявленню почуття. Нехай говорять иньші“.

І иньші заговорили.

— Танюк!—зашептала Мері.—Не можна задумувати ся, треба слухати. Се не кожного дня почуєте... Слухайте. Зараз говорить Крестоносець. Бачите, як він під Англійця одягнений? Се поет-богоборець. Він же—суворий стоїк. Ви значуєть ся своєю жінкою і філософією. Жінка, он та маленька шатеночка з наївним дитячим обличчям. Бачите? З патлатим юнаком? Вона мріє мати за коханка зулуса, готентота та ескімоса. Мури з Замбезі в неї вже був... А філософія в нього теж цікава: у всякому становищу можна себе почувати добре, коли дуже хочеш сього. Треба тільки *вміти* бажати. Розумієте? Тепер слухайте.

Таня з неуважною усмішкою слухала Мері і розглядала Крестоносця Рівний, чопорний, обличчя жовчне, але розумне. Що він говорить?

— ... Я порадив би авторові підкреслити трохи думку про Ро. Ро—це центр поеми...

— Про се буде...—втомлено й сумовито сказав Стамескін.—В другій половині се буде.

— Буде? Гаразд. Потім трохи туманне місце, де виясняєть ся відношення Ранковського до народу, до соціалізму. Треба було підкреслити, що нарід, революція були його богом, що російський інтелігент властиво ніколи й не думав про

Бога, не знав його, а все втіляв в сім народі. Ось що треба, на мою скромну думку, особливо підкреслити...

— І про се буде,—все так само сумовито й втомлено всміхаючись, сказав Стамескін.

Крестоносець мовчки вклонився і спокійно глянув в бік жінки, яка щось шепотіла на ухо патлатому юнакові.

— Ні, я чую, ся річ зачне нову епоху в російській літературі!—гукнула Аннет.—Сей образ Ро... Mademoiselle Таня, подобеється вам ся річ?

Вона встала з свого місця і така привітна, уважлива перейшла до Тані.

— Правда, як від сього віє чимсь свіжим, новим після сього еротизму, пошлости нашої літератури... Сей образ Ро...

Стамескін чекаючи, з ледви помітною насмішкою дивився на Таню.

— Ні, мені не подобається ця річ...—спокійно, навіть привітно всміхаючись, відповіла Таня.

„Молодець, Танюк!“—усміхнулась Мері.

Аннет здивовано підняла брови.

* — Невже не подобається? Але чому? Форма не подобається?

— Та, й форма. Чомусь всі дієслови на кінці фрази... Потім уривчатість... манерність... Не подобається ся...

— Mademoiselle Таня, Аннет, має за собою всю російську літературу,—іронічно обізвав ся Стамескін.—Вона вас зараз же дідуганами закидає. Стережіть ся!

— О, кожний може боронити свої гадки,—дуже серйозно відповіла йому Аннет, як відповідають нетактовному дорослому, що не вміє розмовляти з дитиною.—То вам не подобається, що дієслови на кінцях? Так, се відхилення від старої форми... А ідея?

Шурка весь час, як підійшла Аннет, надто уважливо розглядав журнал.

— Ідея теж не подобається ся,—сказала Таня так само спокійно.

— А чому?—з надзвичайною цікавістю підняла почернені рівні брови Аннет.

Таня блідо усміхнулася: „Ось початок. Що ж, початок так початок!“

І вона голосно, з усмішкою сказала:

— Хіба ви не розумієте? Мені здається, це так ясно для вас, що й питати ся не треба. Я—соціалістка.

— Ну, то що ж з цього? Хіба соціаліст не може цікавитися питанням про Бога? Тепер соціаль-демократи теж шукають Бога. Ну ось месє Шурка, наприклад, людина релігійна. А він же—наречений ваш.

Шурка підняв голову і ніяково, змішано усміхнув ся. Таня відчула, як щоки її злехка зашарілись.

— Так, але я маю иньшу гадку—вже не так спокійно відповіла вона.

Очі присутніх звернені були в їх бік. На обличчях—ледви помітний усміх. Де хто шептався. Красуня в чорному навела на Таню льорнет і серіозно розглядала її.

Аннет хотіла продовжати, але в сю хвилю почув ся томний голос Стамескіна, що пропонував читати далі, і вона відійшла, привітно хитнувши Тані головою.

Ранковський опинившись був приголомшений. Він не знав, як прийняти все це. Маріння? Сон? Галюцінація? Дійсність? Але те, що було далі, перевисшало сон і маріння, і було тому дійсністю.

Неспекливою—яка холодила. Животворною—яка омивала.

Очам Ранковського уявилась величезна сталактитна зала. Дивними, потворними й привабно-прекрасними істотами була наповнена. На руках, в пащах, в лапах, на стінах святині людськості. Несли. Кричали. Вили. Стогнали. Скрегіт зубів. Брязкіт залізних лат печеру гігантську сповняв. А посередині на троні, в полумі,—великий Ро.

Святині людства: добро, правда, радість, любов та иньше без жалю кидав у полумя Ро, де горіло воно сумрачним

кріваво-червоним огнем. В сей час палаючий Ро казав промову, в якій дієслови були на кінці речень, а в реченнях часто не було особистих замісників. Від усього свого Ранковського опанував священний трепет і він рішив, що з святинами людства тепер без ворота скінчено. З сього часу— він син Ро, син Полумя Мрака.

Як він вибрався з печери.—Стамескін не повідомляв. Ранковський сам не розумів. Жінка з палаючими уголями очей зникла. Хто вона? Він почав ходити вулицями.

Під капелюхи, хустки заглядав. Поглядами привабними, усмішкуватими кликами вабили. Всміхався. Вікна, сліпі, нічні, понуро дивилися. Щось знали.

Але Ранковський знайшов її. Се була жінка його приятеля. Вона була колись жрицею Народу, бога смішного і наївного, мов дитяча казка. Але пізнала бога Мрака, палаючого Ро. Довго в печалі тримала, довго тінями хитаючи в душі його ворушила. І коли земля слезами розчулених наситилася небо хмарами зітхань благосних обтяжилось, йому священне „Safftara“! сказала. Пізнав її. Пішов з нею. В полумя Мраку. До великого Ро.

Стамескін закрив рукопис і знесилений одкинувся на спинку стільця. Мовчанка, ще довша за першу, панувала в червоній кімнаті. Чорнява красуня, схрестивши руки, суворо й невмолимо дивилася перед себе. Вона бачила палкого Ро, що поглинув святині людкості. Бачила неминучу загибель старих богів, наївних і сумних, як дитяча казка. Але так призначено.

Хрестоносець зітхнув.

— Так, річ значна...—з якимсь ніби сумом вимовив він. Мері раптом закашлялася. Вона погризла хусточку, стримуючись від сміху.

Се вже було занадто.

Але Таня сиділа з щирим дивуванням в обличчі. „Се

жарт? Ні, облича серйозні, в очах і коротких фразах правдивий інтерес“.

Вона глянула на Мері. Та обтиралась хусткою, а очі нестримано сміялись і блищали.

— Я давно вже такої втіхи не зазнавала! Я захоплена, Танюк!—прошептала вона.

— Що се, Мері? Він це серйозно?—мало не з переляком запитала Таня.

— Ну, розуміється! дівчина ви!

Стамескіна окружили. Чути було вигуки не зовсім щирого захоплення, ділові запитання, вітання. Стамескін втомлено й сумно усміхався.

До Мері й Тані знов підійшла Аннет.

— Ну, а тепер як?—звернулась вона до останньої.

— Тепер дуже подобається,—усміхнулась Таня.

Аннет зорко глянула на неї.

— Ось бачте,—ніби зраділа, вона.—Я дуже радію, що ми зійшлись нарешті. А вам Шурка, теж подобалося? Я думаю, так,—се в вашім дусі... Можна біля вас сісти? Та правда, мені треба ще кілька слів вам по секрету сказати... Rag-don, я на дві хвилики візьму вашого кавалера... Шурка, ходім...

Шурка змішався, знехотя встав і пішов з нею в сусідню кімнату.

Мері скося уважно оглянула Таню. Та помітила її погляд, усміхнулась і вказавши очима в напрямку сусідньої хати, сказала:

— Се добре... Я вдоволена...

І зараз же одвернувшись від Мері.

Мері зрозуміла її.

Гомін розмов зростає. В кутку зняла ся суперечка, хтось награвав на піаніно, чорна красуня ніжно шепталась з маленькою блондинкою, що коло неї сиділа. Мері, щоб не звертати на себе багато уваги, поклікала до себе Стамескіна й почала з ним пусту балачку.

Аннет і Шурка не з'являлись. На кожне шамотіння з

боку сусідньої кімнати Таня й Мері притихали й мимохіть переглядалися. Таня навіть в червоних проміннях освітлення видавала ся дуже блідою.

Нарешті двері за ними розкрили ся і з'явилася Аннет. За нею, трохи згорбившись, як звичайно, йшов Шурка. І що кинулось зараз в очі Тані й Мері, се те, що він не дивив ся в їх бік і всміхав ся важкою негарною усмішкою. Очі блищали давнім, хоробливим блиском. Мері й Таня скинулись очима.

Аннет усміхалась, але теж не оглядалась в бік Тані й Мері.

— Панове! Дозвольте поділити ся з вами одним цікавим фактом!—раптом голосно вимовила вона.

Всі замовкли й повернули до неї обличчя з блискучими червоними іскрами очей. Шурка збентежено, силкуючись удавати незалежного, щипав ус, очевидно знаючи в чім річ. Аннет ніби жартовливо—урочисто взяла його за руку і сказала:

— Ось, панове, людина, яку дивно бачити в наші часи! Непохитність його переконань—вражаюча. Як відомо вам, панове, Александр Петрович—соціал-демократ і одночасово—людина релігійна. N'est-ce-pas?

Шурка усміхнув ся безвольною, хоробливою усмішкою і хотів взяти руку. Але Аннет міцно держала і казала далі:

—Але цікавіше за все, панове, що як знов всім відомо, його наречена, високошановна гостя наша...

Тут Аннет з дуже привітною і теж ніби жартовливою усмішкою повернула ся до Тані і злегка вклонилась їй...

— ...що наречена Олександра Петровича тримаєть ся иньших поглядів (Се відбило ся на думці її про поему Хведора Семеновича). І ось, панове, знаючи мягку вдачу Олександра Петровича не можна не дивувати ся непохитности його переконань. Ми зараз сиділи в моєму будуарі і говорили про поему Хведора Семеновича, Александр Петрович висловив такі глибокі й оригінальні гадки, що я не могла

не поділити ся з вами... От погано тільки, що Олександр Петрович не може стати вище своєї скромности...

Промайнули усмішки. Облича ближче присунули ся, погляди перелітали з Шурки на Таню й назад. З усмішок і поглядів видко було, що багатьом де що відоме.

Таня сиділа дуже рівно й непорушно. Мері ніби не чуючи нічого, намотувала на пальці тоненький ланцюжок від годинника. Але позираючи непомітно на Таню, бачила, як мірно, важко підіймали ся її груди:—буде буря.

— ...Здаєть ся мені, панове, що для повного оцінювання роботи Хведора Семеновича дуже бажано було б вислухати противників. Як що *mademoiselle* Таня буде така мила і висловить свою думку, ми будемо дуже вдоволені... Як вам здаєть ся, панове?

Гості заворушились. З різних кінців почулося:

— О, так!.. Се дуже цікаво... Просимо! будь ласка.

Стамескін нервово підвів ся і, підійшовши до Аннет, щось невдоволено прошепотів їй. Аннет засміяла ся й у голос одповіла:

— Ви дуже славолюбый, друже мій... Не турбуйтеся... Олександр Петрович, просіть же свою наречену... Викликайте її таку-сяку на герц! Що ж справді!

І не випускаючи все-таки його руки, вона повернула його обличем до Тані. Видко, міцно тиснула вона йому руку, бо Шурка весь час якось здригавсь і шуливсь. Але на устах була та сама безвольна відсутна усмішка.

Мері гостро глянула на Шурку, на Аннет і на їх злучені руки.

— *Mademoiselle* Аннет, будь ласка, на два слова!—голосно покликала вона.

— Вибачте, дорога, зараз прийду... Ну-с, Олександр Петрович, просіть *mademoiselle* Таню взяти участь в наших дебатах.

Шурка здригнув ся від стиску і силкуючись опанувати себе, глянув на Таню. Вона сиділа все так само рівно, див-

лячись на нього дивним непорушним поглядом. Не гнів, не обурення, не здивовання було в ньому, а страждання і надзвичайна лагідність. Здавалося, в кімнаті опріч неї і Шурки нікого не було.

Ось вона встане зараз і як у себе підійде до нього, покладе руку на плече, другою ніжно проведе по обличчю і скаже: „Ну, Шурик, а нам час до роботи“.

В кімнаті тихо було. Мері пильно обмотувала пальці ланцюжком.

— Що ж, Таню, давай трошки посперечаємось...—якось надто голосно й напружено вимовив Шурка.

Але Таня замість відповіді підійшла до нього і м'яtko всміхаючись, взяла за другу руку.

— Підем, Шурік; до дому... Вже пора...

Анет просунулась ближче до Шурки і не даючи йому відповісти, жартовливо всміхаючись, гукнула:

— А! А!.. Злякалась! злякалась... Ні, ми Шурку не пустимо... По перше, ми вже умовились їхати від мене на Монмартр... Шурка обіцяв. А потім ми ще читатимемо, гра-тимемо, співатимемо... Ні, ми не пустимо... Се-деспотизм...

І Аннет навіть потягла до себе Шурку. Той перестав всміхати ся. Як тільки Таня підійшла ближче він насупив ся і кілька разів силкував ся увільнути свою руку. Коли ж Таня доторкнулась до нього і зустрілась з ним очами, він густо почервонів і дуже сильно потягнув руку. Але Аннет наче не помічала цього.

Таня повернулась до Аннет і з сказала:

— Мені здасть ся, власне ви деспотично поводитесь з вашим гостем... Пустіть його руку і ми підемо... Нам пора вже...

Аннет засміялась:

— О ні! Ні за що не пуцу. Навпаки. Ось поведу його з собою! Ха-ха-ха! Крадіжка нареченого! Мосьє Стамескін, опишіть! Шурка! Не противтесь! Я вас викрадаю.

І міцно стискаючи руку Шурки, вона потягла його до

себе. Шурка хитнувся, мало не впав на неї і... знов безвольно, змішано всміхнувся.

Але Таня, все так само спокійно і не помічаючи ні усмішок, ні гострих поглядів з усіх кінців кімнати, зробила крок до Шурки і голосно сказала:

— *Шураша!* Ходім.. Вже час...

Шурка в мить вирівняв ся. Усмішка зникла з уст, очі трівожно, перелякано зупинились на Тані, потім перестрибнули на гостей, на Аннет. Він ніби тільки в сю хвилину побачив все в справжнім виді:

— Пустіть, Аннет! Мені треба йти!—холодно й невдоволено сказав він, силкуючись видерти свою руку.

В очах Аннет промайнуло здивовання. Але зараз же лютий виклик блиснув і закрив їй очі.

— Що?!—закричала вона сміючись.—То он як? Я вас тут так розписала, а ви мені ось... Покараю! Чуєте? Жорстоко покараю! Битиму, в Moulin Rouge повезу! Чуєте?!

І вона все тягла його далі й далі. Шурка опиравсь, хмурился, соромлячись дивився на гостей, що жадібно стежили за сею сценою, і одночасово наче весь здригав ся від її слів.

— *Шураша!*—голосно повторила Таня.

— Ходім же... Негарно ж так...

Але в сю хвилю розляг ся голосний, довгий дзвінок в прихожій.

Всі наче отямились. Стамескін хутко вийшов. Хтось густим басом питав про Таню й Мері.

Мері підвела ся й прутко пішла в прихожу. Але в дверях вже з'явив ся Стамескін, а за ним Адольф з брилем в руці, величезний, трохи змішаний; очі його зацікавлено й прутко бігали по кімнаті. Побачивши Таню й Мері, він зробив крок до них і заговорив:

— Товариш Таня! Щиро прошу вибачити се сказати-б вдерання, але випадок вимагає сього. Річ у тім, що відомий вам Аркадій в сей час продає свою „жовту жінку“

Хомі. І дуже бажає, щоб ви при сім були присутні... Дуже прошу вибачити, панове. Але випадок алегорично кажучи, надприродний і цікавий.

Як тільки увійшов Адольф, Аннет випустила руку Шурки. Шурка понуривши голову відійшов від неї і, непомічаючи ні Адольфа, ні цікавих поглядів, попростував до прихожої. Таня слухаючи Адольфа, одночасово стежила за Шуркою. Звістка не зробила на неї особливого вражіння. Вона неуважно спитала:

— На що ж я йому потрібна?

— Не знаю... не можу знати... Для гордості, мабуть...

— Чому для гордості? Якої гордості?

— Не знаю... І вас, товариш Мері... Обовязково.

Мері взяла за руку Таню.

— Ходім, Таню... До побачення, панове, нам треба йти...

Аннет почувши повідомлення Адольфа, насторожилась і захвилювалась.

— Панове!—раптом запропонувала вона.—Ходім і ми! Се дуже цікаво... Хто хоче?

— Я, я, я!..—посипали ся голоси.

— Панове, хто не хоче, нехай чекає тут. Ми незабаром повернемо ся. Де се?—звернула ся вона до Адольфа.

— В Café du Pantheon...

— Панове! Се—зовсім недалеко. Вони вже там, як вам здаєть ся?

Адольф ґалантно повів брилем.

— Не можу сказати. Хома там, я сам привів, а Аркадій зостав ся дома... Може, вже і він там...

— То йдемо, панове? Так? Одягайте ся... Виходьте, хто йде.. А ті, що лишайуть ся, займайте себе.

З Аннет пішли Стамескін, Крестоносець і дві панночки, що мовчазно сиділи в кутку; та на улиці вони попрощали ся і пішли в иньший бік.

Пішли групами: попереду Аннет, Стамескін і Хрестоносець, за ними Мері й Адольф, а позаду всіх Таня з Шуркою. Аннет з моменту появи Адольфа про Шурку ніби зразу забула і віддала його Тані.

Таня й Шурка йшли мовчки. Попереду чути було бас Адольфа і часом голос Мері, який про щось запитував. Адольф все згинав свою недоладню постать і схиляв ся до голови Мері, як звичайно гордо й наче гоноровито піднесеної.

Шурка щулив ся, піднімав ковнір пальта, застібав ся, знов розстібав ся.

Таня скося поглядала на нього. Вона почувала надзвичайну втому й незрозумілу тугу. Чому? Він же все одно пішов був би з нею з Танею, хоч би навіть не перешкодив Адольф. Напевне пішов би.

— Не треба було йти, Таня...—з легким докором раптом вимовив Шурка.

Таня не відразу відповіла:

— Ні, треба було, Шурік... Так, треба...

Вона зітхнула й замовкла.

Йти треба було. Але ще ж вийшло? Чому так тоскно? Чому померхло щось? Втома?

А в кафе сидить тепер Хома; значить в нього все те саме, як що йому треба сього Аркадія? Втома, втома. Хочеть ся спати.

І що далі, то втома все більш та більш опановувала її. Коли прийшли в кафе, їй було вже все байдуже: і Хома, який по инакшому, похмуро й сердито зустрів їх; і Аннет, що підсіла до нього з кокетливим, приятельським виглядом; і Мері що з цікавістю спостерегала усіх; і навіть Шурка, що заліз у куток і, очевидно, не розумів на що він тут, в сій игорній залі кафе. Хотілось тільки лягти й заплющити очі.

На біліярдах грали люди без піджаків, з засученими рукавами, смішно й кумедно викручуючи при вдарях лікті.

Сновигали гарсони; ходили кокотки туди й сюди. Під сте-
лею синіми хвилями плавав дим. Про щось голосно та ве-
село говорили Стамескін, Адольф та Аннет. Таня байдуже
дивила ся на них.

Раптом Адольф хитнув в гору руками і закричав:

— А-а! Нарешті! Друже Аркадію, сюди!

До столу підходив Аркадій в пальті і помнятім чорнім
брилі. Під рукою в нього видно було якусь дудку, загор-
нуту в газету.

Побачавши Таню, Аркадій ще вище підняв голову і з
чванькуватим погордливим виглядом підійшов до самого
Хоми. Той сумно й похмуро дивив ся на нього.

Всі посунулись і замовкли. Аркадій раптом поволі
обдивив ся всіх і усміхнув ся.

— Друже Аркадію!—проліз до нього Адольф.—Позволь-
те мені ваш коштований малюночок! Для експертизи,
мовляв.

Аркадій гидливо одштовхнув його.

— Адольф! Ви свої двадцять п'ять ф'ранків в свій час
одержите. Дайте мені зараз спокій. Добродію Хома, я зго-
ден на ваші умови!

— Бачу...—сказав поволі Хома.

На згуки його голоса Таня повернула в їх бік обличчя.
Її очі зустріли ся з зміненим негарним поглядом Хоми.
Вона машинально встала і підійшла до Мері. Та нахилилась
і пошепки запитала її.

— Що за тип, сей Хома? Ви його давно знаєте?

Історію з Аркадієм їй розповів Адольф.

Таня з здивованням відчула, що від чогось червоніє.

— Ні, не дуже давно...

— Цікавий, видко, суб'єкт...

— Еге...

Аннет поглядала на Таню й Мері. І зараз же знов ди-
вила ся на Хому.

— Ну, ми, значить, можемо почати нашу комедію...—

казав далі Аркадій і почав розгортати свою дудочку. Руки йому нервово тремтіли і тому Адольф ніжно й дбайливо піддержував сувій, одночасово фамілярно підморгуючи Аннет.

Кинувши газету на підлогу, Аркадій міцно сціпив губи і розгорнув полотно. Жовта жінка, мурашник-гора і дерево, схоже на щітку для чищення ламп, закивали глядачам.

— Жовта шостигруда жінка!—тоном директора цирку, який показує публиці новинку, виголосив Адольф.

— Адольф!—зпалахнув Аркадій, повернувши до нього обличчя з блідими губами.—Як що ви скажете ще слово, я вам по пиці дам! Чуєте?!

— Слухаю!—байдужісенько взяв під козирьок Адольф.

— Добродію Хома! Чи хочете ви різати мою працю?

Хома мовчки простяг руку за полотном. Аркадій теж мовчки подав його Хомі.

Хома витягнув бумажник, взяв п'ять стофранкових паперів і звернувся до Адольфа:

— Скільки він працював над сим?

— П'ять місяців, добродію Хома,—скошуючи очі на паперчики, охоче вимовив Адольф.

— Ви, Аркадію пам'ятаєте, як ви ставили штуку вище від „усяких революцій і соціалізмів?“

Аркадій весь шарпнув ся.

— Про се я не обов'язаний з вами говорити! Виконуйте умову.

— Так?—важко всміхнувся Хома і взявши паперчики, простяг їх Аркадієви:

— Будь ласка.

Той з погордливою гримасою взяв гроші і недбало сунув їх зім'ятими в кишеню штанів; при цьому якимось похитував головою, ніби щось веселе й жартовливе наспівуючи про себе.

А Хома взяв малюнок обома руками і, ліниво роздерши

його, шпурнув до плювальниці. Всі мимохіть глянули у слід кольоровим шматкам полотна.

— Ну, до побачення, панове... Комедію скінчено...—
вяло підвів ся Хома й хотів піти.

Але Аркадій метнув ся і перегородив йому шлях.

Губи його тремтіли від люті, невеличкі очі палали, руки трусились.

— Ви негідник!—верескливо і несподівано закричав він.—Чуєте се?

Хома, неміняючись зовсім зупинив ся і наче чекав чогось такого, бо з цікавістю запитав;

— Через що?

— В умові не було шпурляння! Так-с! Не було! Ви—паскудник... Я не дозволю...

В кутках губ його виступила слина і ніби нитками звязувала обидві половини розкритого рота.

— Не треба кричати... — спокійно сказав Хома.—Он гарсони біжать...

— Плювати мені на них і на вас... Ви гірші від усякого гарсона!!

— Що ж ви хочете? Щоб я вам ще заплатив і за шпурляння? Будь ласка...

І Хома поліз був по бумажник. Але Аркадій раптом кинув ся усім тілом і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив його по обличчі. Удар був такий сильний, що чути було, як цокнули зуби Хоми.

Всі на хвилю скамяніли від несподіванки. Сам Аркадій, витверезений своїм ударом, машинально подав ся назад і широко дивив ся на Хому.

І раптом всі заворушили ся, скочили, заговорили.

Таня завмерла, але тут же метнулась наперед і піймавши рух Хоми, перелякано закричала:

— Хома! Не треба!

Раптом хтось сильно сіпнув її назад. Вона обернула ся і побачила обличчя Мері з палаючими очима.

— Мовчіть!—потягла та її до себе.

Таня нічого їй не відповіла і повернулась знов до Хоми.

Хома ж хитнувшись від удару, схопився рукою за стіл і наче втяв ся в нього пальцями. Кілька секунд він дико дивився на Аркадія, ніби вибираючи місце куди б вдарити.

В сю хвилю і закричала Таня. Але Хома раптом усміхнувся і зняв руку з столу. Потерши щоку він ще раз змушено усміхнувся і сказав Аркадієві:

— Се властиво з всього сьогоднішнього самий пристойний вчинок... За нього навіть попросити вибачення можна...

Він озирнувся, поволі пішов до полотна, підняв його і приніс Аркадієві. На устах його була чи насмішувата чи ніякова усмішка.

— Прошу вибачення Аркадій... І ось вам ваше полотно...

І зараз же ні на кого не дивлячись повернувся й вийшов.

— Хома!—раптом скрикнула Аннет, і підхопивши спідницю, хутко побігла за ним. Таня бліда й похолоділа дивилася їм у слід.

VIII.

З часу герця і сцени в кафе проминуло півтора тижня.

Аркадій зник з того вечора і ніхто, навіть Адольф, не знав що з ним сталося. Адольфові він прислав поштою двадцять п'ять франків, але про себе не написав ні словечка.

— А майно, значить, мені в спадщину? — зауважив Адольф. — Ça va bien! Фарбочки можна продати, білизну... Правда, він нічого не мав. Ех, незабутній, благородний друже.

І Адольф один зажив в спільній кімнаті.

Шурка з того дня ще більш затих.

Фені часом до сліз болюче було дивитися на його рабське упадання коло Тані.

— Не можу бачити!—сердито виговорювала вона Тані.

Не можу бачити його упадання коло вас! Ганчірка! Інтелігент жалкий... А ви чого пишаєтесь? Чи кепкуєте з нього?

Таня мовчки обнімала Феню, цілувала її в чоло або в щоку і йшла до себе. А у себе довго ходила з кутка в куток і думала. Потім ішла до Шурки, і вони працювали як раніше, Таня дбайливо і ніжно стежила за ним вислухувала його, пестила, але серед пестошів, бувало, задумувалась і не помічала, як Шурка винувато й жалко дивлячись на неї, тихо увільняв ся і відходив на бік.

А сидючи у Мері, Таня часто говорила:

— Ваша правда, Мері... знесилилась я, втомилась...

Мері ні про що її не розпитувала, тільки мовчки цілувала і починала говорити про иньше.

— Так, Мері, минулось моє буйство,—говорила з сумною усмішкою Таня иньшим разом.

Мері уважно оглядала її й нічого не відповідала.

— Ах! Як би хоч мати певність, що перемога буде за мною!—тужливо стискала Таня руки.

— Правда ваша, Мері... Ранійше я сього не сказала б. Сил стільки було, що ніяких сумнівів не могло б бути!.. А тепер...

А за дві—три хвилини з палким обуренням знов:

— Ні! Не вірно... Тоді я була певна. Не пробувала ще... Хоч... Ах, я нічого не знаю!.. Що ж мовчите, Мері? Порадьте.

Мері сумовито дивила ся на неї.

— Не можу, Танюк, радити... Робіть як самі з собою вирішите... як сили говорять... Тільки не накладайте непосильного грузу... Витратите рівновагу і... полетите догори ногами. Негарно і неприродно вийде...

І Таня продовжала дбайливо і ніжно стежити за Шуркою. Але туга й задума не минали.

— Слухай, Шурік... А як би ти пішов до Аннет, чи могла б вона *тепер* тебе... образити?

Шурка червонів і тихо відповідав:

— Не треба про се питати, Таню.

— Чому ж не треба? Ну, чому?

Шурка замість відповіді болюче всміхнув ся і дивив ся на неї очима побитої собаки.

О, ся усмішка і погляд! Бували хвили, коли Таня з пристрасною ніжністю, з болем, з риданням хапала його за голову, пригортала до себе і цілувала, голубила, просила щось вибачити, щось обіцяла. Але бувало погляд сей і усмішка сповняли її потоком бурного, скаженого гніву, протесту, обурення. Вона зривала ся, бігла до себе, падала лицем в подушку і кусала її до болю в щелепах.

Потім цілий день ходила задумана, а прийшовши до Мері, лежала й мовчала.

Мері й сама затихла і теж завжди лежала або грала. Як що був тут Олександр, вона не сперечала ся з ним, не кричала. Іноді підходила до нього і з ніяковою усмішкою гладила його по голові.

Олександр нахилив ся і сидів непорушно не моргаючи очима. А коли Мері відходила і він піднімав голову, то на обличчі його було таке світле, променясте саяво радості, що Таня соромливо одвертала ся.

З „спробою“ і Гломбінским було скінчено.

— Нудно і наївно,—коротко пояснила Мері.

— Значить?—несміливо запитала її Таня.

— О, нічого не значить... — засміяла ся Мері. — Се не кінець... Хоч би й хотіла, пізно вже вірити... Кінчать треба инакше...

Таня трівожно глянула на неї. Але Мері так ласкаво, просто усміхалась їй, що про що-небудь страшне не можна було думати. Таня більше не розпитувала, а Мері сама нічого не говорила.

З Олександром про Мері Таня ніколи не починала розмови, — чи соромно було, ніяково показувати, що нічого не знає про них, знаючи все, — чи просто не було що казати. А Олександр теж не заговорював.

Так часто, сидючи втрюх, вони мовчали. Іноді Олександр сідав за піаніно і тихо грав. Руки його були гарні, з довгими пальцями, що захоплювали мало не дві октави.

Мері закликала пальцем до себе Таню, вмощувала її побіч себе і заплющивши очі лежала непорушно, ледви дихаючи. Таня в такі хвили дивила ся на її змарніле прекрасне обличчя з плямами сухотного румянцю і її обхоплювала болюча, гостра жалість.

— Що ви?—несподівано розкривала очі Мері і почервонівши, закривала їх знов. І лежучи так ледви чутно говорила:

— Танька! Як що ревіти думаєте, не облийте сльозами моєї сукні. Вона двіста франків коштує...

Але все таки єдиним місцем де Таня по давньому почувала себе, був гурток. Робітники поволі звикли до неї і стали простійші, щирійші. Часто під час вчення або після завязувала ся розмова „так про життя взагалі“. Бачучи щиру і трохи наївну увагу Тані, вони наввипередки розповідали їй про свої „голодухи“, про такі роди праці, про які вона ніколи і не підозрівала. Тут були: і мите собак, і закоркування пляшок, і фарба фальсифікованих яєць, і праця „покупця“, себ то роля особи, що захочує до азарту коло уличних рулеток.

Таня виходила від них бадьора й оживлена. Але дома знов задумувалась.

І одного дня, прийшовши до дому, застала в себе Оксану. Вмер Остап. Трапило ся се зовсім несподівано. Правда, він чуввав себе останніми днями гірше, але ніхто не думав, що може трапити ся що небудь серйозне. Ранком в нього був напад блювоти,—йому приніс Василь номер революційного журналу, де уміщено було його вірші, він схвилювався, хотів навіть застрибати і „розстроїв ся“. А перед обідом йому стало зовсім погано. З'явили ся болі, зпочатку стогнав, а потім так кричав, корчив ся й завивав, що всі діти підняли плач і в страху залізли в кухню. Перед шо-

стою годиною він помер. Лікарь поясняє, що трапила ся якась кровотеча в середині, розірвалася якась артерія. І ось треба його ховати, а засобів ніяких нема.

— Добре, ми се влаштуємо,—сказала Таня і одягшись пішла зараз же до Мері. Мері лежала в ліжку,—вона трошки простудила ся, але се дрібниця...

Гроші знайшли ся, і Таня укупі з Олександром і Коротовим заняли ся улаштуванням похорону.

В день похорону Мері стало гірше, Олександр і Таня весь ранок лишались біля неї. Мері сердила ся, гнала їх від себе, гнала до „особи, що вповні визначала ся“, до мертвого, але вони не йшли.

— Там все вже пороблено, Марусю...—лагідно відповідав Олександр.—Ми поїдемо просто на кладовище... Ти не турбуй ся...

— Ну гаразд... А на мітінг' підете?

У-вечорі мав відбутися мітінг' російської еміграції з приводу непорядків в каторжних в'язницях.

Олександр завагав ся.

— Олександр! — сердито скрикнула Мері. — Як що ти надумавш ся прийти сюди, я одягнусь і пішки піду на мітінг'. Чуєш? Ви, Танька, теж... Майте се на увазі. До живих ідїть, а не до дохлих. Сі й без вас зуміють... урядити ся.

— Добре, ми підемо на мітінг', Мері,—сказала Таня.— А тепер ми посидимо у вас до четвертої години. Похорон у п'ять.

— Чому ж так пізно? Пху, які дурні!

— Пізно, Марусечко, бо черга... Сьогодні багато мертвих...

— Ну гаразд... Публіка буде?

— Мабуть...

Чверть до четвертої Мері прогнала їх.

Але Таня і Олександр все таки опізнали ся. Коли вони мало не бігцем дійшли до невеличкої юрби росіян, що

оточали яму з свіжо-виритою землею, труну вже піднімали щоб опустити.

Олександр протиснув ся вперед, а Таня зупинила ся біля залізної огорожі якихсь могилок і стала дивити ся. Чотирі міцних робітника похоронного бюро зігнувшись по волі підносили труну до ями. Кожний обома руками тримав ся за кінець широкої пасми і один з них неголосно робив розпоряження.

Непокриті голови присутніх з хмурою і суворою цікавостю тягли ся до блакитного шостигранного ящика, який поволі і плавно поринав у землю. Ніхто не плакав, не ридав; з шамотінням, і гулким дзвоном грудок землі, які на віко падали, труна спускала ся все нижче й нижче. Серйозні, похмурі облича посували ся ближче до ями і мовчки провозжали блакитний ящик.

Рідкі дерева і кущі в огорожах могил стояли непорушно, наче і вони були тільки мертвими надгробними пам'ятниками. З навислого сірого неба сіяв ся дощик, подібний на водяний пил фонтана. Срібною ніжною росою він сідав на голови і тонкими струмочками збігав по обличах. Але ніхто не витирав ся. В багатьох були зонтики, але більшість не розкривали їх.

— Готово...—сказав Косоротову робітник, що керував. Косоротов мовчки взяв в руку землю і кинув в яму. Розсипчато й гулко впала земля на віко. Хтось глибоко зітхнув, звідкись простягли ся ще руки і теж кинули в яму грудочки вохкої землі. З задніх лав раптом розляг ся неголосний чистий і сумний тенор:

Замучень тяжелой неволей,

Ты славною смертю почиль...

— Панове! Хто не вмів співати, той нехай мовчить!—наче прохаючи вибачення, сказав чийсь голос.

І чи тому, що було се упередження чи хотило ся слухати приємний, впевнений голос, що звуками душу зворушував, зпочатку ніхто не підтримував його.

Але потроху, по одному, голоси прилучали ся і під грохіт землі, що кидали в яму, доволі гармонійно полила ся сумовита, сувора мелодія:

Вокругъ тебя были свои,
И мы тебѣ сами закрыли
Орлиные очи твои...

Таня почувала, що вона може зараз сісти на землю, обхопити голову руками і ридать. Над Остапом? Над собою? Над сими втомленими серйозними обличами покинутих, загнаних кудись людей? Ось Василь Косоротов... Яка зворушлива і жалка урочиста збентеженість на його виснаженім, хворім обличі. Недалеко той час, коли і його, холодного, зачоченілого засипатимуть мокрою землею і „навколо його будуть свої“. Як дивно й болюче образливо: далекі, туманні громади чужого міста, чужі могили, чуже небо купка своїх, загублена, втомлена, чекає своєї черги.

„Гломбінський? На що сей тут?“

Гломбінський обережно продерав ся крізь юрбу до Тані. Таня одвернулась в иньший бік, недалеко стояли Феня, Ладя і Фаддей. Феня серйозно хитнула головою Тані і одвернула ся. Любе, кругле обличчя! Вона стоїть разом з ним. Робітники обтираючи рукавами вспітнілі облича поволі і байдуже розходили ся, обережно продираючись крізь юрбу.

— Драстуйте, панно Таню!—несподівано почув ся над її ухом голос Гломбинського.

— Ах, се ви? Ви теж на похорони прийшли?

— Ні, я з ним не був знайомий. Я до Хоми...

— Ви шукаєте Хому? Він там...

— В мене з ним є справа... Його ніде не можна спіймати. Що? Як сова ховає себе... Погода сьогодні набридлива... Пхе!..

— Ви хочете мені щось сказати?—нетерпляче запитала Таня, почувавши себе ніяково поруч з сим франтом.—Як

що справа, кажіть швидче, а розмовляти не добре... Ми заважаємо...

Гломбінський трохи збентеживсь і похапливо вимовив:

— Так, я маю невеличку справу... Себ-то справа стара. Що? Я хочу просити панну Таню позувати мені... трошки... Я маю написати одну важну працю, то панна Таня стала б мені в поміч. Що? Се недовго...

— Я не маю часу, Гломбінський...

— Але се недовго! Я вас благаю... Ну, всього один раз... Що?

— Я не знаю... І тут незручно говорити про се... Ну, добре, зайдіть до мене завтра, ми поговоримо... До побачення...

— Дуже спасибі вам! До побачення!

Гломбінський з пошаною скинув капелюх і відійшов від неї.

Таня не дивлячись в його бік, бачила, як він продер ся до тої огорожі, біля якої стояв Хома. Вона ледве повернулась в тім напрямку і непомітно стала дивити ся на Хому. Втомене, сіре, змучене лице. Сидить там в своїй труні і ховає себе кожний день поволі. На підлозі стружки і холод самотності, завзятої, ображеної, закостенілої.

Ось він всміхнув ся, дивить ся в її бік, виймає той самий бумажник, з якого виймав того вечора гроші Аркадієви. Дає щось Гломбінському. Теж гроші і теж може за якийсь малюнок?

— Товариші! — раптом почув ся знайомий, низький баритон.

Таня живо повернула ся. Підносячись непокритою головою над усіма, стояв Олександр. Мокре волосся падало на чоло йому, а очі сумно-ласкаво всміхали ся.

Розмови затихли, голови повернулись до нього, як соняшники до сонця.

— Товариші! Ось і ще одного з нас ми засипали землею...

Олександр на хвилю замовк. Настала цілковита тиша. Таня зпочатку бояла ся, що він візьме такий тон, який звичайно буває в надгробних промовах,—зайво-урочистий, плаксивий і тому нецирий. Але Олександр заспокоїв її. Про Остапа він говорив наче про свого молодшого брата, який вмер дуже давно, а слухачі його—наче рідня, яка досі нічого про сього юнака не знала. Так, з Остапом втрачено може велику силу. Справді, в нього було багато свѣжости, простодумности.

Образливо й шкода *так* проважати товаришів з життя. Не в чеснім бою, а десь в чужій богадільні вони вмирають. Вмирають від ран, одержаних в давніх битвах. Слава Богови, хоч на кладовищі можна сказати сі слова, не боячись зустріти у відповідь насмішкувато-погордливу усмішку. Колись ті, що всміхали ся так, загорали ся від *слів*, тепер вони їх боять ся і сміють ся над ними. Але у багатьох, що всміхали ся, облича стають серйозніші. Втомлені, виснажені облича починають оживати. Ось на сім кладовищі усмішок вже нема. А хіба се не вища ознака пошани до вмерлого товариша? Так, в наші часи як що не регочуть і не танцюють на кістках тих, що загинули,—і то вже спасибі. А як нема усмішок, як що почуваєть ся, що відійшов *товариш*, як що є в очах тінь суму й задуми, значить буде і гнів і боротьба.

Олександр вклонив ся і заховав сьв юрбі.

На обличах видко було ніякове зворушення і змішання від того, що його видно буде иньшим. Всі неголосно, але оживлено заговорили і поволі почали расходити ся. Не було вже похмурої серйозности і суворої стриманости, від чого повставав якийсь офіціальний траур; вираз очей змягчив ся, став общительний, незнайомі почали розмовляти вільнійше, не шулячись і косячись, а ніби почували своє право з

кожним заговорити, всміхнути ся і одержати у відповідь таку ж усмішку і привітність.

Таня йшла одна. Їй не хотіло ся підходити до Фені, з якою йшли тепер Шурка і Гломбінський. Вона з охотою пішла б з Олександром. Але Олександр йшов далеко позаду в гурті кількох робітників з гуртка і двох дівчат, які віддано заглядали йому в лице.

— Здрастуйте!—хтось зтиха сказав збоку.

Таня повернулась. На неї з спідлоба дивили ся темно-сірі, углублені очі Хоми.

Таня густо почервоніла і похапцем подала йому руку.

— Можна з вами йти?

— Будь ласка... — уривчато і від схвилювання гостро сказала вона.

Хома зупинив ся.

— Може, вам неприємно? Ви скажіть просто.

Таня мовчки і серйозно обвела його очима, наче говорячи: „Нащо говорити зайве?“

— Як би мені було неприємно, я б сказала...—хрипло вимовила вона, розкриваючи парасоль. Дощу між иньшим, вже не було і всі, навпаки, парасолі закривали. Але ні Таня, ні Хома сього не помітили.

Попереду йшли невеличкими групами росіяне, займаючи цілу алею кладовища. Французи з цікавістю проводили очима сих недбало і бідно одітих людей.

Дерева часом шумливо зітхали і струхували з себе краплі, які падали як широкий, рідкий душ. Над ними до неясних зарисів Паріжу втомлено сунули ся хмари. Здавало ся, вони прийшли разом з росіянами і тепер повертали ся з ними, несучи в собі важкий сум.

— Ви бачили Остапа останніми часами? — дивлячись собі під ноги, запитала Таня.

— Еге бачив... Несподівана смерть...

— Так...

І знов замовкли. Гломбинський зиркнув ся і побачивши їх, довго дивив ся назад.

День хилив ся до вечора. Гробниці і хрести затягли ся паутиною присмерків. Білі, непорушні, вони викликали холодну тугу в душі. І хотіло ся швидче залишити їх позаду.

— Вам подобала ся промова Олександра?—знов щоб не мовчати, запитала Таня.

Хома прогаяв з відповідю.

— Т-так... більше подобала ся, аніж ні.

„Який придушений, уривчатий голос. Він хвилюєть ся?“

І Таня при сім відчула, що й її обхоплює незрозуміле хвилювання. Вона більш нічого не сказала, — хотілось запитати, що не подобало ся, і не запитала.

Нарешті, алея скінчила ся. Біля брами кладовища стояли візники. На улиці вже засвітлювано лихтарні, які відкидали від себе на мокрий брук блідо-жовті довгасті плями.

— Поїдемо?—несміло запропонував Хома, киваючи на автомобіль.

Тані не хотіло ся з ним їхати, але ся несміливість і щось ще зовсім нове в нім, зворушили її.

— Як хочете...

Хома кивнув шоферові, сказав адресу і відчинив дверці екіпажу.

Таня чомусь з внутрішнім тремтінням і соромливістю увійшла і сіла, щільно притулившись до стіни.

Автомобіль зашипів, затремтів мов від сильного раптового холоду і метнув наперед. Промаячили знайомі постаті, які поволі плентали ся. А ось і Феня з Шуркою та Гломбинським. Шурка зігнутий, понурий. Щось безнадійне, гірке у цілій постаті.

Тані знов чомусь стало соромно й болюче. Була хвиля — вона хотіла зупинити автомобіль, вийти і піти з Шуркою.

Але автомобіль ніби вгадуючи її настрій, з горячковим поспіхом ніс її вперед.

Хома не ворухився в кутку. Ось вже не маячать по-статі росиян. Вони там, позаду, а ще далі могили, хрести і Остап в блакитній труні. Три дні тому він читав вірші і радісно-соромливо похитував шапкою кучерів.

Хома мовчав. При хитаннях і поривчатих рухах автомобіля він кивав головою, наче потвержуючи і сердито відповідав комусь і знов дивився у вікно.

— Як ідуть у вас заняття?—раптом запитав він, відвертаючись від вікна, але не дивлячись на Таню. В голосі його Таня почула насмішку.

— Вас се не цікавить...—більш сухо, аніж хотіла, сказала вона.

Хома не заперечив ні слова. Тані від своєї різкості стало ніяково.

— Важко робітникам вчити ся, — втомляють ся на роботі...

Хома мовчав.

„Він мене карає“, подумала Таня і чомусь завмерло серце.

— А крім того, нема людей, які б зацікавляли ся. Нас усього четверо,—я, Олександр, Шурка і Соломонов.

— Шпікоман?

— Еге... Чудний такий... Він зпочатку не хотів говорити зо мною, думав, що я провокаторша... Але він дуже освічений... А взагалі все, розумієть ся не те, що в Росії...

Таня замовкла. Цифри таксометра затремтіли і пересунули ся, замінившись новими. Передмістя скінчило ся і їхали улицями, які нічим не відрізняли ся від улиць Латинського кварталу—такі самі кавярні, бруки, такі самі люди в котелках з парасолями, такі самі маґазини, трамваї, електричність. А їхати ще не менше трьох—чотирьох верст.

— Який великий Паріж...—сказала Таня.

— Еге...—глухо відповів Хома.

Чомусь серце билося все дужче і дужче і хотілося вистрибнути з автомобіля.

— Що Аркадій поробляє?—несподівано запитав Хома.

— Аркадій вже не живе з нами. З того вечора він зник.

— Ви, розуміється, дуже тоді обурені були проти мене?

І знов Тані учулося насмішку.

— Ні, навпаки... Ваш вчинок... ваше поводження подобалося мені... Взагалі мені здається, Хома, ви прибільшуєте... моє відношення до вас...

— В чім же я прибільшував?

Таня докладно не могла сказати, але їй здавалося, що вони дуже часто і подовгу говорили між себе і що завжди він думав про неї несправедливо.

— В чім же я прибільшував?—повторив він.

— Не знаю... Але взагалі після тої розмови, я певна, ви погано про мене думаєте.

— Се—невірно...—глухо сказав він.

У Тані застукотіло серце. „Від чого? Боже, як се по дурному! Що ж такого сказав він?“

— Ні, вірно... Ви зустрічаєте мене завжди такими очима, що мені стає ніяково.

„Ах, які дурниці! Що я говорю? На віщо се?“ в той же час холодіючи, думала Таня.

Хома мовчав.

— Памятаєте, як ми були один раз у Остапа? Вам так неприємно було лишати ся зо мною, що ви поспішили втікти...

І Таня навіть насмішкувато усміхнулася ся в темноті. А десь в середині хтось иньший, справжній, обурено здивовано протестував, закривав від сорому лице руками і... був безпорадний.

— А ви знаєте, чому я побіг і... дивлюся „такими очима?“—раптом різко і грубо сказав Хома, повертаючись до неї.

Таня похолола і мовчки дивила ся в схилене до неї лице Хоми.

— Знаєте? Хочете знати?

Тана безпомічно, перелякано мов зачарована не одривала від нього своїх очей.

— І взагалі, ви розумієте, помічаєте, що я вже вийшов з „барлоги“, як ви сказали колись? Бачите, як я ось хвилюю ся, і голос мені тремтить, як у гімназіста?... І от дивлю ся на ваші перелякані очі і в моїй барлозі.. стільки ніжності, що як би хтось, хоч би я сам, зробив вам лихо, то я міг би забити його... От, значить, перелякано так не дивіть ся. Тепер ви розумієте, чому я втікав і дивив ся „такими очами“?.

Таня боялась сказати слово, боялась поворухнути ся, але серце било ся з солодким болем і хотілось, щоб він не переставав говорити, щоб схилив все ближче та ближче змінене обличчя, скривлене стражданням і ніжною насмішкою.

Таня раптом закрила руками лице. Автомобіль мов сердитий звір, ричав на прохожих на його шляху і похитуючись нісся між двох ліній лихтарів.

— Таню!.. Що з вами?—здавлено вимовив Хома.

Таня не ворухилась, не приймала рук від обличчя.

— Таню!..

Він обережно з грубоватою ніжністю спробував одірвати одну руку. Рука тепла, тремтяча, покірливо відділила ся від обличчя і лишилась в його руці.

В грудях Тані був солодкий холод, хаос, туман і гостре пекуче почуте його руки навколо своєї.

Обоє мовчали. Хома взяв другу руку і одвів її від обличчя. На нього в темноті глянули великі, так само перелякані, але покірливі, благаючі очі, які віддавали ся.

А усмішка була винувата, безвольна, мало не мученича.

Автомобіль звертаючи мабуть в другу улицу, сильно нахилив Таню до Хоми. І не дивуючись, не міркуючи ні про що він обняв її і притиснув до себе.

Раптом хтось постукав у вікно. Вони розірвались і одскочили одне від одного.

Автомобіль давно стояв біля під'їзду Таніного дому. У вікно заглядало лице шофера у кепі.

— О, Господи!!—раптом з жахом і соромом сказала Таня.

— Почекайте!—сильно схопив її за руку Хома і відчинивши дверці, крикнув шоферови нову адресу.

— Хома! Я не хочу... Пустіть мене!...—одштовхуючи його від дверей крикнула Таня.

Але Хома мовчки зачинив дверці і сказав:

— Я дав йому адресу мітінга. Ми поїдемо туди. Хіба ви не збирали ся?

Таня мовчки оцустила ся й сіла, притулившись до стіни і підгорнувши спідниці, щоб вони не торкали ся його.

Автомобіль знов затремтів всім дерев'яним тілом своїм, заричав і м'якко полетів далі.

Хома одсунув ся в иньший куток і мовчав.

— Що се було, Таню?—нарешті запитав він.

Таня мовчала. Так, що се було? Нічого подібного ніколи з нею не було. Ось воно ще й зараз щемить і горить по цілому тілі. Ось ще й зараз крізь сором і переляк проде-раєть ся це „щось“, що крутить голову, туманить, виповнює серце невимовно болючою ніжністю до сього худого облича. Що ж воно?

— Таню! Що це було?—з уси́лєм повторив Хома.

— Не знаю...—тихо відповіла вона.

— Цікавість?

Таня вся затремтіла з обурення й гніву.

— Хома!.. Як ви смієте? При чім тут цікавість? Пху!

— Вибачайте...

Таня мовчала. Хома не ворухив ся.

— Що у вас з Аннет?—раптом різко вихопилось у неї.
— Роман? Так?

— Вона колись була моєю коханкою... — рівно й глухо сказав Хома.

— А тепер?

— Ніщо...

Хома почекав ще кілька секунд і присунувся до Тані.

— Хома, не треба...

Але Таня сама почувала, що се в неї вийшло безсило, непевно, покірливо. Знов серце летіло кудись в безодню і вся кров палко тягнулась до шорсткої, великої руки, що стискала її пальці.

— Се кохання?.. Так?.. — прошептав Хома над самим її ухом.

І Таня сама не знаючи що каже, тихо, покірливо відповіла:

— Так...

Хома більш нічого не говорив. Він навіть одсунувся і не випускаючи руки її, мовчки сидів, наче думав над тим, що трапилося.

Коли автомобіль зупинився, Таня вже не закрила облича руками соромливо й перелякано, тихо увільнила руку і наче взабуті вийшла з автомобіля.

Дві великі круглі лихтарні горіли біля широкого підїзду, в який з обох боків улиці вливалися потоки людей. І лихтарі і підїзд і люди видалися Тані надзвичайними, ніби розкривали перед нею те, що раніше ховали. В залі, де мав відбутися мітінг, вона вже була не раз, але коли вона увійшла туди, безпереривно відчуючи за собою Хому, стіни, вікна, висока естрада, рухлива каша людських тіл видалися їй теж зміненими. Якось то прозорість, якась гармонічна єдність була у людей з стінами, вікнами і нею самою. Їй здавалося дивним, як зрозумілі їй облича, вирази їх... Здавалося, вона сама переживала все те, що було в кожного. А вони—те, що в неї.

Ось милий товстюк, в якого ковнір пальта на половину піднятий, турботливо й старанно прокладає шлях жінці в

барашковім жакеті. Йому хочеться бути ближче до естради. Розуміється, там чутнійше, позаду завжди чути тільки уривки.

Жінка його, пані в барашковім жакеті (се напевне жінка його) трівожно й сердито весь час оглядається назад. Їй мабуть обірвали оборку. Се неприємно, оборка дереться навколо цілої спідниці і плутається в ногах...

— Пху, гаряче стає!—чути голос ззаду.

„Так, гаряче дуже гаряче! Народу ж скільки“.

— Ну, нічого... Чого там гаряче... Принаймні нагріємося... Дома ж не жалієшся...

Се вже инший голос. Але і з ним Таня згожується. Розуміється, дурниці. Хіба, справді, неприємно стояти ось так і хитати ся укупі з усею гарячею, рухливою хвилею людських, милих тіл. У, як натискають ззаду... Се його рука торкнула ся пальців.

— Душно, Таню?

Таня повертається. О, яке миле, надзвичайне, соромливе лице!

— Ні, не душно... Гарно...—шепоче вона і поволі одвертається.

Юрба росте, каша людських голів густішає. Гудіння тремтить в повітрі, як в великій фабриці, де безпереривно, ненастанно рухаються колеса, ремні, залізо і люди. Душно. Виразно відчувається, як не повітря, а якась тепла гуща вливається їй в легені й душить їх.

Але Тані гарно; з розпаленого обличчя сповзають краплі пота, і смішно, що рук не можна витягти, щоб витерти піт, бо плечі руки мало не вдавлені в тіло сусідами.

— Ну, і народу сьогодні!—зітхає хтось збоку. І який добродушний славний голос.

— Жорес буде сьогодні, — поясняє тенор з иншого боку.

— Еге, братця, народу сьогодні навалило... Вору-

шити ся став народ... Бач, сволочі, так і пруть!.. Нічого, умістим ся, валяйте, братця!

Тані дуже хочеть ся оглянути ся і подивити ся на того, хто говорить, але се майже неможливо.

— Тісно, Таню?

— О, ні... Гарно...

Але раптом гудінне стихає. І зараз по сім хвиля ззаду штовхає Таню вперед.

— Тихше, товариші! Не можна ж так...

— Тс... Тш! Тш!

На естраді кілька чоловік. Вони щось говорять. В залі крик. Високий вклоняєть ся. „Се—голова“ — догадуєть ся Таня. І голова їй дуже подобаєть ся, — розумне, енергічне обличчя.

Шикання стихає. Голова щось говорить, увесь час тонко і гумористично всміхаючись.

— Браво!.. Браво!—раптом залунали спереду оплески.

— Що він сказав? Що він сказав? — трівожно, з досадою запитують позаду.

Але Таня і сама здогадуєть ся, що він сказав.

— Пропонує післати телеграму з привитанням російському урядови з приводу численности мітінґа,—каже хтось зпереду.

Навколо Тані теж лунають захоплені оплески, сміх та крики. І вона з усіма кричить:

— Браво! Браво, голова!

Душать ще дужче, але так і повинно бути. Після голови говорить... милий товстюк, який так клопотливо прочищав жінці дорогу. О, любий! Шкода, що не зовсім добре чути. І хто він такий?

— Хто се говорить, товаришу?—запитує Таня червону вспітнілу шию, що знаходить ся перед самими її очима.

Шия робить зусилля повернути ся, але збоку хтось відповідає:

— Нікітський. Нікітський, есер...

Се добре, що першим говорить есер, вони дали ініціативу сього мітинга. Що він говорить? Товстюк балака дуже тихо і стоїть далеко. Долітають тільки уривки фраз і окремі слова. Але Таня знає все, що він говорить.

Далеко се. От в сю хвилю *вони* там сидять, в камерах... Мерехтять лампочки на довгих столах. В напівтьмі на нарах лежать *вони*, знесилені і сповнені тупої безнадійності. Брязкотять кайдани. Неясно на вікнах зарисовують ся іржаві ґрати, за які тримали ся тисячі каторжних рук. От вона, Таня, піде до дому, завтра ходитиме улицями, поїде в Росію, з Росії знов, може, за кордон; у знайомих народять ся діти, почнуть ходити в школу, — а ті все будуть в тих самих позах, на тих самих нарах, за тими самими ґратами лежати і дивити ся в напівтемну стелю...

— Товариші! — піднімає голос товстюк і грізно махає короткою рукою, — Не забувайте товаришів на каторгах!

Він вклоняєть ся і зходить з естради. Його провозжає гомін оплесків і крики.

— Не забудемо, товаришу! — раптом позад Тані вигукує той самий добродушний голос. Оплески вже затихли і голос різко і виразно прорізав повітря від краю до краю залі.

— Браво!! — загреміли знов оплески у відповідь на голос.

Таня вмить обернула ся до Хоми. Очі йому блищали тим же, чим насичена була ціла зала.

— „Барлоги“ нема?—раптом запитала вона з радісною ніяковістю.

Хома почервонів. І се теж було незвичайно і радісно.

— Завтра ж і з усеї квартирі її треба прогнати. Так?

— Так...

— Тільки варстат, а решту геть... Так?

— Так...

Вона теж почервоніла і відвернула ся.

На естраді вже стояв новий оратор, анархіст Шемякин

сухий, жилавий, похмурий і грізний. Голос його, різкий, важкий мов полоса заліза, розлягався у всіх кутках залі.

„Він сам, мабуть, був на каторзі“, подумала Таня. І, справді він почав з упередження, що розповідатиме на підставі власного досвіду.

Слухаючи Шемякина, Таня вже нічого сама не уявляла. Вона тільки йшла за його словами, мов східцями, все нижче та нижче, в самі таємні, підземні закутки страждань.

Дихати було важко, піт виступав на обличчях буйною теплою росою і котився по грудях, але в залі була тиша, як у храмі підчас виходу з св. Дарами.

Коли жилавий скінчив і схиливши голову зійшов з естради, за ним не чути було оплесків. Десять в кутку почали плескати, але по цілій залі пройшло тихе шикання. Оплески увірвалися.

І серед мовчання палко-дихаючої юрби вийшов новий оратор. Це був Олександр. Таня притаїла дихання. Він почав тихо і змішано, ніби соромлячись порушити *цю* тишу. І його зпочатку слухали неуважно.

Але поволі увага зявилася. Він говорив задушевно, просто і красиво. Іноді обережно вставляв влучне, гостре слово, і воно розбігалося хвилиною усмішки по живому простору піднесених обличь. Наче вітер, ласкавий, свіжий, розігнавши темну хмару, любовно розгладжував зморшки широкого озера.

Оплески вибухами вихоплювалися з юрби до естради і перепліталися з вигуками.

Таня не витримала, увільнила руки і ляскала над червоною спітнілою шиєю сусіди. Раз обернула до Хоми: він всміхався тою самою усмішкою, що й Олександр на естраді, але від погляду Тані збентежився. Таня швидче відвернулася і ще з більшою радістю заляскала.

Але піднімаючись на випиньки і силкуючись не зачепити руками шиї сусіда, вона глянула якось у бік і раптом скамяніла: просто на неї дивилися дві пари очей, одні

серйозні, понуро-жалібні, другі усміхнені, гарні — Шурка і Гломбінський.

Таня спустила руки. Наче з за кутка хтось сильно приголомшив її ломакою. Як вона могла забути *те*?! Так дивоглядно легко, так безсердечно, — немов його ніколи не існувало на світі, немов не було ні того жаху, ні її присягань урятувати його, віддати себе йому... О, Господи, що ж се таке?! Ні разу не згадати навіть... А сей стоїть позаду і нічого не знає...

Таня вмить обернула ся до Хоми і сказала:

— Поможіть мені вийти... Я хочу піти...

Хома злякав ся її обличчя: бліде, змінене, в вигнутих у низ устах незрозуміле страждання.

— Вам зле? Недобре?

— Ні... Але я не можу тут бути... Поможіть вийти...

Хома став прочищати їй дорогу. На них шикали, лаяли ся, не пускали, але Таня нічого не помічала.

— Спасибі... — простягла вона Хомі руку на улиці. — До побачення...

Хома з тривожним і похмурим нерозумінням стиснув її холодні, байдужі пальці.

— Чому до побачення? Що з вами, Таня? Що трапило ся?..

— Нічого... не можу сказати... Зараз не можу... Я сама нічого не розумію. Потім... Ідіть назад, я хочу сама піти... До побачення...

Вона хитнула головою і хутко пішла від нього.

XIV.

Шурка з'явивсь тільки о шостій ранку. Таня не лягала і чекала його. Прийшли Феня і Адольф з мітінґа. Адольф наспівував марсельезу, розповідав щось Фені, яка оживлено і підвисшено сміяла ся; підходили до дверей Таніної кімнати і стукали, — Таня не обзивалась.

— Спить соціалъдемократка! — низьким рокочучим басом говорив Адольф і, стукаючи в двері, фальшиво, але глосно співав:

„Вставай, подымайся, робочій народъ...”

Таня не ворухилася і тільки переводила з умивальника на двері задумливий погляд.

Все затихло. Феня хропла і бурмотіла щось у вісні, рідше і рідше цокали копита коней на улиці.

Таня иноді вставала і ходила по кімнаті, поволі, розмірено, твердо. Прислухалася і знов сідала в куток диванчика, схиляла голову на руку і з терпеливою сумрачною впертистю дивилася в одну точку.

Коли вікно зовсім посвітлішало, в сінях почувся брязкіт ключа, якого всовувано в отвір замка.

Таня встала і навшпиньки вийшла в прихожу. Шурка щось бурмотів і хихикав в темноті, мацаючи руками стіну. Тані він не бачив.

— Сі двері розуміється перейшли в инший бік... Але бажаю... Хі-хі-хі... я все таки, дозвольте вам сказати, бажаю їх знайти... Дуже просто... Бажаю знайти, от і все...

Таня похолола: він п'яний! Сього ще ніколи не було.

Шурка знайшов двері і ввалив ся до себе.

Таня хутко увійшла за ним. В кімнаті було вже майже зовсім ясно. Шурка стояв біля ліжка і похитуючись, задумано дивився на подушку.

— І дуже просто... Все мусить мати кінець! — раптом вимовив він і похитнувшись рішуче повернув ся до дверей. Але, побачивши Таню, одхитнувся назад і поволі, п'яним рухом провів рукою по обличчю.

— Се ти?—похмуро запитав він.

— Так, се я, Шурік...—сказала Таня силкуючись удати спокійну.

Шурка раптом засміявся.

— Хе! „Шурік“... Дійсно!.. *Шураша*, може? Га? І се буває... Трапляється, що й блоха падаєть ся... „Шурік“...

Хе! Ну ось він, цей самий Шурік... А Хомик де? Нема Хомика?.. Так-с, ласкава пані, ми все розуміємо. Се все по дурному, розумієть ся, але я п'яний. Я п'яний і більше нічого. В сім я признаю ся... Мене, Таня, напоїла Аннет... Вона хотіла, щоб...

Шурка зупинив ся ніби опам'ятавшись. Таня мовчки, не одводячи очей, дивила ся на його бліде з синім кінчиком носа обличчя, з мутними, безглуздими очами, — жалке, але чуже, незнайоме їй обличчя.

— Лягай спати, Шурка... — підійшла вона ближче. Шурка щось напружено думав, поглядаючи на Таню.

— Почекай... — одсунув він її. — Я ось що... Ти, Таня, не дивись, що я п'яний... Се треба... І нарешті... І взагалі треба кінець... Ти не думай, що злість яка в мене... Болюче було, се так, з сим не хочу сперечати ся... Але нехай, так і слід... Але злости нема. Аннет дурниці каже... Се невірно... Але... кінець... Я—більше, Таня, не соціалдемократ, я сатаніст. Так... Се смішно, я розумію, але вірно... І заявлю!.. Чого ж? Так, чесно й просто заявлю... Заявлю... Ось нехай Гриневич читає свій реферат, я йому і поясню при всіх. Релігія? Він знає, що таке релігія? Сатана сильніший, ти не думай... Чому страждання більші? Га? А, ось то то й воно... Релігія.. Розуміють вони релігію...

Він хитнув ся, спіткнув ся на ліжку і безсило сів, звисивши голову. І з схованим лицем став знов дорогим, до болю жалким, ображеним, самотнім Шуркою.

Таня підійшла, ніжно обняла його і почала роздягати. Він трохи упирав ся, але руки не слухались його і падали мов паралізовані. Від нього несло алькоголем і якимись пахощами, терпкими і неприємно-солодкуватими, але Таня не зморщилась.

— Лягай, любий, спи. Завтра... себ то коли виспиш ся, будемо говорити. Спи!

Вона вклала його і накрила пальтом.

Шурка безглуздо збентежено хихикав, але вже не опи-

рав ся. І як тільки поклав голову на подушку, зараз же заплющив очі і заснув, косо всміхаючись. Таня суворо і довго дивила ся на нього, зітхнула й тихо вийшла.

Але поговорити з Шуркою їй не довело ся до самого вечора.

Прийшовши до себе, вона прилягла на канапу, щоб подумати і несподівано міцно заснула.

Прокинулась вона від чийхсь товчків. Над нею стояла Феня.

— Що? Що трапило ся?—перелякано підвела ся Таня.— Шурка? еге?

Але помітивши здивованне Фені, нахмурилась і спокійнійше запитала:

— В чім річ, Феня?

— Річ у тім, що вже перша година. Се поперше. А по друге, обідатимете чи ні?..

— Ах Феня!.. Ну гаразд... Буду, розумієть ся...

Феня образилась.

— Вибачте, що розбудила, але се цілком зрозуміло. Вчора стукали—ви не обізвали ся; сьогодні дванадцята година,— ви не з'являєтесь... А там ще сей огидливий Гломбінський півгодини вже сидить, чекає вас...

— Вибачте, Феня, я ж нічого... А що Гломбінському треба?

— А я звідки знаю? Панну Таню йому треба...

Таня пригадала вчорашню обіцянку поговорити з ним що до позування.

— Фу, ідіот... Ну, нехай іде сюди... Гломбінський!— гукнула вона і додала:— Вибачте, Фенічка, я не хотіла вас образить...

— Та я нічого...—трохи холодно відповіла Феня і вийшла з кімнати.

В дверях з'явив ся Гломбінський.

„Чого він ухмиляєть ся?“— подумала Таня, дивлячись на поляка, що розв'язно підходив.

— Мое поважання панні Тані.

Таня сухо кивнула головою.

— Сідайте. Ви про вчорашню вашу пропозицію? Позувати вам я не можу.

Гломбінський не здивувався. Він тільки потакуючо вклонився і всміхнувся, наче знав сю відповідь заздалегідь.

— А чому так? — з лукавою але лихою усмішкою зазирнув він їй в лице.

Таня почервоніла. „Який тон?!“

— Тому що не хочу... Ви більше нічого не маєте мені сказати?—підвелась вона.

Але Гломбінський не рушився. Нахабно й злісно всміхаючись їй в лице, він недбало закрив ногу за ногу і роздільно вимовив:

— Ні, маю...

Таня чекала. Тут щось не так просто: сей незрозуміло-нахабний тон, усмішка, злісна впевненість чогось. Що сталося?

— Се, розумієть ся, Хома не бажає, щоб ви мені позували?—поволі запитав Гломбінський.

Таня не змінила ся в лиці, але в грудях завмерло. Вона холодно й спокійно сказала:

— Се вас не обходить... Кажіть, в чім річ, або просто дайте мені спокій. Я не маю часу...

Гломбінський знов потакуючо кивнув головою і мстиво посміхнувся.

— О, панна Таня в сій хвилі матиме спокій... Се недиво...

І він наче простягаючи насолоду ефектом своїх слів, похляскав себе капелюхом по коліні. Очі його з нахабною усмішкою розглядали Таню.

— Гломбінський!—виразно, але тихо сказала Таня, збліднувши і зсуюючи брови.—Ви багато собі дозволяєте!

Гломбінський удав, що здивувався і злякався:

— Н6-о! А що ж я собі дозволяю? Я тільки хочу щось цікаве розповісти. Що?

— Кажіть або заберайтесь!

— Ню! Я і скажу і заберу ся... Ха!.. Ну, гаразд. А чи панна Таня знає, як ми заклали ся з Хомою? Що? Ні? Се дуже цікаве парі. Пан Хома каже, що се не парі. Ну, я згодний, нехай се не буде парі. Один раз пан Хома сказав мені: „Я хочу, щоб Таня була вашою натурщицею“...

Він зупинив ся, любуючись широко розкритими очами Тані...

—...Так ви зпочатку зробите її натурщицею, а потім... а потім щоб вона була содержаночкою у вас“... І за се він мені платив п'ятьсот франків.

Таня перекикано здивляла ся в Гломбінського.

— Слухайте, ви здорові?

Гломбінський весело засміяв ся.

— Я? О, так, я зовсім здоровий... Ха-ха-ха!.. Се мені дуже подобаєть ся... А вчора ви, здаєть ся, бачили, як пан Хома давав мені гроші на кладовищі. Що? Се, щоб я вам платив за позування... Ню?

Так, вона бачила: великий жовтий бумажник.

— Мені?? За позування?! Хома?.. Содержанкою? Мене?

Таня навіть ткнула себе пальцем в груди, з диким здивованнем дивлячись на Гломбінського.

— *Так єст*, вас...—холоднокровно і злорадно кивнув він головою.

— Мене?! Хома?! Вам?..—все більш вражаючись, з переляком повторяла вона,—Він вам давав п'ятьсот франків, щоб... содержанкою... Учора?.. Та який Хома? Про кого ви говорите?!

— Про Хому, ну, про того Хому, з яким панна Таня вчора була на мітінгу!

Таня взялась за голову.

— Я нічого не розумію... Що се? Ви брешете, так?!—раптом зірвала вона руки і люто ступила до нього.—Кажіть негіднику! Брешете? Так?

Гломбінський, не хапаючись з самоповагою підвів ся.

— Но, панно Таню, не треба лаяти ся... Як що ви не вірите,—запитайте Хому. Що? Се зовсім просто.

Таня вся затихла. „Так, він не бреше. Але який же се жах?!“

— Нащо се йому?—тихо запитала вона.

Гломбінський закрутив ус, поглянув вгору і жартовливо сказав:

— Ха!.. Се дуже цікаве питання... Пан Хома, розуміється, має смак... Але не має успіху... А як би панна Таня згодила ся бути зо мною приятелькою, то потім і з ним... Що?

Таня поволі підійшла до столу і опустила ся на стілець.

— Добре... Заберайтесь геть...—неголосно і мертво вимовила вона, заплющуючи очі.

Гломбінський не спішив. Надів капелюх, витяг жовті англійські рукавиці і став натягати на пальці, з злісним задоволенням поглядаючи на Таню.

— Ви підете?

— Но! Мушу ж я...

Таня раптом взяла з столу ножиці, підвела ся і зробила крок до нього. Гломбінський глянув на її мертвенобіде лице, в очі, що палали страшним огнем і перелякано посунувсь до порогу.

— Геть!—важко витягнувши вільну руку до дверей, хрипло і наче безстрастно вимовила Таня.

Почувало ся, що, як він загає ще хвилю, як скаже одне зайве слово, вона, мов дика кицька, скокне на нього, встромить йому ножиці в лице і з скрегітом зубів шматкуватиме його.

І Гломбінський розуміючи се, не гаючись ні хвильки зщулив ся, наче чекаючи сього наскоку, і хутко вистрибнув за двері.

А Таня так само поволі, безстрастно поклала ножиці на стіл, одяглась і вийшла з дому. Феня мабуть з скромности, не бажаючи бути мимовольним свідком їх розмови, пішла в кухню.

Йшла Таня не поспішаючи, наче спокійно та рівно. Тільки мертва блідність не зникала з лиця і очі світились якимсь тманим матовим світлом.

В квартирі Хоми хтось стукав, ніби забиваючи цвяхи в стіну.

Таня твердо й голосно постукала.

— Entrez!—почув ся голос Хоми.

Крізь двері з кухні в кімнату видко було Хому, що стояв на табуреті з закачаними рукавами і молотком в руці. На вікні висіла ґардіна, прибита одним кінцем.

Побачивши Таню, Хома похалцем скочив з табурета і хутко підійшов до неї. Але, глянувши на її очі, зупинився.

— Таня! Що з вами?!—стурбовано й голосно гукнув він.

Але Таня спокійно та рівно сказала:

— Заспокойтесь і не кричіть, я не хора...

І мимохіть, майже машинально обвела кімнату очима: якийся хаос,—стілці, ще обмотані соломою; спинка кресла або дивана; ящики з виломаними покривками, ніжки стола, на який, як переможці після довгої боротьби, навалювались спінки ліжка. В кутку стояло довгасте чепурне дзеркало.

Повернувшись до зблідлого Хоми, що впився в неї тривожним поглядом, Таня з жахливим спокоєм тихо запитала:

— Се правда, що ви пропонували Гломбінському п'ятсот ґранків за те, щоб він зробив мене своєю содержанкою?? Правда??

Але почувалося що їй не треба його відповіді, що вона задалегідь знає її.

Хома зробив різкий рух і стримав себе.

— Се вам сказав Гломбінський?—тихо вимовив він.

— Правда, чи ні?—повторила Таня.

— Правда... Але треба ж...

Ні з виразу закам'янілого обличчя, ні з тону голосу не можна було помітити, щоб відповідь його справила на неї хоч яке-небудь вражіння.

Не давши йому скінчити, вона знов запитала:

— Нащо ви се робили?

— От я це і хочу вам сказати,—різко сказав Хома.— Я винаймив його для того, щоб перевірити вас... Ви знаєте, чому я се робив... Я знав, що Гломбінський, розлютившись, розповість вам все. І сьогодні хотів сам розповісти. Вчора, як ви так пішли, в мене промайнула ся думка, що Гломбінський сказав вже вам...

— Так...—напівзаплющила очі Таня.—Ви так поясняєте, а Гломбінський каже, що ви після нього хотіли взяти мене на удержання.

Хома мовчав. Нарешті стримано й сумно запитав:

— Ви сьому більше вірите?

— Нічому я не вірю. Нащо ж ви вчора... *вчора*... давали йому гроші? Значить, ви ще вчора вірили, що з мене можна зробити содержанку?

Хома, не відповідаючи, туго й поволі тер собі чоло.

— На що, Хома?

— Ви й сьому Таня не повірите...

— Кажіть.

— Дав, бо не вірив. Давав і ранійше, бо не вірив... *Його* хотів принизити тими грішми... Тільки тому...

Хома бачив що слова його не впливають зовсім. Скаманіле холодне лице і сей жахний, мертвий, тманий погляд!

— Ви не вірите?

— Все може бути...—рівно відповіла Таня.

Хома раптом спалахнув і сказано шпурнув молотком у куток. Дзеркало з тріском відкинуло від себе блискучі шматки скла і вкрило ся променястими тріщинами.

Таня сильно здригнула ся, але й се приняла як належне. Хома одійшов на бік, вернув ся й запитав:

— Не вірите?

— Ні.

—Чудово. Так і мусить бути. Ідіть!

Таня машинально повернула ся і вийшла з кімнати.

І так же машинально прийшла до Мері. Коли та глянула їй в лице і перелякано скрикнула, Таня трохи отямилася.

В кімнаті був Олександр. Останній час він проводив майже весь час у Мері: працював, читав. Тепер він встав з-за столу, на якому лежали записані аркуші якоїсь роботи.

Таня опустила ся на диван і закривши очі глухо сказала: — Олександр, вийдіть звідси...

Олександр зараз же хутко вийшов в другу кімнату.

Таня впала головою на подушку дивана і гірко пристрасно заридала.

Мері закусила губи, але не підійшла до Тані, не говорила ні слова, ніби чекаючи, поки мине перший вибух горя.

Але ридання не затихали, навпаки, — ставали сильніші, мов дощ з темної хмари, що довго надималася й висіла над землею. Вибух за вибухом. Плечі, голова, ціле тіло тремтіло й здригало ся.

Мері ж все стояла, притихла, чекаючи. Потім підійшла до Тані, обережно сіла біля неї, обняла за плечі. Таня стала затихати.

— Ну, що трапило ся, дитинко? — неголосно й схвилювано запитала Мері.

— Дайте хустку... — прошептала Таня.

Мері встала, знайшла хустку і дала їй. Таня раптом підвела ся й сіла, обтираючи лице. Ніс і губи опухли, очі були червоні, ще повні сліз. Вона спробувала всіхнути ся Мері, але знов мало не розридалась.

— Дати ще хустку?

— Ні, спасибі, — прошептала Таня і несподівано, подитячи, сильно схлипнула.

Мері закусила мимовільну усмішку й ніжно сказала:

— Ну, що ж трапило ся, Танюк?

— Я зараз все розповім... — дивлячись в одну точку, тихим шепотом вимовила Таня.

І, помовчавши, почала оповідати. Розповідаючи, вона ми-

мохить дивувалась, як раптом змінились малюнки пережитого,—якою ніжною тугою віє від них, які далекі й дорогі вони стали. Ось вона у Хоми. Він лихий і грубий.

Вона „допікла“ його, і він злісно жене її від себе. Але болю нема вже, образи навіть нема. Вона розповідає стримано й сухо, але як хочеться взяти руку Мері, схилити ся до неї і палким шопотом розповідати по иньшому.

Мері слухає дуже серйозно. Може, їй трохи образливо, що вона нічого раніше не знала.

Але ось Гломбінський. Ось п'ятьдесят франків. Тепер ясно, що послав їх Хома. Але нащо? Розуміється, сумнівав ся, що вона витримає,—щоб підтримати послав.

— Але він признав ся, що послав їх? — запитала Мері.

— Ні, я його не розпитувала.

Сцену в автомобілі і на мітингу Таня передала коротко, похмуро дивлячись на ніжку стільця. Потім... п'яний, страшний Шурка, його бурмотіння про сатанізм; потім Гломбінський і сей кошмар, Хома, молоток, прогнання.

Знов біль і сором горіли в грудях.

— Але що головне, що гірше за все, — раптом зпалахнувши, злісно закінчила Таня,—се те, що я... нікчемна! Нікчемна, безсила, ні на що непридатна! Ось весь висновок.

— Чому?—здивувала ся Мері.

— Тому що... де ж всі мої обіцянки урятувати Шурку? Де слова про... про „подвиги“? Мов мізерне пірячко підхопив вихор, закрутив, повертів і шпурнув в болото. Тепер свідомість есть... Так, розуміється, тепер вона заявила ся... Дуже треба...

Вона закрила лице руками і сіділа так хвилини дві.

— Але на віщо воно мені тепер?! — раптом тужливо пустила вона руки.—На що? Наробила паскудств і потім дивити ся на них? Чим Шурка винний? З якої речі!.. Господи, се значить, що візьму ся я за яку небудь справу і раптом щось налетить і я все забуду? Горобець, дурний

горобець і той летить куди хоче, на дерево, на статуї... А ти, мов пірячко сього горобця... Погань і більше нічого.

— Хто?—усміхнулась Мері.

— Все! Я і... тільки я.

Мері взяла за руку Таню і обережно почала:

— Слухайте, Танюк: а не прибільшуєте ви усього? Га?

— Себ-то?—здивувала ся Таня.

— Себ-то, все це важке, неприємне, болюче, навіть огидливе... але не таке непоправне.

— Себ-то?—ще з більшим здивованнєм подивила ся на неї Таня.

— Себ-то: Шурку ви заспокоїте, з Хомою... зійдїть ся...

Таня вихопила руку і здивовано всім тілом повернула ся до Мері.

— Мері! Ви серіозно?!

— Вповні серіозно.

— Я вас не розумію... Рішуче не розумію! Се... Як же я можу заспокоїти Шурку?

Мері з дивовижною усмішкою поволі терла одною рукою другу.

— Дуже просто: йдїть до дому, поговоріть з ним і заспокоїте. Скажіть, що нічого не трапило ся, що йому видало ся, навіть догану зробіть за таку підозрілість і... він заспокоїть ся...

Таня похмуро слухала Мері. Значить, вона не зрозуміла нічого, для неї в сїм нема нічого серіозного.

— Значить, брехати?—сухо запитала вона.

— Розумієть ся,—з тою самою усмішкою згодила ся Мері і спідлоба глянула на Таню.

Таня заперечуючи похитала головою.

— Ні, я сього не зроблю.

— Чому?

Таня почервоніла.

— Та хоч би тому, що се—свідома брехня!

— Розумієть ся, свідома—спокійно ствердила Мері...

— Ну от. А я досить вже брехала несвідомо. Годі. Навпаки, прийду і скажу Шурці все. Все як єсть. Не люблю, люблю иньшого, до нього тільки... я не знаю що. І щоб він на мене не покладав ніяких надій, бо я нікчемна й безсила. От і все. І самій собі тяж брехати не буду: значить, нездатна ні до чого і нема чого дурити себе й иньших.

— Ви себе не дурить... Нащо? А йому збрешить...

— Ах, Мері!.. Їй-Богу, болюче навіть, що *ви* се говорите!— сумно й з досадою вигукнула Таня.

— Чому?—не переставала всміхати ся Мері.—Я иньшого виходу для вас не бачу. Почекайте. А ви собі уявляєте, що буде як ви ошарашите Шурку? Він же рішуче загине тоді.

Таня раптом уявила собі лице Шурки, коли вона казатиме йому се, і серце впало.

— Як ви думаєте? Га?

— Не знаю...—ледве чутно відповіла Таня, дивлячись не моргаючи на ніжку стільця.

— Без сумніву буде так, Танюк.

„Розумієть ся, він піде до Аннет. Від сеї Аннет до другої, до третьої. Почне пити, зіпєть ся, опустить ся“.

— Але що мені робити. Мері?—з мукою підвела Таня голову.—Не можу я тепер робити те, що ранійше робила. Брехня, фальш се буде... Я не вірю в свої сили...

— Дуже вже важкий груз?—обережно і сумовито-лукаво вставила Мері.

Таня зітхнула.

— Так, здаєть ся, дуже важкий...

Мері з ніжною жалостю погладила її руку, що безсило лежала.

— Ну, я піду, Мері,—підвела ся Таня.

Мері не затримувала її. В прихожій вона запитала:

— А як же з Шуркою? Скажете правду?

— Скажу...

Мері здвигнула плечима й нічого не одповіла.

На улиці Таня відчула себе бадьорійше та більш рішучою.

Прийшовши до дому, вона зараз же пройшла до Шурка.

Шурка цілий день чекав її. Таня се зараз же помітила по тому виразу обличчя, яким він зустрів її. Він сидів біля столу і невміло зашивав роздертий під пахвами піджак.

Таня, побачивши піджак, нахмурила ся. „Розжаліти хоче сим піджаком? Самітність свою і безпомічність підкреслити?“

Але Шурка зараз же одклав піджак на бік, почав метушити ся і всміхати ся. А усмішка була винувата, вимучена, неприродна. В очах ховало ся продумане за цілий день. Він зараз почне говорити про се.

— Ти чекав мене?—сідаючи біля столу, похмуро запитала Таня.

— Чекав...—відповів Шурка і ніяково забігав очами.

— В мене справа була в Косоротових... Не могла раніше прийти.

„От почала з правди“, подумала Таня і сердито додала:

— Себ-то не в Косоротових, а в иньшому місці, але се не важно.

„Ні, власне се й важне, де ти була“, лукаво шепнув хтось в середині її.

— Ну, словом не могла раніше прийти. Ти дома був увесь час?

Шурка невідомо чому дуже збентеживсь.

— Так, дома...

І зараз же, похнюпившись, задумано, стиха почав:

— Я хочу поговорити з тобою, Таня.

— Говори.

Він злякано підвів на її суворе обличчя очі і знов похнюпивсь. Непевними, тремтучими пальцями переклав з місця на місце оливець і казав далі:

— Я... хочу тобі сказати, Таня, що се... що наші відносини так не можуть тягнути ся... Ти не сердь ся, Таню, а цілий день думав і се... і бачу, що я не маю права звязувати тебе... Ти молода... жива, а я нікуди не годний каліка... Мені, властиво, найкраще—застрелити ся... Але я не... сил нема в мене... я думав... уже...

Він підняв на неї очі і винувато, благаючи всміхнув ся, наче прохаючи її не сердить ся за брак сил. І усмішка була така щира та безпомічна, що серце Тані мимохіть здригнулось від жалости.

— Ах, Шурка! Та з якої речі тобі сі безглузді думки в голову лізуть! Чому смерть? Що випив вчора? Ну що ж з сього?

Шурка неймовірно й боязливо поглядав на неї. Таню сей погляд і дратував і збуджував ще більшу жалість.

— Ну, чому? Кажі ж!..

Шурка спустив очі вниз.

— Я все бачив учора, Таню...—непевно пробурмотів він.

— Що бачив?—здивовано запитала вона сама, дивуючись щирості сього здивовання.

— На кладовищу, на мітінг'у... Але се, Таню...

— Що на кладовищу і на мітінг'у?! Нічого не розумію. Що ти бачив на кладовищу?

Шурка мовчав, силкуючись нігтем виколупати кнопку з столу. Ніготь був блідо-синявий і при зусиллях зовсім білів.

— Ну, що ж ти бачив? Господи, Шурка!.. Ну, не можна ж так... Я знаю, ти бачив, як я сіла в автомобіль з Хомою і потім була з ним на мітінг'у. Так?

Шурка витяг кнопку і знов встромив її на старе місце.

— Так, Шурка?

— Так...—хрипко прошептав він.

— І Гломбінський тобі пояснив все, так?

Роздратованне все більше і більше опановувало Таню.

— Ну, та говори ж ради Бога! Господи, ти мучиш і себе

й мене. Ну, що ти міг бачити? Що я стояла з своїм знайомим? Ну так що з цього? Маю ж я право стояти з ким мені хочеться.

Шурка перестав встромляти кнопку і спустив руку.

Таня з злістю на себе закусилла губу. Зараз він почне смиренно давати їй повну волю, болюче всміхатися і говорити про самогубство.

— Хіба я претендую на те, щоб ти не з ким не стояла?— тихо й покірливо вимовив Шурка.—З якої речі? Ти—зовсім вільна... Я хочу тільки сказати, що між нами не може... не повинно бути колишніх відносин...

— Але чому, Господи?!—нетерпляче вигукнула Таня.

Її сердило власне раздратоване, безглузде питання, весь тон розмови, його несмілі надії і покора виснажених очей. Вона встала й заходила по кімнаті.

Шурка зігнувся, низько схилив голову і сидів непорушно. Безнадійним, покірливим одчаєм віяло від всіх ліній його зломленої постати.

В кімнаті було холодно, вохко. Лампа без абажура горіла якомось сиротливо і видавалася теж покірливою та жалкою. На ліжку сліди лежання. Цілий день він лежав і всіми хорими нервами прислухався, чи не йде вона. І ось вона прийшла, в голосі її нетерплячка, злість. Нема колишньої ласки, ніжності. Розуміється, його підозріння справдуються. І що йому лишається тепер? От вона піде зараз і залишиться він беззахистний, хорий, один з своєю „мукою“, з своїми жахливими кошмарами.

— Ти спав?—раптом зупинила її вона коло його.

Шурка здригнувся і не підводячи голови, відповів:

— Спав...

— Сні були?..

— Еге...

Таня завмерла. Значить знов почалися. Їх давно вже не було.

— І жах був?

— Еге...

Він відповідав тихо, ще нижче схилившись наче, соромлячись своєї відповіді.

Таня ніжно поклала руку на його голову. І тільки торкнула ся його теплого шовкового волос ся, як гаряча хвиля жалости й кохання линула їй в серце. Вона конвульсійно пригорнула його голову до себе, потім несподівано для самої себе стала на коліна перед ним і, зазираючи в зхилене обличчя його, палко, з мукою зашептала:

— Не треба себе мучити, Шурік! Не треба любий... Все дурниці, вигадка твоя... Нікого я не люблю і нікого мені не треба... Відний ти мій, дорогий мій... Даю тобі слово, що ти все вигадав. Се мене розгнівало, і я говорила з тобою різко... Вибач мені і не треба так... Ну, подивись на мене... Підніми обличчя... Подивись мені в очі... Ну?... Ось так... Ну, віриш? Віриш, любий?

Шурка збентежено й запитливо дивив ся в обернене до нього лице Тані. Невже се воно, се обличчя, яке за добу такий далеким стало? Се воно, дороге, безмежно кохане? Так, воно по старому дивить ся і трошки великий рот викривлено усмішкою страждання й ніжності. І значить, вчорашній блиск, яскравий, щасливий блиск очей був тільки помилкою його. А як се тільки жалість? Нехай все що хоч, нехай любить иньшого, аби тільки не йшло се обличчя від нього, аби не було тільки в ньому жахного, гнітучого відчаєм холоду.

— Ну, Шурік? Скажи ж, любий... Віриш?—еге?

І чи від того, що дуже довго вони дивили ся близько один на одного і стало ніяково, чи тому що хотіло ся щось сховати на своєму обличчі, Таня, міцно обнявши його лице руками, притягла до себе.

— Віриш? Так?

— Вірю... вірю, Таню!..

О, нехай навіть тільки жалість, він не зробить їй боляче своїм недовірем!

— Я й раніше вірив, та тільки... Але тепер мені вже гарно... легко...

Він сховав голову на її плечі і жадібно вдихав знайомий, рідний, солодкий запах її тіла. Тепер все буде по старому.

Вона обережно підвела ся, не однімаючи своїх рук від його голови.

— То значить, згода?—з полекшенням зітхнула вона, розглажуючи розпатлане його волосся.—Так? Ах, ти поганий!.. Почекай же я тобі задам!.. Ось завезу тебе в санаторію, вилічу твої нерви і посмій тоді мені викидати такі штуки... Спати ніч без ріжних снів! Чуєш?

— Так...—радісно й промінясто всміхаючись, шепнув він, дивлячись на неї як на образ.

— Тож то... „Наші відносини, наші відносини“... Сам робиш тріщини і потім... замазуй їх... Беглузда, втомлена голова моя...

„Так, він тепер вірить... Тепер він спатиме спокійно“.

— Слухай,—раптом згадала вона.—Що ти вчора говорив про реферат Гриневича? Ти хочеш виступати на ньому?

Шурка змішав ся.

— Так дурниці... Бог з ним... Стамескін і... інші умовляли мене виступити на оборону сатанізму...

— Який же ти сатаніст?..

— Та дурниця, право... Так... я мовлю всякі дурниці, а вони... підхопили...

— Аннет сього дуже хоче?

— Чого?—збентеживсь Шурка.

— Та щоб ти виступив против самого се...

— Так, і Аннет теж...

Таня замовкла. Шурка сидів з похиленою головою, не зважаючись підняти її.

— Ну нічого, Шурік...—м'яко, сумовито вимовила Таня.— Все це дурниці... Візьмемо ся за роботу, наляжемо на неї,—і само собою забудеть ся... Не треба ні про що тепер ду-

мати. Чувш? Викинем всі зайві думки і візьмемо себе в руки. Правда? Дурниці!—Ми люди свідомі, молоді... Ого! Ми ще поборемо ся! І побачимо ще, чия візьме. Так? Розуміть ся. А все иньше—геть! З завтрашнього дня по дванадцять годин працюватимем. Олександр говорив, що організуєть ся другий гурток... Сил багато треба. А потім якось поїдемо в санаторію, а там і в Росію... Дурниці! Не треба тільки розкисати і піддавати ся. Так?

Шурка з захопленням і надією дивив ся вгору на палаюче обличчя.

— Так!—радісно хитнув він головою.

— Ну от, А тепер ходім, поїмо чого небудь. Ти їв що-небудь? Ні? Я теж цілий день нічого... Голодна страшно!.. Ходім, мій гарний, одягай свій піджак. Після вечері я сама тобі його зашию. Ходім.

XV.

Тріщину було замазано. І так уміло, що хоч як приглядав ся Шурка до Таніного обличчя, хоч як вслухував ся в її розмови, тріщини й сліду не було. От хіба тільки що до нестощів стала більш стримана і менше сміяла ся. Та й те сказати: з ранку до пізнього вечора вона була занята,—то готувала ся до лекції з гуртком, то прибирала кімнати, то білизну прала, то натерала воском підлогу. З приводу прання і прибирання трапляли ся сварки з Фенею, яка не розуміла сього запалу, але Таня кожного разу тільки жартувала. Та ще хіба що мовчазною стала—говорить мало, погладить по голові, поцілує в чоло і зараз же: „Ну, Шурік, працювати. працювати!“ Тепер навіть не задумувалась як ранійше. Змарніла, правда; але й недиво: і другий гурток вже організував ся, треба було більше готувати ся.

Ні, тріщини й сліду не було.

Одначе, Шурка все менше й менш сив усмішкою. І сизі сні иноді зявляли ся. Шурка про них нічого не говорив Тані,—минуть і так, нащо турбувати її даремно.

Таня теж забула про тріщину. Коли Мері запитала її про Шурку, вона коротко й суворо сказала, що збрехала і „тепер все гаразд“. Але розмову зараз же увірвала. Мері не усміхнулася, тільки уважно подивилася на Таню і заговорила про инше.

Тріщину було забуто. Другий гурток утворював ся, але утворював ся туго, невесело. Невдачі теж сипались з усіх боків. Несподівано одержано було листа від матері, яка обережно запитує, нащо Тані треба так багато грошей: по триста рублів на місяць. То нічого не брала, а то зразу по двісті, по триста. І на додаток писала, що справи тепер погані стали (які там могли бути в неї „справи!“) і більш ніж сто рублів висилати не буде.

Се розлютило Таню і вона написала матері гострого листа; а у слід за ним другого ж дня послала инший ніжній, з проханням вибачати.

Не поводило ся і з шпікоманом Соломоном. Він знов став щось підозрівати, коли Таня повідомила, що мабуть не зможе надалі вносити в касу гуртка стільки грошей, як раніше. Колись ці підозріння смішили, але тепер було важко і досадно.

На зібраннях групи чомусь кидалася в очі дрібна, хороблива чванливість „Генералів“. Вузькість фракційних чвар робила жалке вражіння якоїсь незлічимої, застарілої, брудної хвороби, напр. чесотки, яку хорі тільки роздратували чуханням. Меншевики, большевики, отзовісти, легалісти, впередовці, болотовці, примиренці, окісти, антицекісти. Таня не добре розбералася в тонкостях фракційних ріжниць і з зібрань виходила завжди з головним болем і з таким почуттям, з яким виходять з побачень з хорими, або увязненими близькими людьми.

До Олександра перестала заходити, бо раз зустріла ся в нього з Хомою. Правда, вона в ту ж мить пішла, як тільки побачила його, але до Олександра вже не зважала ся приходити. А з сього повставали різні невігоди: треба було

або в Мері очікувати його або призначати побачення. Побачення не ладилися, виходила плутанина.

До Мері їй ходити не хотілося: у Мері було тепер свято і не хотілося затьмняти його своїм похмурим виглядом. Мері рішила „скінчити канітель“ і поїхати з Олександром в Італію. Там вона буде серйозно й енергійно лікуватися, а Олександр працюватиме над великою книгою, яку вже давно задумав. Таня від щирого серця вдоволена була з цієї постанови, хоч і сумно було розлучати її з Мері. От погано тільки, що Мері на щось затягала час відїзду і все через різні дрібнички,—видко, вагалася ще.

Іноді на Таню сходила безпричинна ніжна туга, і тоді вона вся м'якшала.

Одного разу під таку хвилю вона була ласкава й ніжна до Шурки, чого вже він кілька днів не бачив від неї. Се його зворушило, він повеселішав, прийшов до Фені і почав показувати фокуси Фаддєві й Ладі, що забігли на хвилинку. Феня похмуро сиділа на своїй софі й, не слухаючи Шурки, куталася в плед. Фаддєви ж і Ладі, навпаки, було горяче, вони весело сміялися і ловили кожне слово „фокусника“.

Але Шурці не хотілося, щоб сьогодні хтось був невдоволений.

— Феня! Я спеціально для вас маю фокус... Voilà... Люба, сувора Феня, будь ласка дивіться. Ось... От дивіться: се чорнильниця... Правда? Вірно?.. Звичайна поганенька чорнильниця... Чудово... Потім, будь ласка, зверніть увагу... Се підставка від лампи. Правда?

Феня мимохіть скося поглядала. Ладя і Фаддєй, очевидно, з усіх сил готові були помагати Шурці, щоб хоч трохи розважити Феню. Вони потакували йому, приблизно сміялися і весь час поглядали на серйозне, кругле обличчя Фені.

Шурка підсунув рукава сорочки і рухом фокусника показав їх зпочатку Фені, потім Ладі й Фаддєви.

— Voilà, messieurs, dames... В руках у мене, як бачите, рішуче нічого нема... Правда? Mademoiselle Феня, я хочу чути вашу думку!

Фені мабуть і самій було неприємно показувати иньшим своє самопочування і вона змушено всміхалася.

— Є в мене що-небудь в руках чи нема?

— Ну, нема...—знехотя обізвалася Феня.

— Прекрасно!—ляснув пальцями Шурка.

— Тепер прошу дивитися... Ось десять сантиметрів. Два су. N'est ce pas?... Прості, мідні десять сантиметрів... Гаразд. В руках у мене більше нічого нема. Чудово. Тепер я сі два су кладу під цю чорнильницю.. От... Так... Два су під чорнильницею?

— Так! Так, під чорнильницею! — закричали Ладя та Фаддей.

— Вірно? Феня?

Феня, трохи зацікавлена, хитнула головою.

Шурка задовольнився й цим.

— Чудово. Тепер, messieurs, dames, стежте...

Він вирівнявся, протяг над чорнильницею свої худі руки й з нахмуреним тріумфуючим виглядом став безсвязно й хутко щось бурмотіти.

Феня змушено всміхалася. А Ладя та Фаддей з щирою та веселою цікавістю стежили за ним, машинально повторюючи рухи його уст.

— Алло!—раптом гукнув Шурка і помахав обома руками в бік лампи.

— Панове! Тепер два су під лампою. Але цього мало! Арка-бл-добра мака-ри-са-на са-кай... Опля—він помахав руками назад.

— I voilà, два су знов під чорнильницею...

Феня не витримала і засміялася. Шуркин ніс моментально вкрився промінними усмішки, доброї та веселої.

А Ладя й Фаддей з радости, що Феня засміялася, захоплено й шумно почали плескати Шурці:

— Браво! Браво, Шурка! На вдивовижу!

Розляг ся дзвінок. Шурка весело повернув ся на каблуках і побіг відчиняти, а Ладдя і Фаддей скористувавшись з дзвінка, який ніби нагадав їм, що треба поспішати на співку, попрощали ся з Фенею і пішли.

Дзвонила консержка. Вона подала Шурці листа і сказала, що передав його пан, який бував тут раніше, але тепер дуже поспішав. Він просив швидче віддати сього листа mademoiselle Кононенко.

Шурка подякував, зачинив двері, але до Тані не пішов.

В кімнаті в себе він поклав листа на стіл і, стиснувши голову обома руками, схилив ся над конвертом. Напевне від Хоми лист. „Пан, який раніше бував тут“. Розумієть ся, від нього. В сім клапгяку паперу все,—правда або брехня Тані.

Шурка скочив, схопив лист і хутко, наче тікаючи від когось, пішов до дверей. Але біля порогу зупинив ся, ще раз подив ся на листа і, косо всміхаючись, почав розкривати його. Руки сильно тремтіли і папер трудно було витягти. Нарешті ось воно... Шурка жадібно став читати:

„Таня! Мені здаєть ся, що наше останнє побаченнє було дуже дивним: Не хочу думати, щоб *Ви* (підкреслено двічі) могли сказати „люблю“, не почувавши того. Чи Вам не треба вірити? Я дуже хочу це знати. Мені *необхідно* се. Відпишіть. Хома“.

Шурка довго сидів не порушно. Потім взяв чистий аркуш паперу і поволі став писати:

„Я розкрив лист Хоми. (Прилагаю його) В душі все замертвіло. *Ти* брехала мені. Навіть *ти* можеш брехати. Кому вірити? І на що ти брехала? На що? Яка порожнеча навкруги. Ніби вмерли всі люди. Мозок сверлить одна думка: брехня, брехня, брехня, все брехня. Більш нічого думати не можу. Бачити тебе не можу. Передам листи через Феню. Пояснень більш ніяких, Таня, не треба. Все ясно. Постараюсь один тягнути своє жите. З жалости ти захочеш „рату-

вати“ мене. Не бій ся, я до Аннет не піду. Дуже вже огидливо було б. Вбивати себе теж не буду. Може знайдуться сили як небудь впоратись з усім тим. Шурка.

Р. С. За прочитання листа не прохаю вибачення, дуже се подло. Але я не каюсь. III.“

Просидівши ще хвилинки три над листами, Шурка важко встав, вклав їх в один конверт, одівся й вийшов.

Феня так само сиділа в кутку на софі, дивлячись кудись за піч хмурим, непорушним поглядом.

— Феня!—неголосно покликав з порогу Шурка показуючи їй лист.

Феня оглянулась, скочила з софи й хутко підійшла до нього.

— Мені лист?

— Ні, передайте, будь ласка, Тані...

Феня з сердитим здивованєм подивила ся на нього.

— Се ж яка така манера? Підіть і віддайте, вона у себе...

Шурка тупо й мертво простягав їй лист:

— Не можу я. Передайте ви. Хіба так важко?

Феня машинально взяла лист з його рук і ще раз оглянула Шурку: щось особливе стало ся.

— Добре, я передам.

— Спасибі,...—сказав Шурка і, зігнувшись, не хапаючись, вийшов з кватирі.

Феня покрутила в руках листа, здвигнула плечима і пішла до Тані.

Таня щось виписувала з книги, що лежала перед нею. Зпочатку вона не зрозуміла який лист і чому Феня передає його. Коли вона, похапливо роздерши конверт, пробігла очима перші рядки листа Шурки, обличчя її дуже зблідло.

Феня зараз же вийшла і цілєю причинилась за собою двері.

Перечитавши кілька разів обидва листи, Таня скочила і вийшла в Феніну кімнату.

— Де Шурка?

Феня знов сиділа в кутку софи.

— Пішов...—сердито кинула вона.

— Як пішов? Давно?

— Дав лист і пішов.

Таня міцно стиснула зуби і повернулась, щоб відійти.

— Дуже ви часто сварити ся почали...—не дивлячись на Таню, похмуро зауважила Феня.

Таня зупинила ся і, не розуміючи, яскраво блискучими очами подивила ся на Феню.

— Що таке?

Феня розсердилась...

— Сваритесь, кажу, часто. Дуже вже багато кавалерів у вас... Важко всім догодити.

Феня негарно всміхнулась і щільніше загорнулась в хустку.

Таня мовчки подивила ся на неї кілька хвилин, зрозуміла її слова і, хитнувши головою, сказала:

— Ех, Феня!..

І, не додавши більше ні слова, пішла до себе і довго ходила з кутка в куток. Нарешті підійшла до столу і, прочитавши ще раз листа Хоми, почала хутко писати:

„Ваш лист, Хома, приніс мені та иньшій людині багато страждання. Краще б Ви його не послали“...

Вона прочитала, роздерла і почала знов:

„Ні, Хома, нам бачити ся не треба. Коли я говорила „люблю“, мені здаєть ся, я не брехала. Я любила тоді людину, якій вірила і яка вірила мені. Без довіря любови немає. Як що ви мені не вірили, то ви мене не любили. Тепер теж сумніваєтесь. Прощайте“.

Таня знов перечитала і зосталась невдоволена. Вона зовсім не те хотіла написати. Хотілось висловити багато, а вийшло кілька рядків.

Але вона заклеїла листа і понесла його в скриньку. В цілій істоті була порожнеча, як в квартирі, з якої виїхали. Якись шматки та уламки чогось на підлозі та сліди на тім

місці, де стояли меблі, де сиділи, сміялись, лежали, працювали. Не треба тепер ні метушити ся, ні чогось хотіти, ні чомусь радіти,—нічого більш нема.

Шурка дійсно, здасть ся, не ходив до Аннет. Таня ставила ся до сього наче б то байдуже. Як би він і ходив, то се вже не справило б на неї ніякого вражіння. Але коли одного вечора прийшовши додому, вона довідала ся од Фені, що Шурка чекав її і пішов на реферат Гріневича, вона раптом мимохить з тривогою скрикнула:

— Хіба сьогодні реферат Гріневича?

— Так, сьогодні...—з цікавістю подивила ся Феня на змінене обличчя Тані.

— Що, Шурка казав, нащо я йому потрібна була? Нічого не згадував про те, що він збираєть ся опонувати Гріневичу?

— Ні...

— Яка година? Господи, чверть на одинадцять! Як я могла забути, що сьогодні реферат! Ви не йдете?

Феня погоршливо всміхнулась.

— Не маю охоти слухати ріжну соціалдомократичну нісенітницю.

— До побачення!—похапливо кинула Таня і майже вибігла з квартири.

Щоб швидче, вона взяла автомобіль і попрохала шофера їхати як мога швидче.

„Як би тільки встигнути приїхати до виступу Шурки! Глянути б тільки на його обличчя, на очі, на усмішку. Ні, що вгодно, але сього сорому не можна допустити. Розумієть ся, ціла сатанінська компанія буде з ним. А як він в сей час стоїть на естраді, жалкий, безвольний, огидливо всміхаєть ся? Навкруги шепіт, хихикання, здивовання. А він, як автомат, говорить щось безглузде і весь час жажливо

всміхаєть ся. О, се нестерпно! Він потім забє себе. Ах, як би швидче! Швидче“...

Апатії і порожнечи наче не було.

Але ось нарешті і кафе, в залі якого читають ся реферати. Біля входу і в прихожій ходили росіяне, оживлено і палко розмовляючи.

— Що, реферат скінчив ся, товариші? — запитала Таня двох бородачів, які про щось сперечали ся.

— Так. Зараз Кістяков буде опонувати...

— Кістяков?!

Ся звістка на хвилину прогнала навіть тривогу. Кістяков буде опонувати! Кістяков, який не з'являєть ся вже чотири роки перед публікою, сьогодні буде опонувати.

— А ніхто ще не опонував?

— Ні, ніхто. Зараз перерва...

Таня полекшено зітхнула. „Фу, як по дурному! Звідки взяла ся ця певність, що Шурка буде виступати? Він же писав, що до Аннет не піде... Але Кістяков буде опонувати! Напевне, Олександр та Мері тут, вони збирали ся. Може Мері бачила вже Шурку. Та проте як що сама нічого не буде говорити, не треба турбувати її без потреби“.

В довгій та низькій залі що закінчала ся естрадою, гомін був, так наче десь далеко їхав по бруку віз з порожніми бочками. На обличах — оживлення, очі палають; такого настрою давно вже Таня не спостерігала на рефератах.

Біля стіни на видноці стояли Олександр та Мері. Ні Шурки ні сатаністів не було видно.

— А, Танюк!—радісно привитала її Мері, обнімаючи й цілуючи. Від Мері йшов тонкий запах пахощів і вся вона була надзвичайно елегантна в своєму сірому убранню. Вираз оживлення на обличчі надавав їй свіжий, зовсім молодий вигляд...

— Чому ви, дитинко, так пізно? Га? Як же се так?

— Я забула, що сьогодні реферат. Ну що, цікаво? Кажуть, Кістяков виступить? Се правда? Де він?

Олександр був задуманий, але, почувши ім'я Кістякова мовчки хитнув головою вперед.

— Он він сидить...—кинула їй Мері.—Не витерпів. Тут, Танюк, так його зустрічали, наче короля якого... Баталія буде серйозна. Гриневич ручки потирає.

— А як читав Гриневич? Гарно? Цікаво? Ах, яка шкода, що я забула!

Мері не дуже оживлено відповіла:

— Так, читав-то він гарно, цікаво. Дотепність, знання, краса,—все, що угодно...

І звернувшись до Олександра, ніби продовжуючи перервану розмову, сказала:

— Ось побачиш, зараз буде така лайка, що... краще піти... І я тебе не розумію, Саша: се ж все інтелектуалізм... Сі релігії без бога в суті одна балаканина... Словопреніє. Мені завжди пригадується в таких випадках один розумний мужичок... Його обрано було на земський зїзд. Приїздить він з зїзду, питають його селяне: „Ну, що? Як там було?“ „Та що, каже, було? Чув тільки: „інтелігенція, словопреніє, телеграф... Телеграф, інтелігенція, словопреніє. А більше нічого“... От і тут... Слів багато, а самого головного нема. Красиво, розумно, весело, бадьоро говорить, а чогось нема. І не вірить ся, що реферат про релігію. Так словопреніє про додаткову цінність або про колоніальну політику. Хіба не вірно? Ну, скажи.

Олександр зітхнув і нічого не сказав.

Мері повернулася до Тані.

— Ну, знайшли Кістякова?

Таня давно його знайшла. А ось Шурка наче промаїв нув біля входу і нема його.

— Еге, знайшла... Не знаєте, Шурка тут?

— Еге, тут. З сатаністами... І Хома тут... Чого ви так дивите ся? Хіба щось стало ся?

Таня одвела Мері на бік і нашвидку розповіла їй усе.

— Ні! Сього дійсно не можна допустити!—рішуче вимовила вона, коли Таня замовкла.

— Так, але як? — спитала Таня і тут же похнюпившись суворо додала:

— Хома міг би... Він, здаєть ся, має вплив на Аннет...

Мері зрозуміла її.

— Гаразд. Тільки не зараз. Будемо стежити. Як що він запишеть ся або буде видно, що вони його посилатимуть на естраду, тоді... Але ні за що не дати! Се такий страшний скандал буде... Досить і так.

Обидві стали стежити. Незабаром зявили ся і сатаністи: Антон, Гломбінский, Стамескин, Хрестоносець з жінкою і патлатим юнаком, поміж них Шурка. Навіть здалека видко було, що він в надзвичайному збудженню.

— „Муть“ є?—шепнула Мері на ухо Тані.

Таня мовчки мотнула головою. О, муть є. Ся усмішка раба, що цілує ногу пана, який вдарив нею його по обличчю. Сей тманий, гнилий погляд. Ся жалка зігнутість, потирання рук. Він, розумієть ся, весь час хихикає.

Недалеко від сатаністів промайнуло і зупинилось обличчя Хоми. Таня зустріла ся очима з його похмурим, глибоким поглядом, який наче щось говорив їй і одвернулась.

Задзвонив дзвінок. Публика розміщувалась по місцях. На естраді зявили ся люди.

— Тш!.. Тш!..—зашипіла вся зала.

Шум ущухав. Коли настала цілковита тиша, один з тих, що на естраді був, голосно сказав:

— Товариш Кістяков має слово.

Кістяков, який сидів чомусь досі серед публіки, підвів ся і пішов до естради, а за ним мов за човном, що прорізав воду, потягли ся хвилі шепоту:

— Кістяков! Кістяков... пішов!.. Тихше, панове... Тш!.. Кістяков....

Сатаністи і Шурка заважали Тані дивити ся і слухати. А тут ще се змарніле з важким поглядом лице!

Коли Кійстяков вийшов на естраду, його зустріла гучна буря оплесків. Розумні швидкі очі старого ледви всміхалися: давно вже не чув він сих згуків.

Гриневич сидів тут же біля столу і уважно розбірав якісь записки. Тільки часом кидав проникливий, насмішкуватий погляд на Кістякова і знов схиляв ся.

Буря затихла. Кістякав закрив одну руку за борт сюртука, другою зпер ся об стілець і, тонко всміхнувшись, почав:

— Товариші і горожане! Є одне дотепне й характерне для багатьох „нових теорій“ хохлацьке прислів'є. Воно каже: „Або ти, тату їдь у ліс по дрова, а я зостану ся дома; або я зостанусь дома, а ти їдь у ліс“...

В публіці залунав сміх, оплески й шикання.

— Ну, ось!.. Він по звичаю жарти пускає...—почув ся позаду Тані насмішкуватий і наче сумовитий голос Мері.

Кістяков легким рухом руки притишив гомін і казав далі:

— Ось се прислів'є мимохить хочеть ся сказати, коли слушаеш виклад „нового вчення“ про релігію добродія Гриневича.

— „Товариша“!.. „Товариша“, а не „добродія“!—поправив його хтось з публіки, — Таня подивила ся в бік того, хто гукнув се і мимохить глянула і на сатаністів. Аннет шептала щось Шурці на ухо.

— Товариша! Товариша! — підтримало ще кілька голосів. Ніхто не шикав, очевидно всі згодили ся з поправкою.

Гриневич з серйозним виглядом розбрав свої виписки.

А Кістяков наче нічого не чув і вів далі:

— Так мимохить напрошуєть ся порівнянне „нових вчителів“ з сим хитророзумним і спритним казуїстим-сином. Коли син говорить то, здаєть ся, в нього є на вибір дві можливості для себе: або лишати ся дома, або ще щось инше. Але, вдумавшись в зручно складені фрази, ви бачите, що нічого иншого нема, а є тільки те саме: не їхати

в ліс і лишити ся дома. Ось те саме і з добродієм Гриневичем...

— Товаришом!.. Товаришом!!.—вже дужче і більш роздратовано почули ся крики.

„Товариш“ же Гриневич став лукаво всміхати ся,—він розумів, що старик гарячить ся і сам собі псує справу.

Кістяков почекав і знов заговорив:

— Так, між „ноюю“ релігією і старою нема ніккої ріжницї. Те, що референт замість небес вселяє бога в серця людськості, справи не міняє. Ріжниця тільки в тім, що в старих релігіях все було ясно, зрозуміло і необхідно, а тут туманно, вигадано і нікому непотрібно. Пролетаріят, який послухає сих вчителів опинить ся в становищу баби, яка не мала клопоту—як кажуть ті самі хохли—та купила собі порося“.

Публика слухала вже насторожено і похмуро. Навіть прихильники були невдоволені з нетактовности старого: за сидів ся в кабінеті і закрутилась голова на повітрі.

Таня погано слухала, хоч більше не обертала ся ні в бік сатаністів ні Хоми. Але промова Кістякова і її неприємно вколола. А Мері якось з болем вимовила:

— Фу, як се негарно! Ну, на що це?..

А Кістяков говорив далі, впевнено й насмішкувато пронизуючи юрбу очима. Говорив він розумно, гостро, пересипаючи промову прислів'ями, влучними порівняннями; чути було досвідного, загартованого оратора, що знає свою силу.

— Так, товариші, я дозволю собі ще раз повторити на підставі сказаного: весь „монізм“ сеї „ноюї“ релігії полягає в тім, що панови Гриневичу дуже хочеть ся лишити ся дома і не їхати в ліс. Пан Гриневич або як хоче, преподобний отець...

Але йому не дали договорити. Роздратованя не від слів і думок, а від упертості і погордливого ігнорування поправок „добродія“ на „товариша“, — розлягло ся в цілий вибух криків:

— „Товариш“, а не „добродій“! Товариш! Товариш! Яка гидота! Годі! Се—образ! Годі!

Голова змушений був взяти ся за дзвінок. Але і дзвінок не поміг. Крики змішали ся з шиканням, стуканням киями, реготом членів організації „Гуляй—Душа“, що раділи з кожного скандалу.

— Годі! Геть! Тш! Тш!..

— Чого „тш“? Се—свинство!.. Товариш, а не добродій.

— Товариші! Товариші!..—в розпучі кричав і махав дзвінком голова.

А Кістяков стояв і насмішкувато всміхав ся. Всім видно було, що він не чекав такого обурення, що йому було і соромно і болюче, всі бачили, що йому треба було піти або не всміхати ся, а він стояв, закривши руку за край сюртука і насмішкувато всміхав ся.

— Ні, се неможливо!—вся червона з сорому й гніву повернула ся Таня до Мері. Але Мері в сей час щось палко говорила Олександрови. Олександр стояв і похмуро кусав свою пишну, неохайну бороду.

— Так, ти повинен вийти й сказати!—з палаючими очима настирливо говорила йому Мері в саме обличчя.—Треба показати, що ми не можемо більше допускати таке серед нас. Доволі було всякого болота. Йди!

— Я не можу, Маруся...—похмуро й твердо одповів Олександр.

— Чому?

— Незручно. Я—противник Кістякова. подумают, що я користую ся його помилкою...

— Нікому нема діла! Ти не говори по суті, а...

— Ні, Маруся, не справить вражіння... Вийди ти й скажи. Се буде краще...

Мері на хвильку притихла.

— Горазд!—мотнула вона головою.—Я піду...

І вона рішуче пішла в юрбу.

— Куди вона, Олександр?—здивовано спитала Таня.

— На естраду... Сказати кілька слів з приводу сеї гідоти...

Він похмуро кивнув на залю. Таня його таким ще не бачила. Видко, що великих зусиль прикладав він, щоб зтримувати ся: кусав бороду, рушав себе за горло, дивився під ноги.

А крик та шум побільшувалися. Кілька разів Кістяков пробував щось сказати, але йому не давали і кричали:

— Перепросіть!.. перепросіть!.. Не треба!.. Годі!..

Юрба кипіла мов забута на вогні каша. В повітрі видно було вже киї, чути було лайки, свистки, гарсони стояли біля стін з наляканими здивованими обличчями, розтеряно тримаючи підноси в руках.

Сіра шапочка Мері хутко пересовувалась до естради. Ось її мало не викинула юрба на сходи, що йдуть за лаштунки.

Тані серце стукотить страшенно, вона жадібно чекає появи її з-за лаштунків. От вона! Слава Богу вона володіє собою, очі надто блищать. Але се добре. Щось говорить голові. Той, дурний, не розуміє. Здвигає плечами.

Мері йде до авансцени. Піднімає руку.

Таня хутко переносить очі на публіку. Багато виходять й тягнуть інших. Мері вони не помічають. А ті, що лишилися, продовжують кричати, махають руками, лають, свистять.

Тані хочеться гукнути на цілу залю: „Тихше! дивіться на естраду!..“

Але ось хвилювання напередуначе стихає. Ага! Вони починають помічати знаки Мері.

Справді, вид елегантно й строго одітої вродливої жінки з палаючими очима, яка хоче очевидно щось сказати,— звертає на себе увагу юрби.

Гомін затихає, шикання збільшується. Всім хочеться знати, що може сказати ця жінка.

— Тихше!.. Тихше!.. Кажіть, товаришу. Та тихше ж! Тихше там, доволі!..

Мері підняла руку в сірій рукавичці і дуже дзвінко, як Таня і не сподівала ся, закричала:

— Товариші!!

Ті, що відходили, почали оглядати ся і повертати ся. На них неперпляче шикали.

Мері трохи почекала.

Таня не зводила з неї очей. Ні, слава Богу хвилювання її не помітно. Вона скаже як слід.

— Товариші!—не так дзвінко, але більш впевнено заговорила Мері.—Я не по суті реферату хочу сказати кілька слів. Я з того ж приводу, з якого і ви зараз хвилюєтесь. Я—есерка; прийнято, щоб есери раділи з помилок есдеків і навпаки. Але мені тільки соромно й болюче. Я стояла, слухала, і важке здивованне весь час росло в мені. Про що тут ішла річ в сій залі? Про те, що краще за все може допомогти пригніченим класам. Говорило ся про релігію, як про засіб допомогти і підбадьорити знесилених. Говорило ся людьми, які самі належать до пригнічених. Говорило ся не тому, що хотіло ся говорити, а тому, що любов до пригнічених і гнів за них керували ними. І що ж ми бачимо? Стоять двоє людей і кричать один одному: „Я люблю пригнічених, я люблю тебе!“—„Ні, не ти, а я люблю тебе“.—„Ні, я більше люблю, а ти не любиш“. „Ні, я“,—„ні я“. І з-за любови до себе починають бити себе і плювати собі в лице...

Хвиля оплесків і покликів захоплення залила її дальші слова.

— Вірно! правильно!..—Буде лайки! Браво, товаришу!

Кістяков звисока усміхав ся: Оці ще мягкосерді есеровські дамочки!

Але усмішка виходила крива, невпевнена. Піти б, схилити стару сиву голову і мовчки піти. Його проводили б поглядами, повними розуміння, співчуття й пошани.

Але він стояв та всміхав ся.

Мері знов підняла руку. Притихли.

— Товариші! Я бачу, що ви мене розумієте. Се мене дуже тішить... І я розуміла ваш крик та стукотіння киями... Не осужувати та докоряти товаришів—промовців я вийшла. Я не можу мовчати, кричати мені важко і я вийшла сюди... Болюче й соромно! Так не можна більше... Наши вороги тичуть в нас пальцями і кепкують: ви не герої. Так, ми—люде, ми теж можемо грішити і помиляти ся. Але проте не можна стояти над колискою меньшого брата і тягати один одного за волося, доводячи сим, що більше ніж иньшій любиш його. Се ж не навчить меньшого брата любови і сеї самої релігії. Він не повірить ніяким словам про солідарність, єднання, як що *так буде* виказувано йому сю солідарність... Се недоречно... Се нарешті не тільки не по геройски, але просто не по людськи!—Се...

І раптом Мері схопила ся за груди і сильно закашлялась. Кілька разів кашель наче затихав, і вона пробувала говорити далі, але знов мусіла закривати рот хусткою і безпомічно дивитися на терпеливо чекаючу публику.

І нарешті не витримавши вона безнадійно махнула рукою, прийняла хустку від роту, бажаючи щось крикнути і знов хутко приклала її до уст, качаючи головою. На хустці яскраво червоніли плями крови. Вона ще раз махнула рукою, вказала на груди, вклонила ся і кашляючи пішла за куліси.

Кров бачили всі і тому оплески були не бурливі—поштиві, тихі.

Коли Мері зійшла з сходів естради, перед нею похопливо разступали ся, з захопленням і співчутем заглядаючи їй в лице.

Але Мері йшла не на своє місце. Зходячи з естради, вона бачила, як Аннет щось палко й владно шептала Шурці. Шурка на всміхав ся, наче упирав ся і силкував ся відсунути ся назад.

І Мері попростувала просто до Хоми. Кашель затих. Вона всміхалася тим, що давали їй дорогу, і непомітно поглядала в бік сатаністів, які стежили за нею.

В сю хвилю голова про щось заговорив і публіка знов зашуміла.

Хома здивовано дивився на Мері, що зупинилася перед ним. На них з цікавості поглядали ті, що стояли навкруги.

— Мені треба сказати вам кілька слів,—вимовила Мері і оглянула ся назад: всюди голови, обличчя, нема де сховатися.

— Будь ласка...— схилив голову Хома.

Мері присунула ся ближче і майже на ухо тихо заговорила:

— Слухайте... компанія „сатаністів“ на чолі з Аннет, яких ви знаєте, хочуть вчинити бешкет. Для цього вони підмовляють Шурку, якого ви теж знаєте, виступити проти Гриневича і боронити сатанізм. Се буде скандал неможливий. Чи можете ви зробити щось, щоб перешкодити цьому?

Хома стояв з похиленою головою. Він не піднімав її і нічого не відповідав.

— Можете чи ні?—прошептала Мері.—Його треба повести звідси... Се може зробити одна Аннет.

— Добре, я поспробую зробити все, що зможу...

— Спасибі... Тільки ви зачекайте кілька хвилин, не ходіть зараз.

— Добре...

Мері відійшла від нього.

Хома бачив, як вона підійшла до Тані і щось стала розповідати їй на ухо. Таня один раз глянула в бік Хоми.

Тоді він поволі пішов до Аннет.

Аннет, стоячи позаду цілої компанії, тримала Шурку під руку і увесь час безперестанно щось шепотіла йому.

Хому вона не помітила. Коли він взяв її за руку вище ліктя, вона злякано здригнулася й повернула ся до нього.

— На хвилинку...—Коротко сказав він.

— Аннет здивовано оглянула його з голови до ніг.

— Що вам угодно?

— Мені треба сказати кілька слів.

Аннет бачила, як поволі й важко ворушилися його ніздрі. Се була погана ознака.

Вона лишила Шурку і одійшла з Хомою назад.

— Ну, що угодно?

Хома уважно глянув їй в лице: вона погордливо й нетерпляче жмурить очі,—значить боїть ся.

— Бери Шурку і йди звідси,—тихо й наче зовсім спокійно сказав він.

Аннет навіть відсунула ся від нього.

— Се що значить?! Ти збожеволів?!

— Не кричи. Ти звертаєш на нас увагу. Повторяю: бери Шурку і зараз же йди з ним. Се краще усього. Чуєш, Аннет? Я не допущу до скандалу. Я знаю все. Стамескін мені сказав...

У Аннет на хвилю щось промайнуло в очах, але вона ще більше здивувалась.

— ... Як що ти поспробуєш виштовхнути Шурку на естраду, я візьму тебе за коси і виведу з залі. Даю слово чести. Се не буде красиво. І я зроблю се, ти знаєш...

В очах Аннет промайнув вже несхований переляк. Вона тепер усилено думає. Зараз засмієть ся, скаже комплімент і згодить ся.

— Ну, яка чепуха!—підняла вона плечі і незмушено засміяла ся.—Одначе я й не знала, що ти такий лицар. Але се мені подобаєть ся... Се в кожному разі красиво. А за красу я на все згодна, хоч не розумію твого дивного бажання... добре... Але з Шуркою мені сумно, а решта не підуть. Як що ти згодиш ся провести у мене вечер, я з приємністю покину сю отару ревучих тварюк. Згоджуєш ся? я виповняю твоє бажання, а ти моє. Послуга за послугу. Ти увільниш мене від Шурки...

— Добре я згоджую ся. Бери, ходім...

Шурка, як бачив Хома, з охотою згодився. Ось ще через що вона так скоро уступила. Але Хома не сказав їй ні слова про се.

Біля виходу він озирнувся і побачив Мері, Таню й Олександра, що виходили за ними. Мері хитнула йому, а Таня йшла опустивши голову.

Цілу дорогу мовчали. Шурка виставив лице з вікна екіпажу під дощ і зажурено дивився на тротуар.

Недалеко від дому Аннет він раптом одвернувся від вікна й похмуро сказав:

— Тут я вийду... До побачення...

— Що се ви так?—Здивувалася вона, але не затримувалася.—Завтра прийдете?

— Не знаю... До побачення.

Хома етиснув його горячу суху руку.

— Ну от і чудово!—гукнула Аннет, коли Шурка вистрибнув з карети.—Я дуже рада, що так виходить наше побачення. Не шабляновою принаймні... Сідай сюди... до мене.

— Нічого, і тут гарно,—не рухаючись відповів Хома.

— Ти й досі сердишся? Фу, Хома, се не оригінально, одноманітно. Ти на рефераті був красивий... А се нудно...

Хома виглянув з вікна. Чорний асфальт ulиці масно блищав і відбивав довгі смуги лихтарень. З під резинових шин автомобілів і карет розліталися дрібні бризки води. Дощ наче побільшував ся.

— Ну, тут і я вилізу...—рішуче вимовив Хома і постукав в вікно до візника.

— Хома,—скрикнула Аннет, розгнівана несподіванкою,—се подло!

— Ну які дурниці... Я втопився і додому хочу...

— В мене спочинеш. Я тобі зроблю *твій* чай... Чуєш?

В голосі чути було і образу, і благання, і зтриману лютість, і надію.

Візник зупинився.

Хома підвівсь і хотів розчинити дверці, але Аннет схопила його за руку і прошипіла:

— Ти не підеш!!

— Пусти, Аннет. Покинь дурниці. Треба було бути розумнішою і не запрошувати. Знаєш же, що я змушений був згодити ся, ну і не гнівай ся. Не хочу я до тебе і не потрібна ти мені. Пусти, візник чекає.

Аннет прийняла свою руку.

— Можеш забирати ся! Іди! Але памятай, Хома: я їй відплачу за се. Памятай се! Шурка не в останнє був зо мною. Буде щось краще за реферат... Будеш каяти ся, услужливий лицарю... Сентиментальний дурень, якого навіть не помічають... ха-ха-ха! Заберай ся і памятай, що я ціню красу, але мщу ся за кожну мерзоту!

Хома мовчки відкрив дверці і вийшов не сказавши ні слова, не кивнувши головою.

XVI.

Таня ще раз постукала. Шурка не обзивав ся. Що він там робить цілі сі дні? Розумієть ся, молить ся. В кутку стоїть лампа, прикрита чорною сорочкою, очі ярко палають в напівтемряві, наївний запах ладану.

Шурка!

Феня вийшла в коридорчик і сердито сказала:

— Дайте йому спокій, Таню. Се немилосердно нарешті...

Таня покірливо одійшла од дверей. „Так, се може й справді негарно“.

— Але він же цілий день не виходить з кімнати...—тихо сказала вона, входячи за Фенею в ідальню.

— Не хоче і не виходить.

Таня винувато всміхнулася і присіла до столу. Феня неймовірно поглядала на неї: „Благость“ чи що в неї?

„Благость“ дуже рідко сходила на Таню. Найчастіше після буйства. Тоді Таня була лагідна, запопадлива, вину-

вато переносила образи. В вязниці в період „благості“ вона мирила ся з усіма „ворогами“, мила за всіх посуд, сумувала і впадала навіть в сентиментальність.

— Ви краще менше б його мучили, він би й не замикав ся цілими днями,—ворчливо почала Феня.

— Як же я його мучу, Феня?

Феню дратував її тон. Він заважав їй висловити все, що накипіло за сей час. Але не станеш же бити лежачого!

— „Як мучу?“... Мучите чудово, не турбуйте ся... Після сього реферату він здаєть ся не обідав ще ні разу... Чому він відмовив ся зацікавитися з гуртком? Ну?

— Я не знаю...

Феня стримала себе. Як би хоч лицемірна була ся лагідність і сум, тоді і можна було поговорити як слід.

Таня втомлено схилила голову на руку. От так перенестись би на Україну, на Дніпро, а Дніпро теплий, голублячий. Сонце палає і пісок як черинь гаряче напаленої печі. Лягти в видовбаний човник на мягку пряну, запашну постіль з лугового сіна, заплющити очі й віддати всю волю ніжному колисанню старого Дніпра. Розплющив очі на хвилину: теплий вилиск, сіра блискавка чайки, щось блакитне далеко-далеко в горі. І знов жовта пітьма, хвилі любовно колишуть човник-колиску.

— Таню!

Таня хутко підняла голову.

— Що ви, Феню?

— Ви спите, чи що? А як не бажаєте розмовляти, то так і скажіть, а дурака удавати нема чого!

Таня змішала ся.

— Вибачте, Феня, я задумалась і не чула ваших слів... Що ви говорили?

— Я вам говорю, що треба дати конже консержці... Адольф квартиру залишає... До нього приїхала якась пані з Росії і він кудись з нею їде...

— Яка пані?

— А звідки я знаю! Говорить, переховував ся колись у неї. Напевне альфонсом був. Бачила я їх, як вона поглядає на сього коня... Дура стара!... Його не буде, я їду... з Шуркою у вас драми якісь... Не будете ж ви одна жити в чотирьох кімнатах.

— Ви їдете? Куди?

— ВРосію!... Ось куди. Чого дивите ся так? Що, се новина для вас? Думаєте, здихатиму, як ви, тут? Буде з мене ріжних принад... Краще там у в'язниці згнити, аніж тут дивити ся на ріжні мерзоти. Так, мерзоти... Будь ласка, сховайте вашу усмішку...

— Яж не всміхаю ся, Феня!... Я вірю, що ви поїдете...

Феня підозріло й хутко обвела її очима.

— Чому ж се ви вірете? На що ви натякаєте?

Таня все ширше та ширше розкривала очі.

— Їй Богу, Феня, ні на що не натикаю. Поїдете, бо вам се потрібно, бо ви...

— Що „потрібно“? Чому се мені *потрібно* їхати? Кажіть просто. Ну? Я знаю, що ви думаєте. Я се бачу вже давно. І дозвольте мені нарешті сказати вам, що ви глибоко помиляєтесь, коли судите по собі. Так, я дуже радію, що можу вам висловити все. Ви можете підозрівати що вам угодно, але я їду не тому, що мені *треба*, а тому, що *хочу*. Зрозуміли? Бо я не можу задихати ся в цій атмосфері безробіття, сплюток, романів та болота! Мені важко бачити, як люди, яких я поважала, падають на моїх очах. Вони, розумієть ся, можуть се називати, як їм угодно, але я називаю се падінням.

Таня спустила очі. „Ну на що ся Феня *так* підходить? Люба дивачка! Та нехай посварить ся, їй легче буде“.

А Феню ще більш дратувало се боязке мовчання. І не удаване, ось в чім лихо! О, як би се удавання!

— Ви розумієть ся, мовчите... Зрозуміло... Се найкраще... Але консержці ви скажіть як найсерйознійше... як що не хочете платити за терм... Я сьогодні ж пишу додому, щоб

вислали грошей на дорогу... Нехай потрусять там свої поповські кешені,—надрали з мужиків... Як тільки одержу, то їду. А приятелям своїм даю волю судити про се, як їм угодно...

— Я Феню ніяк не сужу... Я вас розумію...—сумно вимовила Таня.

— Ну, я не знаю, як ви там розумієте мене. І взагалі дивно, як це ви хоч сим зволили поділити ся зо мною... Принаймні знаю, що ви *розумієте* мене. А як розумієте, се вже ви Мері розповісте. Ми недостойні... Розумієть ся... В мене нема ні маєтків, ні серій коханців... я не заслуговую на довіря...

Таня машинально водила пальцем по чотириохкутникам церати,—одні бурі, иньші жовти, можна в шахи грати. Феня вповні має рацію, але що їй сказати? Піднімати здна душі те, що вже улягло ся? Нащо? Ні, се неможливо.

Феня бурно захопнула якусь книжку, однесла її на свій столик і знов підійшла до столу.

Таня боязливо глянула на неї. Яке хоробливо-жовте її лице. Ніс вкрито блискучим жиром, в очах червоні жилки.

— Вибачте мене, Феня, я розумію, що не гарно поводи́ла ся в відношенню до вас... Але не тому, що ви не вселяєте довіря, а просто... Не доводило ся якось... Я вам все розповім... але не зараз... Зараз я така втомлена, що нема сил... Коли-небудь ми проведемо вечір у купі дома і я все-все розповім вам... Я не раз хотіла се зробити...

Останнє збрехала, але нехай так. Феня удає, що їй зовсім байдуже. І має рацію: не кидати ся ж їй на шию з радости?...

— Я на щирість не напрохую ся і нема чого прохати вибачення,—холодно зауважила Феня, для чогось пересуваючи лампу з одного місця на иньше.

— Я не говорю, що ви напрошуєте ся... Але я розумію, що вам образливо. Виходить, що я справді хочу затаїти від вас... А сього нема, Феня, їй Богу нема, нема... Тільки зараз

мені важко все... поновляти в пам'яті... І взагалі, Феня, мені дуже важко...

Тані раптом до сліз стало шкода себе. Вона шепітом договорила останні слова і схилилась.

Феня помовчала; насуплена, але трівожно поглядала на Таню: ще заплаче,—дуже треба було лізти з своїми безглуздими докорами. Он як змарніла, бідна дівчинка!

— Менше б старалися над заняттями...—Суворо нарешті пробурмотіла вона.

— Розумієть ся, втомите ся від такого напруження... Їсте погано... Зробити чай? А то може засмажити чого? Я збігаю вниз.

Таня зворушилась.

— Ні, дякую, Фенічка. Я піду зараз... погуляю трохи...

Вона хотіла сказати „до Мері“ і мимохіть збрехала.

— Куди там гуляти! Погань така на дворі, чи то сніг, чи то плювки якісь“, Погода! Європа! Подумаєш, носять ся з своїм теплим кліматом, сволочі, печей не будують,—тепло, самі трусять ся як в льоху. Ляжте, краще полежете...

— Мені треба до Косоротової зайти, довідати ся, як там з грішми... Вони просили...

— Ну, се иньша річ... Та сідайте на трам або звощика візьміть!...—сердито додала вона.

— Так, я візьму звощика...

Таня оділа ся, тепло поцілувала Феню й вийшла. Закриваючи за нею двері, Феня муркнула:

— Ви там дурня не удавайте і не беріть всіх слів на серіо... Мало чого вихопить ся. Ну ідіть, йдіть. До побачення.

І захлопнула двері, не даючи Тані нічого сказати.

Таня всміхнулася і поволі почала йти по сходах. Круті й темні сходи, поручні вохкі, бридкі. „Як би хтось взяв і переніс до Мері. Як Мері сьогодні, чи не гірше?—В таку погоду завжди їй гірше буває.“

Справді, сніг падав рідкий, мокрий, важкий. Зажурено, наче насупившись, горіли лихтарні,—дуже не приємно освіт-

лювати сю слоту. Перехожі поспішали,—у кожного напевне дома тепло й затишно, близька людина чекає з любов'ю. Еге, така погода навіть приємною може бути.

А на Україні сніг—наче товстий килим з білого—білого пуху накрив цілу землю. Комори, голубятня, клуня в білих шапках, насунутих на самі очі. Біля кухні велика купа потовченого снігу з жовтими слідами вилитої води і помиїв. Деревя стоять важкі такі, поважні, їм тепер не можна розмахувати гіл'ям, треба сніг підтримувати. Сад зовсім инакший, аніж літом,—незнайомий, урочистий, суворий. Ні цвіркотіння, ні співів.

До Мері Таня прийшла зовсім ослабла від м'якої всепрощаючої печалі. Вона навмисне попрохала Мері грати, а сама сіла в крісло перед каміном, заплющила очі й слухала. Думок не було. В душі, міняючись як хвилі вітру по золотистім житі, пробігали легкі, заспокоючі згуки музики. І разом з тим невідомо від чого хотіло ся плакати.

Мері раптом перестала грати, підвела ся й сказала:

— Танюк!

Таня, не одкриваючи очей, обізвала ся:

— Що, Мері?

— А ви знаєте, що Хома їде в Канаду?

— Що?!—підвела ся Таня і, зараз же впавши назад, тихше запитала:

— Се правда?

— Так... Всі гроші оддає в партію, собі на дорогу тільки лишає. Передав сьогодні Олександрови всі папери... Сорок дві тисячі ф'ранків...

Таня поволі опускала ся на спинку крісла, закривши очі. Мері бачила, як затремтіли її повіки і в куточках очей виступили дві важкі сл'юзи, заблизивши червоновим світлом огню з каміну.

— Не чекали?—ніжно й тихо запитала Мері.

Таня поспробувала усміхнутися, але сльози скотилися по щоках, і вона закрила лице руками.

— Він може і не їхати...—додала Мері обережно.

Таня не ворушила ся.

— Скажіть слово, і він не поїде. Га? Таня!

Таня поклала руки на коліна і мокрими, повними сліз очима стала дивитися в огонь. Від нього йшла маса тонких промінів, огонь видавав ся надзвичайно сяючим. Як болюче, як невимовно болюче ниють груди. О, Господи, чому ж се?

— Ну, Танюсю? Чуєте? Не треба ж мучити і себе і його... Як би ви бачили, як він змарнів. Ну, покарали—і буде. Я не можу бачити вас такою...

Таня заперечуючи похитала головою, але сльози ще більш прилипили до очей, вогонь затуманив ся. Вона знов закрила обличчя руками й одкинула ся назад.

Мері навіть розсердила ся.

— Ну, се по дурному вже, дівчинко! Се зовсім негарно. Що ви справді дурниці вигадуете. Чого вам треба? Він любить вас, ви любите його... Якого дідька ще? Ну образив, сумнівав ся, виробляв дурниці... Але тепер пізнав і не сумніваєть ся. А ви б як хотіли,—глянув і вже пройняв ся вірою в ващі честноти? Покиньте вигадки і, будь ласка, зараз же напишіть йому листа, щоб завтра з'явив ся до вас. Ну?... Танька! Що ви гру якусь заводите з почутем? Думаєте, так багато його буде? Беріть поки є, а то пізно буде...

Таня несподівано зірвала руки і розсміяла ся нервовим тремтячим, ще повним сліз сміхом.

— Чого ви?—здивувала ся Мері.

— Ви,—дивачка, Мері! Ви страшенно комічна... Написати йому листа?... Так... так...

І все сміючись Таня встала і протягла Мері руку.

— Куди ж ви?

— Я піду до дому... Я не можу...

Мері пробувала її зупинити, але Таня одягла ся і пішла.

Прощаючись вона встигла опанувати своїм сміхом і сказала майже спокійно:

— Не турбуйтеся, Мері... Се так, від несподіванки... Але се навіть добре. Так і треба. Прощайте.

XVII.

Проминуло тижня півтора. Прийшов день емігрантського вечора. Мері й Таня умовилися, що Таня зайде до Мері і вони разом пойдуть на вечір.

Мері вже була одіта, коли прийшла Таня. З першого ж погляду на неї Мері зрозуміла, що щось трапилося. Таня зараз же розповіла. Перед самим її відходом з дому з'явилася Аннет. Шурка в неї не був ні разу після реферату, одсилав назад її записки, і ось вона своїм звичаєм знов сама з'явилася. Зпочатку вона дуже довго сиділа в кімнаті Шурки, а потім повела його з собою. Шурка тепер майже не говорить з нею, Танею, а тому попрохав Феню переказати їй, що він і Аннет їдуть на вечір і просять і її приїхати, обіцяють показати щось дуже цікаве. Розуміється, він говорив не од себе, а те, чому навчила його Аннет. Але що се повинно значити,—невідомо.

— Скандал хоче зробити? — замислено запитала Мері.— Шурку напоїти?

— Нічого не розумію!—похмуро відповіла Таня.—Ну, щож, ходім!.. Подивимся!.. А ви ще в декольте? На що? Мері, се божевілля, ви застудитеся! Я і не помітила... Я з вами ні за що не поїду, як що ви не скинете... Ні за що... Що се, справді!..

Мері, дійсно, була в дуже одкритій сукні.

— Дівчинко, я в останній раз хочу...

— Ніяких останніх разів! Я не можу!.. Або ви надінете закриту сукню або я йду... Се — самогубство! Ліки пє, а в декольте їде на якийсь дурацький вечір...

Мері безпорадно й винувато дивилася на неї.

— Але я вже одягла ся, Танюк...

— Ми зараз вас переодягнемо... Будь ласка.

Переодягаючись, Мері весь час винувато всміхалась.

— От се иньша річ... І, взагалі, зовсім не слід було б їхати... даремно я згодила ся.

— Ну, Танюк, се вже деспотизм!.. Розійшлась... Буде ще час сидіти. Їдемо, вже одинадцята година. Вони розуміють ся ще не почали, хоч початок і *рівно* в 8^{1/2} вечера, а проте таки треба поштовхати ся в публіці...

Дорогою Мері багато говорила про талію, жартувала виглядала з вікна автомобіля і що хвилі чомусь сміяла ся. Таня слухала її уважно.

Біля каси вони застали юрбу, чоловіка з десять. Чомусь голосно кричали, сперечали ся, сміяли ся. За проходом, при вході в помешканне товпили ся і теж щось кричали росіяне.

— Ну, от, насамперед на скандал трапили... — з невдоволенням зауважила Таня, зупиняючись біля стіни...

Мері з цікавістю прислухала ся і придивляла ся.

— Се, здається, члени „Гуляй—душ“ вчиняють—півголосом вимовила вона.

Високий, блідий молодий чоловік з ознакою розпорядчика на грудях стояв в проході і нікого не пускав, весь час повторюючи одну фразу:

— Я не маю права... Панове, я не маю права...

На нього налягали, але він міцно держав ся за поручні бар'єрчика і повторяв:

— Товариші! Я не пущу, я не маю права...

— Та яке там право! Нема грошей у нас, ось і все право!

— Та бий його по пиці, буржуя!

— Налягай!

Юрба з сміхом тіснила ся, але налягати дуже сильно не сміла.

Публика, що підходила, зупиняла ся як Таня і Мері біля стіни і не зважала ся йти до каси.

— Pardon! Що се за крик? — запитав у Мері якийсь добродій у круглім капелюсі.

— Члени „Гуляй-Душі“ хочуть на вечір пройти, — відповіла Мері.

— А що се за... як ви сказали?

Мері засміяла ся.

— Ви не парижанин? Се орґанізація, що має за мету втіхи життям і боротьбу з інтелігенцією, зветь ся вона „Гуляй-Душа“.

Добродій в котелку не розумів.

— Але чому ж їх не пускають.

— Бо в них нема білетів. Се проти їх принципів йти на на руський вечер з білетами.

— А на французький?

— А на французькому є поліція. А росіяне на свої поліції покликати не можуть...

Добродій розвів руками.

— Але... се неблагородно!.. Дивно, справді!..

Гуляйдушісти раптом стиснули розпорядчика і линули в прохід, гогочучи і тиснучи один одного.

Касір, розпорядчик і публіка мовчки дивили ся, як вони зникали в дверях, що вели в коридор залі.

— Нічого собі хлопці, — похитав панок головою і подумавши трохи, скинув котелок і вклонив ся Мері.

— Піду краще в кафе кудись... Бог з ним, з російським вечором.

Мері й Таня засміяли ся і слідком за іншими пройшли до каси.

— Слухайте, Танюк, ви мене не оддавайте моїм прихильникам, як що почнуть приставати,—пригортаючись до Тані, попрохала Мері. — Я їх місяців два вже не приймаю і вони накинуть ся на мене. Добре? Я хочу без них...

— Не турбуйтеся, — кивнула Таня. — Так приймемо, що більше не захочуть.

І, справді, в коридорі, що київ ріжнومانітною публікою, до них встигли підійти два поклонники. Але позаяк Мері тільки всміхалася і нічого не відповідала, а Таня відповіла здивовано й різко, то вони зараз же одстали і загубилися в юрбі.

— Браво, Таневич, ви могли б бути ідеальною класною дамою!—сміялася Мері.

В залі звичайний гомін, шум, метушня. Ніхто не знаходив свого місця, розпорядчики бігали мов одурілі, їх ловили, роздерали на часті, але вони якимсь способом умудрялися видертися і зникали.

— Пора! Пора!

— Пора, чортяка б вас ухопила!

— Го-го-го!

Публіка вже лютитися від дуже довгого чекання.

Мері й Таня умостилися десь в куточку і розглядали публіку. Маячили знайомі обличчя, але ні Шурки, ні сатаністів не було ще.

Нарешті, несподівано для всіх, шиплячи й хрюкаючи піднеслася заслона і почався концертний відділ.

Насамперед виступив „Хор малоросов“. Але дивлячись на убрання сих „малоросів“, їх швидко можна б назвати „хором інтернаціональних апашей“. Правда, жіноча половина одита була прилично і навіть добірно.

Поперед усіх в вінку, в синій оксамітовій „корсетці“, в червоних черевичках стояла Ладя і сяла искристими очами. В групі тенорів маячило лице Фаддея, а назад усіх монументально височіла кінська голова Адольфа, повна самоповаги.

Хор в першій же номері „напсував“. Хормейстер хвилювався, щось з жахом і ненавистю шипів басом і увесь час приблизенно махав руками, так наче грав в „дяболо“.

Публіка сміяла ся, пляскала і доволі вибачливо поставила ся до злочинства басів.

Слідуючий номер оказав ся не той, що вказано було в програмі. А саме, замість знаменитого баса, „відомого артиста європейських оперних театрів NN“, виступив якийсь худенький, виснажений панок з скрипкою і почав теленькати, уважно й напружено дивлячись в лівий бік лаштунків.

Публіка не розуміла, шептала ся, шаруділа програмками. Але позаяк се було вже звикле зявище, що замість славнозвісного баса виступає заморений юнак з скрипкою, то ніхто особливо не хвилював ся.

Вислухали й юнака, похлопали й глянули в програмку: сольо співачки Х. Х. з Grande Opera. А, се цікаво послухати, Х. Х. гарно співає.

Але замість співачки з Grande Opera на сцену виволокли вільтончель, поставили пюпітри і вийшов иньший юнак, але патлатий, чорний та лютий. За ним вистрибнула дівчина в пенсне і сіла за рояль. І нарешті зявив ся знов виснажений юнак з скрипкою.

Всі трое, як ні в чім не бувало, вклонили ся все більш здивованій публіці й почали грати. Вони грали, перелякано й розпачливо дивили ся один на одного, плутали, упрівали, невимовно страждали, а публіка, нічого, не підозріваючи гуділа розмовами і придавленим сміхом.

Таня здвигала плечима, сердила ся, а Мері навпаки всім захоплювала ся і старанно всім плескала.

— Ну, Мері, невже вам се подобаєть ся?—з стражданням в голосі обурювала ся Таня.

— Вони страшенно милі, дівчинко... Ви подивіть ся, як сей патлатий хлопчик смичком водить... Бо се—епоха в його життю...

Юнаки несподівано скінчили, скочили, вклонили ся і з полекшенням, упрілі, пішли за лаштунки.

Потім, розумієть ся, деклямували. Спочатку дівчина, потім панок, потім знов дівчина і знов панок. Між дівчиною і

і юнаком був хор апашей—малоросів, баритон і сопрано.

На закінчення було представлено живу картину—„Етап каторжан“. Хоч се були все ті самі апаші, арештовані в шиночку салдатами в небувалій ніде амуніції, але публіка поставила ся до картини несподівано урочисто і з пошаною. Хтось затагнув похоронний марш, почули ся крики: „встати! встати!“ і в залі на хвилику стала ся демонстрація.

Се був останній номер.

Публіка почала виходити в коридори, а звідкись набігли лакеї і почали виносити стільці та готувати залю до танців.

— А Аннет все ще не видно...—виходячи в коридор сказала Мері.

— Еге...—заклопотано озирнула ся Таня.

— Може, в буфеті,—пройдемо туди.

По дорозі до Мері пристав було якийсь красень, але вона йому щось сказала, і він зараз же одчепив ся.

— Хто се?—запитала Таня.

— Красива й дурна тварина.

Буфет функціонував вже досить інтенсивно. Ляскали корки, дзвеніли склянки, варили ся сосиски, кипів самовар. За лядою в українських та європейських убраннях метушили ся гарненькі продавиці невміло, але весело й кокетуючи роздавали публіці чай, бутерброди, пиво, сосиски.

Одначе майже всі столи незаняті ще були, — публіка чекала танців. Тільки ті, що метою вечора мали саме сю кімнату, вже давно розмістили ся в куточках, і звідти дзюрчали розмови, в тоні теплої прихильности і любовної вибачливости до цілого світу.

Прохожували ся люди з блідими обличчями і голодними очима, які удавали, що їм дуже гаряче і вони прийшли сюди трохи охолодити ся.

Віддалик стояли „гуляйдушісти“ і мабуть обмірковували план якогось скандалу.

Але взагалі було чисто, світло, мирно й весело.

Сатаністів не було.

Мері й Таня пройшли в залю.

— Недобре вам, Мері, ходити сими коридорами, — мимохить похитуючи головою зауважила Таня. — Протяги, то гаяче, то холодно...

— Ну, пусте, — безжурно сказала Мері, поглядаючи навкруги.

В залі вже готували ся до танців. Музиканти, настроюючи інструменти, наче тішили ся кокофонією, яку утворювали, — так любовно нахиляли ся до своїх скрипок, тромбонів, вільончелів.

Між публікою, що повільно крутила ся по залі, побідоносно, кокетуючи проходили ся „апаші“ з хору, які не захотіли скинути своїх убрань.

Раптом звідкись з'явили ся Ладя і Фаддей з шапками в руках. Обое в українських убраннях, які їм дуже личили, обое з палаючими щокми й очима, вони підлітали то до того то до иньшого і вимагали „на засланців“. Давали й засланцям, але більш усього їх молодости, радости, захоплюючому, ясному сміху і соромливим поглядам, якими вони мимохить обмінювали ся.

— Яка мила ся Ладя, — захоплено зауважила Таня, — страшенно мила дівчинка! Я страшенно вдоволена, що сей Стаскін нарешті дав їй спокій...

— Фаддей, значить, переміг?

— Еге, здасть ся... хоч Фені се...

— Дивіть, Таня! — раптом штовхнула її Мері, показуючи очима у бік.

Таня хутко глянула туди і мало не приснула. Важно й урочисто під руку з пожилою панею виступав Адольф. В чоботях, в синіх широких штанах і вишитій сорочці з червоною стрічечкою, — він був схожий на вистроеного по святочному величезного водовоза або кучера з поважного дому.

Дама, очевидно, трошки була збентежена, але ніжно й імовірно сперала ся на руку свого показного кавалера. Він

же повний самоповаги, солідно й привітно вклоняв ся знайомим.

— Драстуйте! — розляг ся збоку чийсь голос. Обидві хутко оглянули ся. Їм поволі кивало суворе, чопорне, виголене обличчє Хрестоносця. З-за спини поета всміхалось гарненьке обличчє його жінки. А ще далі видно було шевелюру патлатого юнака і недбало прижмурені очі.

— Зходять ся... — тихо вимовила Мері, коли ті пройшли наперед.

Таня мовчки шукала очима по залі. І раптом Мері відчула, як рука Тані, що лежала на її руці, сильно здригнула ся. Мері хутко глянула в бік її погляду. В дверях стояв Хома, розмовляв з Ляхніцьким, старим зарентуїцем. Чи тому, що Хома підстриг ся чи від чого иньшого, його обличчє здавало ся більш змарніле й бліде, ніж звичайно.

Таня вже не дивила ся в той бік і з прибільшеною цікавістю стежила, як сковзали по паркету кавалери запрошуючи до танцю дам.

— Хочете поговорити з Хомою, Танюк?..

— О, ні! — почервонівши відповіла Таня і хотіла йти далі. Але в сю хвилю до них мов на сковзунах підлетів фронт з зачіскою в проділ, улесливо схилив ся і запросив Мері „на тур-вальсу“.

Мері охоче взяла його руку.

— Мері! — докірливо глянула на неї Таня. — Вам шкодить... не треба...

— Ну, дурниці... Ідіть краще туди... — вона хитнула головою в напрямку до Хоми.

— Нікуди я не піду! — сердито сказала Таня, але румянця змішання все таки не могла зтримати.

— Ну, не сердьтесь... Я зараз...

І всміхнувшись Мері з своїм кавалером зникла в юрбі. Таня постояла, потім одійшла до стіни й сіла.

„На що він прийшов?“

Грають щось знайоме й старе, мов пожовкла фотографія бабусі в криноліні. Ах, так! Се той вальс, який Кость

Пархоменко називав „убійчо-зворушливим“. Бідний милий Кость, як він сумовито пишав ся милицею і Георгієм, привезеним з Далекого Сходу...

Перед Танею замаячили знайомі облича.

Хрестоносець, жінка і патлатий юнак. Таня стала дивитись на них.

Хрестоносець говорить жінці. Вона не слухає його. Як він може зносити таке приниження? На що він їх завжди проважає? Щоб довести собі, що „у всякому становищі можна почувати себе чудово“?

Знов з чимсь звертаєть ся до них. Як обурююче слухає його патлатий нахабник!

Публика заважала спостерігати,—рухала ся, закривала то облича Хрестоносця, то спутників його.

І раптом стало ся щось дике в тім місці, де вони стояли. Хтось верескливо різко завищав, розляг ся переляканий жіночий крик, публика вся повернулась і ринула в той бік. Музика, наче перерізана ножицями, зразу увірвала ся.

Таня хутко встала й підбігла до місця пригоди. Серед утвореного кола йшла якась бійка, хтось хрипів, несамовито кричав, когось одтягали. Жінка Хрестоносця стояла і тремтючи цілим тілом з жахом дивила ся на купу, що конвульсійно ворушила ся біля її ніг.

— Та тягніть його, він його задушить... Тягніть за шиворот!—розлягали ся крики.—Жорж, тягни за ногу! Послухайте, доволі!

— Панове не хвилюйтесь, не хвилюйтесь!..

— А-а!.. А-а!..—хрипив і сласно завивав хтось з купи, яку силкували ся розчепити десятки рук.

— Тягни, тягни! Голову тягни! За волосє чортяка його... Ну, ну разом! Одтягайте того... Послухайте, товаришу, не можна так...

— Та хто такий? Що тут?

— Чоловік коханця душить!

— Та за волосє його, він пустить!

Нарешті вдалося купу розірвати на дві половини. Коли Хрестоносця поставили на ноги, вигляд його був жахливий. Волосє сторчем стояло, очі божевільно горіли, чопорне обличчє конвульсійно викривилося, на устах кров і піна, від носа до уха—крівава смуга. Він важко дихав, несамовито видался і кричав:

— Геть! Я задушу його! Дайте мені його!!

Комірець обірвав ся і висів, як роздертий хомут, краватка теліпала ся на плечі.

— Товаришу! Заспокойтесь, не можна...

— Г-Геть я забю його!!

Патлатого юнака вже було витягнуто кудись з залі, Він хитав ся і Тані на хвильку замаячило сине-блїде поні-вечене, мабуть укусами зубів обличчє.

Нарешті і Хрестоносця одвели. За ним, жалібно хлипаючи, опарашена й перелякана пішла його маленька жінка.

— От це почастував друга дома!

— Еге, почастував...

— А він же його кусав, панове!..

Таня, блїда й схвильована, насилу вирвала ся з юрби, що сміяла ся і обговорювала пригоду.

Вона пройшла коридор і знов зазирнула в залю. Мері не було нїде.

— Вибачайте...—раптом почув ся за нею знайомий голос.

Серце зойкнуло, але вона поволі озирнула ся: на неї дивили ся очі Хоми, похмурі й нерішучі.

На змарнілому обличчі плями румянцю,—йому, очевидно, було дуже болюче гукнути її.

Дивлячись кудись через плече Хоми і силкуючись не виявити схвильовання, Таня сухо запитала:

— Що вам угодно?

— Вибачте... Ви шукаєте Мері?

Таня живо глянула йому в лице:

— Ви хіба бачили її?—з неспокоєм запитала вона, одводячи зараз же очі на бік.

— Еге: вона просила мене знайти вас і сказати, що через півгодини приїде.

— Вона поїхала?!

— Так, але через півгодини...

— Де ви її бачили?

— Там, біля каси в коридорі...

— Одіта була?

— Ні, але вона потім...

— Ах, яка ж вона!..—обурено спалахнула Таня.—Се таке легковажне, що навіть неймовірне! Се там біля каси, де зовсім холодно?

— Так... Але вона потім оділась і...

— Вона з ким-небудь поїхала?

— Так, з одним добродієм...

Таню навіть злість взяла: щоб улаштувати се побачення з Хоמוю,—непотрібне дурне побачення, вона ходить на протягах, і їде кудись!

— Фу яка!.. Ні, се просто... я не знаю...

Таня одвернулась і хутко пішла по коридору, сама не знаючи куди. Хома слідкував за нею оддалік.

„Ну, на що се? Ну, що я йому скажу?“ з болючою досадою думала Таня. Він напевне йде позаду почуває себе ображеним.

Вона повернула ся і пішла Хомі назустріч.

— Вибачте, я так розсердила ся, що не подякувала вам...

Вона дивила ся кудись у бік, але почувала на собі його погляд, упертий і запитливий.

— Дякувати нема за що...—сказав Хома.

„Він, розумієть ся, знає, нащо Мері так влаштувала. Ах, як се негарно. Але ось же на злість ніякого побачення не буде, коли так!“

— Ну, значить, я поїду сама до дому...—холодно вимовила вона.—Як що Мері приїде, скажіть, що я поїхала... До побачення.

Вона простягла руку і мимохіть зазирнула йому в об-

личе. Хома стояв все так само, наче чекав чогось від неї.
— До побачення... Скажу,—неуважливо й байдуже сказав він, стискаючи її руку.

Йому навіть не шкода, що вона йде. Можливо, що ніякого побачення йому не хотіло ся.

— Я чула, ви їдете з Паріжу?—кинула вона недбало.

— Так, їду,—все так само відповів їй.

„Розумієть ся, йому все одно. Наче з своєю консервкою розмовляє“.

— Ну, щасливої дороги! Прощайте...—змушено всміхаючись, сказала вона. Так говорять мало знайомим і несимпатичним людям, яких випадково зустріто на вокзалі.

— Спасибі...—вимовив Хома.

Вони проходили повз буфет.

— Го-го-го!!—раптом розлягло ся з середини і в розчинені двері Таня побачила, як ті, що сиділи біля столиків, розширенима очима дивили ся в тій бік, звідки нісся регіт, крик, гокання, брязькіт розбитого посуду.

— Ну, от знов скандал!—голосно сказала Таня і мимохідь попрямувала до дверей буфету.

„Він, розумієть ся, подумає, що я користую ся нагодою, щоб ще побути з ним“, подумала вона. І позаяк се почасти було правильно,—їй дійсно не хотіло ся так відразу піти,—та стало соромно і захотіло ся повернути назад.

Але малюнок, що уявивсь її очам, зупинив її.

Біля ляди хаос.. Махають руки, червоні, вспітнілі облича, розтягнуті задиркуватим, п'яним сміхом; маячать пляшки, ножі, вишиті сорочки продавиць метушать ся за лядою на всі боки. Облича в них перелякані, обурені. Вони хапають за руки гогочучих людей і щось силкують ся відібрати в них. Гикання, регіт, трівожний крик, пронизливий свист.

— Нехай живе „Гуляй душа“! Геть з буржуазією!

— Урра! Геть інтелігенцію!..

— Товариші!.. Товариші!..

Біля столиків багато вставало і радило ся. Чути було:

— Поліцію покликати!.. Се чорт зна що!

— Ну, поліцію!

— Та як же з ними?!

В юрбі гуляйдушістів видко було постати розпорядчиків, що збігли ся, з значками на грудях. Але гуляйдушісти нікого не слухали, хапали бутерброди, консерви, тіста, витягали з котла руками киплячі сосиски і регочучи, лаючись, присвистуючи, зідали тут же.

— Ребята!—раптом розляг ся серед них гучний голос.— Годі! Бери кожний по пляшці й ходімо!

— Урра!—заревіла юрба і кинулась на пляшки.

— До побачення, буржуї!—заревів той самий гучний голос.—Хлопці, виходь!

Розмахуючи пляшками й гогочучи, гуляйдушісти висипали в коридор.

Таня й Хома одійшли на бік, зупинившись біля порожнього столика.

Чути було, як гикання віддаляло ся корідором, перейшло в роздягальню і, нарешті, зовсім затихло,—пішли.

Публика почала розсажувати ся на свої місця, голосно обурюючись і нарікаючи.

— Се справді „Гуляй Душа“!—засміяв ся хтось збоку.

Розпорядчики і продавиці приводили до порядку буфет. Де-які від переляку, образи і безсиля плакали, витирали очі погаптованими фартухами.

В сю хвилю очі Тані раптом зустріли ся з очами Аннет, що сиділа напроти ляди за довгим столом.

Таня хутко пробігла поглядом по присутніх за тим самим столом. „Чорна красуня“ з своєю блондиночкою, Стамескін, Ладя, ще якийсь, ще облича, потилиці, спини, І... профіль Шурки поруч з Аннет, з иньшого боку. Тускле обличчя, покірлива, огидлива усмішка,—повна „муть“.

Таня машинально опустила ся на стілець. В ухах ще лящав дикий свист і гикання, поруч обережно сів Хома, а там було се лице з жахною усмішкою і мутними, осяя-

ними гнилим блеском очами. Що ж вона думає викинути ще?

— Ви не знаєте, Аннет з компанією давно тут?—запитала Таня, дивлячись в стіл.

Хома замяв ся. Таня подивила ся на нього,—йому щось відомо.

— Ні, вони недавно прийшли...—нарепті похмуро вимовив він.

— Ви щось знаєте? Так?

— Т-так... Вона шукала вас...

— Мене? Звідки ви знаєте?

— Вона мене запитувала. Але я сказав, що ви поїхали. Видно, не повірила. Се було хвилику перед тим, як я підійшов до вас. Мені здасть ся...

Хома нерішуче зупинив ся.

—... краще б вам поїхати.

— Ні, я лишу ся,—майже спокійно, але вся бліда вимовила Таня.

Хома замовк.

Таня бачила, як Аннет шепотіла щось чорній красуні і обидві поглядали в її бік. До їх розмови прилучив ся і Гломбінський. Якийсь товстюк з голеними губами і підборіддям, з рудими баками, похорий на Ірландця голосно щось оповідав. Компанія весело сміяла ся і п'яно плескала йому. На самім краю столу сиділа Лада, почервоніла, весела, а до неї з двох боків схиляли ся Стамескін та Аполінарій, відомий Паріжу автор порнографічних віршів.

Таня мимохить пошукала очима і побачила за иньшим столом Фаддея, що похмуро сидів в кампанії хористів. Він поглядав в бік Ладі і мабуть щось насвистував.

— А то краще б піти вам, Таня,—почув ся знов голос Хоми.—Компанія п'яна, готова... до того ж „сатаністи-індивідуалісти“... Помогти все одно нічим не можна. Вони видко щось вже задумали...

„І він знає“, з болем подумала Таня.

— Ні, Хома, я лишаю ся... Як що вам... незручно, ви йдіть.

Раптом компанія почала вставати і розплочувати ся. Коли Шурка, якого підтримувала Аннет, підвів ся, Тані стало ясно, що він п'яний. Аннет, одіта з шиком кокетки Великих Бульварів, не випускаючи руки Шурки, рушила до виходу. За нею потягла ся й решта.

Таня й Хома мовчки чекали, силкуючи ся не дивити ся на парочку, що наближала ся. Хома спробував заговорити з Танею, але вона вже не чула його.

Ось вже близько піднесений, навмисно піднесений голос Аннет:

— О, без сумніву, мій друже... Розуміть ся!.. Так, так!

І за сим невиразне бурмотінне і хихикання Шурки.

Таня поволі повернула до них голову. На неї дивили ся широко розставлені, підведені очі Аннет. Наче зараз тільки вона помітила Таню й Хому і раптом оживлено вигукнула:

— Олександр Петрович! Дивіть ся, кого ми зустріли!...

І чарівно киваючи Тані головою, з радісним здивованнем вимовила:

— І ви тут? Як се гарно, а я вас шукала... Ми...

І зупинила ся. Шурка, побачивши Таню й Хому, раптом видер ся і, наче підштовхнутий кимсь в спину, поривчато ступив до їх столика.

Хома й Таня навіть одхитнули ся трохи і захололи в напруженому чеканню. Таня була мертвенно-бліда.

Ті, що сиділи біля інших столиків, затихли і стали дивити ся в їх бік.

Шурка підійшов так близько, що торкав ся полами столика. Він довгим тьмяним поглядом подивив ся на Таню, потім на Хому й мовчав. Обличчя його наче завмерло в дивній тупій серйозності. Здавало ся, він нічого не думав і не почував, а просто стояв і дивив ся на них.

І несподівано з повільною важністю і такою самою серйозністю простягнув руку Хомі.

Хома хутко глянув йому в обличчя, наче зрозумів

щось і, підвівшись, так само серйозно і мовчки стиснув йому руку.

Не говорячи більше ні слова, Шурка повернув ся, хитнув ся і пішов у-перед.

Хтось засміяв ся, хтось щось сказав. Але Аннет вхопила Шурку вище ліктя і з п'яною злістю притягнувши його до себе, гаряче зашепотіла. Кілька разів вона сильно шарпала його за руку. Задні сатаністи не розуміли причину остановки, кричали та вимагали дороги.

Хома щось говорив Тані, але вона навіть не повернула ся до нього й чекала закінчення розмови Шурки з Аннет.

Шурка раптом голосно і наче з якимсь одчаєм, як потім згадувала Таня, закричав:

— Так?!

— Так!—сказала Аннет.

Після сього Шурка раптом повернув ся до Тані. Обличчя його було цілком як у божевільного. Очі жахливо, неприродно блищали. Коли обличчя його з сими страшними очима схилило ся до неї, її охопив сліпий жах. Вона вже нічого більше не бачила, крім сього обличчя, нічого не чула, крім сиплого, насиченого алкоголем подиху на своїй щоді.

А далі стало ся саме дике. Зуби Шурки оскалили ся і з-за них в обличчя Тані плеснула, мов поміями, безглузда, площадна лайка.

Після сього Таня не добре пам'ятала все, що відбуло ся.

Здаєть ся, зчинив ся якийсь крик, маячило обличчя Хоми з жилами на висках, Шурку кудись тягли спиною уперед і вуса його розпатлали ся. А він чи то реготавсь чи як раніше, вишкиривши зуби, кричав. Хтось наступав на Аннет, а вона сміяла ся і п'яно, злісно вигукувала якусь одну і ту саму фразу.

І тільки в автомобілі Таня поволі стала приходити до памяти. Принаймні, коли Хома відчинив двері екіпажу, вона вже знала, що підіхали до її дому, що трапило ся щось

жахне і що треба дзвонити до консержки. Пропозиції Хоми проводити її вгору по сходах вона не прийняла.

А дома тихо, не розбудивши Фені, що голосно хропла, пролізла в свою кімнату і цілком знесилена, не роздягаючись сіла біля столу і поклала голову на простягнену руку. В очах зараз же замаячили облича Аннет, Хрестоносця, червоного, з переляканими очима розпорядчика, — вони всі почали напирати на неї і простягненими руками натискати її груди. А над головою стояв патлатий юнак з скрипкою і монотонно, завиваючи, хропів.

XVIII.

Коли годин в дев'ять ранку Феня і Фаддей постукали до Тані, вона сиділа в тій самій позі і спала, звисивши одну руку з столика.

Фаддей був сам не свій; він шулив ся, мов від холоду, і одночасово що хвилі обтерав вспітніле чоло. Очі розтер'яно, нічого не бачучи, переходили з річи на річ.

Феня бліда, рідкі брови суворо зсунуті. Вона розбудила Таню і коли остання здивовано оглянула їх і себе, по-нуро вимовила:

— Вставайте, ходім до Ладі.

Таня з переляком вдивила ся в неї і в Фаддея. Фаддей нагадав вчорашнє.

— В чім річ? Що трапило ся?! — скочила трівожно і ще більше лякаючись.

— Ладю знасилувано... Вона хоче вас бачити,—коротко й грубо відповіла Феня.—Ходім.

Таня захолола на місці, дивлячись на них великими очима. Чи се не сон? Чи не продовження кошмарної ночі? Ладю, сю „лагідну, матову дівчинку“, сю вчорашню світлу дитину, знасилувано?!

— Що ви кажете?! — тихо сказала вона. — Коли? Хто? О, Господи!

— Сьогодні вночі... після вашого вечора, Стамескін і ще один. Удвох... Вона видерла ся і прибігла до Фаддея.

Таня машинально глянула на Фаддея. Він стояв з тим самим безладним поглядом і зімнятим, тупим лицем.

— Фаддей побіг зараз же до Стамескіна. Але в отелі сказали, що він з своїм приятелем сьогодні ранком несподівано поїхав до Лондону.

Феня розповідала наче вчитувала все це з книги.

Таня не могла зрозуміти всього відразу.

— Поїхали?.. І вдвох?.. Себ то я не розумію, вони вдвох се зробили... себ то з Ладьюю... Господи, я нічого не розумію... Як же се...

— Ну, що тут розуміти! — раптом розсердила ся Феня. — Все зрозуміло... Ходім, вона одна там... Не можна було її залишити саму. Ходім.

Таня, як була, не поправивши навіть капелюха, що зіхав на бік; пішла за ними.

Всю дорогу вони майже бігли і Таня уривчато ставила питання. Феня так само уривчато відповідала, а Фаддей, як і раніше, не говорив ні слова.

— Я боюсь, щоб вона чого не зробила з собою, — підходячи до брудного отельчика, де жив Фаддей, похмуро мовила Феня.

Але Ладя лежала на неприбраному ліжку в тій самій позі, в якій її покинув Фаддей: одну ногу підклавши під себе, а другу спустивши з ліжка і встромивши голову в подушку. На ній були ті самі червоні черевички, плахта, корсетка, тільки віночка не було. Корсетка була роздерта під рукою, один рукав сорочки ледве висів коло плеча і відкривав матово-біле тіло.

При вході Фені і Тані вона хутко підвела голову, глянула і знов заховала ся в подушку.

— Ладя... Ладенька... Ладюсік!.. Бідна моя... — підсіла до неї Таня і ніжно поклала їй руку на плече.

Ладя ряптом скинула руками, кинула ся Тані головою в коліна і жагуче, гірко заридала.

— Ладенька... Ладя! — гладила її по розпатланій голові Таня і кусала зблідлі губи.

Феня присіла до столу і почала рисувати олівцем на аркуші поштового паперу.

А Фаддей, як тільки Ладя заридала, перестав розтерляно дивити ся. Як людина, що осягла мети і дуже втомила ся, він сів біля дверей на стільці і заплющивши очі, одкинув голову назад.

А Ладя плакала дужче та дужче, в розпуці журливо хитаючи головою. З розпитувань Таня знала, що вона ще не плакала, тільки тремтіла вся, налякана, приголомшена.

І тому Таня їй не заважала, а тільки гладила рукою по голові і ніжно говорила:

— Ладя... Ладік...

Поволі Ладя замовкла і втомлено затихла. А Таня не переставала гладити, все повільніше, ніжнійше і мов тяжко обиженій дитині, шептала:

— Ладік... Ладенька... Ладюсік...

В коридорі топали і бігали, від чого Ладя здригала ся і конвульсійно хлипала.

Але все рідше та рідше...

Феня й Таня пішли. Вони нічого не говорили між собою до самого дому...

Таня роздягла ся, умила ся, схопила щітку і, не вважаючи на нестерпний головний біль і безсилість, мовчки почала прибирати кімнати.

Феня машинально їй помагала і сумрачно, злісно терла ганчіркою церату на столі.

— Ні, я їду в Росію!—рішуче вимовила вона. — Годі! Нехай буде, що буде, а я їду. Я задохну ся... Годі!

І наче збираючись в сю ж хвилину їхати, вона шпурнула ганчірку в куток і обтрусила сукню.

Таня неуважливо слухала її, вона думала про вчорашнє. На своє здивованнє вона вже не відчувала ні того жаху, ні навіть гніву на кого-небудь. Може, від того ломило голову? Раптом їй почули ся кроки в коридорі.

— Почекайте, Феня... — хутко повернула вона голову і напружено почала слухати.— Мені здало ся, що Шурка ходить...

— Та ні ж!.. — муркнула Феня. — Він спить, як забитий... Ні, доволі!.. Нехай хто хоче задихаєть ся в сім болоті, а я їду.

І Феня, піднявши ганчірку, знов швидко почала терти церату, наче се їй усього лишило ся зробити до одїзду.

Раптом Таня рішуче поставила щітку в куток і пішла з кімнати.

— Куди ви?—запитала Феня.

— До Шурки. Мені треба з ним негайно поговорити...

На стук її ніхто не обізвав ся. Вона постукала сильнїйше і почекала.

Ні шамотіння, ні згуку.

— Шурка!—загрюкала Таня кулаком у двері. Дивна тиша була там, за дверима. „Що він, пішов куди?“

Таня обережно розчинила двері і зазирнула. На ліжку нікого не було. Біля столу теж.

Таня увійшла в кімнату і гукнула ще раз, наче сподіваючись, що Шурка заховав ся десь. Але Шурки не було.

Вона не розуміючи, з досадою вже повернула ся, щоб вийти, як раптом очі її зустріли ея з виряченими тьманими очами Шурки, який рівно витягнув ся в кутку за умивальником. Язик далеко висунув ся, наче Шурка силкував ся ним щось дістати.

Таня дико верескливо скрикнула і пройнята жахом кинула ся з хати. Вибігши до Фені, вона притулила ся спиною до каміну і дивлячись на двері коридору широкими очима, з тим самим леденящим, диким жахом закричала:

— Феня!.. Феня!.. Повісив ся!.. Він повісив ся... Очі, очі... О-о!!..

Феня омертвіла і не мала сили навіть запитати що небудь.

— Господи! — раптом схопила ся Таня. — Може він ще живий!

І стрімголов кинула ся знов в коридор.

— Таня! Не ходіть!!—не своїм голосом закричала Феня, зриваючись з стільця.

Але Таня була вже в коридорчику і забігши в кухню тремтячими руками знімала з стіни великий кухонний ніж.

І все-таки перед захопнутими нею дверима Шурки вона зупинила ся. Бліда й тремтяча, вона з одчаєм шарпнула за ручку і вбігла. Задиhaючись, зробила надлюдське зусилля і глянула: вирячені очі дивили ся просто їй в лице видавлений синій язик тягнув ся до неї... Таня не витримала і метнула ся назад.

— Не можу!—в розпуці ламаючи руки, простогнала вона.

Феня забила ся в куток софи і дрібно-дрібно тремтіла.

Вмить Таня повернула ся і побігла з кімнати.

— Таня! Куди-и ви?!—страшенно перелякана закричала Феня. Почувши, що хлопнули вхідні двері, вона, косячи божевільні від переляку очі на двері в Шуркіну кімнату, вилетіла за Танею.

Таня збігала униз.

— Таня!—жалібно кричала Феня.

— Я зараз! За консержем!—чути було Танін голос.

За хвилин двадцять в їх кімнатах товпили ся консержки, поліція, якісь сторонні люди.

Таня давала відомости, а в той час Шурку одв'язували і оглядали. Записки він ніякої не лишив, а Таня сказала, що нічого не може сказати про причину його смерті.

Вона вже не тремтіла. Навпаки, надзвичайний спокій опанував її. Здавало ся, річ йшла не про смерть Шурки, а

про його відїзд або викрут ноги... Ні жаху, ні жалости, ні ясного розуміння того, що трапило ся.

„Що зо мною?“ — запитувала вона себе. І навіть при сім запитанню не почувала нічого, крім сього надзвичайного, легкого спокійного настрою. Перед сим голова болїла, в цілім тілі був тягар якийсь. А тепер навпаки на диво ясна була голова, свіже тіло. Ось тільки вона не зовсім ясно розумїла питання, що їй ставили ся. Вони наче губили ся по дорозі, не досягаючи до неї. Треба було повторяти кілька разів те саме.

Звідкілясь явила ся дівчинка, дочка консержки і подала їй мїйську телеграму. Таня прочитала і нічого не зрозумїла. Забула, потім згадала і знов прочитала:

„Я дуже хора. Приходьте зараз же. Необхідно. Ваша Мері“.

— Добре, я зараз...—по російськи сказала Таня дівчинці, але змїркувавши, що дівчинка не може зрозуміти її, вона навіть усміхнула ся.

— Ви йдете, Таня?—занепокоїлась Феня.

— Так, мушу йти до Мері.

— Ну, я теж їду! — схопила Феня з вішалки пальто і вмить одягла ся.

Консержка говорила Тані щось про покійника, похорони, бюро,—Таня з усім згожувала ся. Але консержка помітивши, що Таня не добре розуміє, допомгла їй одіти ся і сказала:

— Йдїть, куди вам треба... Вам треба отямити ся... Я сама де-що улаштую тут. Mademoiselle розуміє мене?

— Oui, oui, c'est ça, c'est ça! — машинально відповідала Таня.

Консержка, заклопотано похитуючи головою, проводила її на улицю.

Гремїли трамваї, завивали і сурмили автомобілі, поміж екіпажів швендяли порські велосїпедїсти. Люди йшли з за-

клопотаними, байдужими, веселими обличчями. Бігали діти.

На розі стояв поліцай і зосередковано колунав в носі. Під вікнами зупиняли ся бандитники і заунивно виспівували:

— Marchand d'avit...

Все се було дивне й неправдоподібне. Здавало ся всі ці люде представляли ся—і поліцай, що в носі колунав і шофер, який солодко позіхав, і співочі бандитники, і публіка, яка метушила ся біля трамваїв. Всі вони знають щось жахне, але силкують ся показати, що нічого не трапило ся, що сьогодні все йде як учора, як завжди.

І сама Таня легко й хутко переходила улиці, читала вивіски, спокійно їхала на трамваю. Як завжди вона привітно привитала ся з Меріною консержкою і Жюлетою, яка відчинила їй двері.

Жюлета була дуже занепокоєна і сумна.

— Mademoiselle зовсім... погано—прошептала вона, проводячи Тоню в „камеру“. Так називала ся маленька кімнатка, куди Мері переходила, коли їй ставало гірше. В ній не було ні килимів, ні зеркал,—одно невеличке вікно і білі вапняні стіни.

Таня не здивувала ся, не виявила ніякого співчуття Жюлеті. А Жюлета замовкла і уважно поглядала на Таню.

Мері лежала на дивані, вкрита ковдрами і перинкою. Щоки за одну ніч позападали, шкіра на лиці зробила ся жовтою, очі, великі, в темних смугах, втомлені, з хоробливим блиском.

Вона саме почала кашляти коли Таня увійшла і часто хитала головою, наче усилено витаючи гостю.

Одначе коли Таня сіла біля неї на стілець, Мері підвела ся, схопила Таню за плечі і крізь кашель перелякано скрикнула:

— Що... що... з вами?!

Таня, зрозумівши її питання, внутрішню здивувала ся її

переляку. Але чомусь закрила лице руками і нічого не сказала.

— Таня! У вас страшний вигляд... Що трапило ся?! Та кажіть же!...

Таня зняла руки з облича, вдумала ся в Меріні слова і тихо, спокійно сказала:

— Шурка повісив ся...

Мері поволі одвела свою руку від її ліктя і опустила ся на подушку. Не зводячи переляканих очей з Тані, вона помовчала і ледве чутко запитала:

— Як се трапило ся?

Таня дивила ся під стіл і не чула: якась дивна тепла задума зковувала їй мозок.

Мері занепокоєно торкнула ся її руки.

— Чуєте, Таню?

— Так, так, розумієть ся...—згодила ся Таня сильно зітхнувши. Але зрозуміла з облича Мері, що відповіла не до речі і жвавійше запитала:

— Що ви сказали?

— Я питаю, як се трапило ся?—заплющивши очі, повторила Мері: їй стало погано.

— Як се трапило ся?—задумано перепитала Таня.

„Так, як же се трапило ся? Що трапило ся? Ах так, *те*“...

— Се трапило ся... сьогодні...

Напружуючи усю волю, щоб не впадати в задуму і стежити за своїми думками, Таня почала розповідати. Починаючи про вчорашній вечір, вона перескакувала на сьогоднішній ранок. Говорячи про Аннет, забувала і розповідала про Ладю. Хвилинами зупиняла ся, задумувала ся, безчасно і спокійно дивлячись у вікно. Коли Мері обережно виводила її з задуми, вона продовжала своє плутане оповідання, поки знов не задумувала ся.

Під час одної такої перерви Мері позвонила і звеліла Жюлеті приготувати тут же Тані постіль. Жюлета трівожно

поглядаючи на обох, прудко й зручно все улаштувала. Принесла складне ліжко, тюфяк, білизну.

— Поможіть панночці роздягти ся,—звеліла Мері.

Таня покірливо дозволила роздягти і вкласти себе в ліжко.

І як тільки голова її торкнула ся подушки, наче хтось накрив чимсь теплим і темним її мозок і все зникло.

Се тяглося усього один мент, але коли Таня розкрила очі, в кімнаті горіла лампа і навколо було надзвичайно тихо. За вікном не греміли трамваї і звощики, не кричали продавці газет.

Хтось пошепки розмовляв збоку. Таня повернула голову і побачила величезну постать Олександра, який сидів в кріслі біля ліжка Мері. Йї було видно тільки спину його і розпатлане чорне волосся.

Таня раптом згадала все і враз гостре, болюче почуте охопило її.

„Яка година? Як можна було спати в такий час?“

Раптом хтось глухо заридав в кімнаті. Таня похолола і затаїла дихання, не наважуючись поворухнутися: се Олександр.

— Саша любий, бідний мій!...

Мука і палка ніжність бренть в тремтячому зміненому голосі Мері.

— Не треба... Буде, світлий мій... Так краще... Се єдиний вихід...

Ридання затихали. Мовчанка. „Кашлянути і показати що вони не самі? Але як більше їм не вдасть ся поговорити?“

— Нащо ти се, Марусю, на що? Ти могла ще жити... Ах, ти могла ще жити!...

— Але даю тобі слово, що не хотіла я нічого зробити з собою!... Присягаюсь чим хочеш, що я хотіла їхати в Італію, жити з тобою... Розумієть ся, божевілля було їхати на сей вечір... Але я ж божевільна, ти знаєш се... Даю слово, що не

навмисне!... Запитай у Тані... Жульєта радила одягти бальову сукню з декольте, а я навмисне одягла закриту... Се при Тані було...

Таня, пронизана сповненою страшного значення брехнею Мері, лежала нерухомо. Крізь напівзаплющені повіки вона бачила, як Олександр повернув ся і подивив ся на неї. Хотіло ся скочити, кинути ся до Мері і з одчаєм, з лементом болю заридати над нею. Так! як що Олександр запитає, вона скаже, що Мері ні за що не хотіла одягати сукні з декольте, що вона весь час кутала ся, берегла ся, старанно приймала ліки. О, Мері, Мері!

— Годі про се, Саша, годі, рідний... Ну, умру я, ну, що тут жахного?... Всі люде—смертні... Годі, любий... Я хочу тільки, щоб ти вірив, що тільки одного я тебе любила... Вірши мені, мій єдиний?

— Вірю...—ледве чутно прошепотів Олександр.

— Ну, от і спасибі... А тепер, може, хочеш спочити? Я спала цілу ніч, а ти сидів... Спочинь...

— Ні, Марусю, я не втомив ся.

— Ну, посидь ще... То завтра ти підеш до Гаврилова по паспорт?... Добре було б баронеси якої... На жандармів се впливає краще валеріянових крапель...

Помовчали. Таня не ворушила ся. На улиці прозвучали дзвінки, похапливі кроки прохожого і затихли.

— А то б все таки в Італію, Марусю? Га? Як ти думаєш?

О, скільки безнадійности в сім несміливім запитанню!

— Ні, любий... Лікарь більше двох тижнів не згоджуєть ся продержати мене на світі... Хочу вмерти дома, в снігу... Ну, не треба більше про се. То не забудь же, Саша, завтра, себ то вже сьогодні піти до нотаря... Заповіт треба зробити тут же... Хто знає?... Ну, добре, добре... Так ти неодмінно зйди... Хотіло ся б мені, щоб частина на засланців та каторжан пішла... Навіть більша частина, а решту вже поділи, як хочеш. Есерам, розумієть ся, більше... Не обидиш?

Таня бачила, як нерухомо й зігнувшись сидів Олександр. Чи чув він, що вона йому говорила?

Мері раптом закашлялась. Олександр неспокійно порушився. Мері кашляла часто, довго, наче одриваючи щось в себе в грудях.

— Фу... Втомила ся... Йди, любий. Не треба тобі слухати мене... Спочину я... Ні, ні, цілувати не треба... Саша, не хочу! Заразиш ся, ні, ні... Я тепер здобула собі недотикальність особи... Коли прийдеш?... Приходь ранійш, Тані треба буде допомогти... Ну йди, а то ми збудимо її.

Коли Олександр пішов, Таня ще довго прислухала ся до Мері. Тепер виразно було чути її хрипле важке дихання. Ось вона повернула ся, глибоко з свистінням зітхнула і затихла.

Дивлячись в стелю широко розкритими очима. Таня не рухала ся. Дихання Мері ставало рівнійше, спокійніше. Тікав десь на столі або на стільці кишеньковий годинник. Тужливо й самотно прогучали знов дрібні кроки під вікном. Не одриваючи очей від темної стелі, Таня думала. Іноді десь за стіною м'яко й м'яко дзвонив годинник. Тоді Таня глибоко зітхала, обережно дивила ся у бік Мері, що хрипло і розмірено дихала, і знов думала.

Коли вікно почало сіріти і світло лампочки розпливало ся, Таня вже все вирішила. І як людина, що закінчила болючу й складну працю, вона зразу відчула втому. Очі мимохіть склепилися і вона заснула.

Коли вона знов розплющила їх, на підлозі і на кріслі, де в ночі сидів Олександр, лежали соняшні плями.

Таня скочила і сіла.

— Що, виспалось, дитятко?—зараз же почув ся безсилий, ласкавий голос Мері.

Таня закрила руками обличчя і не відповідала.

— Що ви, дівчинко?—неспокійно запитала Мері.

Таня поволі одвела руки і глухо сказала:

— Нічого... Я надто довго спала...

На Мері вона не дивила ся.

— Мері!—раптом тихо заговорила вона дивлячись на крісло.—Я чула в ночі частину вашої розмови з Олександром... Я повинна була... повідомити, що чую і не зробила... Я не хотіла вам заважати...

— І добре зробили—з доброю усмішкою вимовила Мері.— Ми вас збудили? А потім—ви спали?

Таня повернула до Мері голову. Змучене, але яке світле, благосне лице! Вона хутко підійшла в одній сороці до ліжка Мері, стала голими колінами на підлогу і взяла збезсилу, прозору руку її.

— Як вам, Мері?

І не чекаючи відповіді, тихо піднесла руку до уст і побожно поцілувала її.

— Що ви, дитинко?—змішано прошептала Мері одбераючи руку. Коли Таня підвела ся, очі її були залиті сльозами. Вона одвернула ся, одійшла і мовчки почала одягатися.

— Мері, я з вами поїду в Росію—нарешті заговорила Таня.

Мері, яка задумливо всміхаючись дивила ся на соняшну пляму, що грала на спинці крісла, перевела очі на Таню.

— В Росію?...—запитала вона.—Надовго?

— Назавжди!

Мері трошечки підняла брови.

— А Хома?

Таня не зразу відповіла. Їй хотіло ся сказати: „з Хомою все скінчено“, але з здивованням відчула, що в сих словах була б не ціла правда.

— Хома, коли хоче, нехай їде теж в Росію.

— Але ж у нього кара на горло!

— Так, я се знаю...

І Таня твердо глянула в розширені очі Мері.

— Дівчинко! Ви розумієте, що ви говорите? І він згоджується?

— Ні, я йому нічого не говорила і не скажу. Як що він хоче... як що він любить і цінить мене, він так не залишить... А як все одно, то... так і буде.

Мері тихо всміхнулася.

— Дурна дівчинко! А звідки ж він знає, що ви хочете, щоб він шукав вас?

— Він повинен знати, що я його...

Мері закашлялась. Таня трівожно поглядала на неї. Як мало приливає крові до лиця навіть при кашлю. Може її хвилюють її відповіді? Мері обтерла уста і з тою ж усмішкою продовжала:

— Чому ж він *повинен* се знати? З того поводження з ним, яким ви дарували його?

— Мері, може вам шкодить розмовляти?

— Мені?—весело й безсило розсміялася Мері.—Дівчинко моя, мені тепер *все* можна, ніщо не шкодить. Одно погано, що не можу всього. А на розмову є ще сили... Се ви покіньте... Ну, так чому же він *повинен*?

І вона так само ласкаво всміхаючись, приготувала ся слухати відповідь Тані.

Таня сіла на ліжку і, дивлячись на Мері, сумовито вимовила:

— Тому Мері, що... що інакше вийде так, як він і думав або... Гломбінський думав...

— Себ то?—не зрозуміла Мері

— Себ то... Бо того вечора, коли в автомобілі... він знав, що я його люблю... Інакше б того не було... А як люблю, значить, вже люблю... І не можу ж за місяць... себ то *того* Хому, якого я покохала, я не можу розлюбити... так швидко. Як що можу, значить, можу і до Гломбінського піти... І взагалі не здатна до великого кохання. І, виходить, він має слухність... Він *повинен* знати, що я його люблю, коли ві-

рить, що я не... продажна... А коли так, то він, як любить мене, силкуватиметься довести мені се.

— Ідучи на шибеницю? — значучо й тихо запитала Мері.

— Так, ризикуючи своїм житем. І тільки так я можу повірити, що він цінить мене. Як би того не було, я б не знаю... А тепер не можу инакше...

Мері мовчала.

— А ви знаєте, що ви на себе берете, як що його схоплять?—вимовила вона ще тихше.

— Так, знаю.

Мері уважно подивила ся на Таню; так, вона знає.

— Не можу, Мері, инакше... Я не зможу з ним жити... Нехай за рік—два ми розійдемо ся, але, зеднуючись, ми повинні почувати, що зеднуємо ся на віки, що ми нерозривні... Але коли вже з самого початку є сумнів... Ні, Мері, мені перед самою собою буде соромно... І вийде гірше, ніж... шибениця...

Мері не відповідала і уважно дивила ся на соняшний промінь, що пересунув ся.

—Так, може ви і маєте слухність, — нарешті поволі мовила вона.

І помовчавши додала:

— Але тоді, Таня, ви все таки скажіть йому, що їдете в Росію і що нічого не маєте проти того, щоб зустріти ся з ним там...

— На що? Він сам повинен...

— Ах, рідна, і у иньшого ж гордость може бути... Та й важко йому в такі тонкості входити: „Як що так, то значить так. І виходить так“. Він бачить, що ви з ним холодні, байдужі. Ось і все... Підійть до нього, поговоріть і може...

— Ні, Мері, сього я не можу...

— Фу, яка, Господи!..

І Мері навіть підвела ся на лікті, але зараз же закашлялась і знов лягла.

Таня суворо подивила ся на неї. Кашель нарешті затих.

— Слухайте, Таня, — ось моє передсмертне прохання: пі-
діть зараз до Хоми і скажіть йому: „Хома, Мері просила мене
запитати вас, чи любите ви мене“... Таня, дайте мені скін-
чити, мені трудно говорити!.. „Я вас, мовляв, люблю, але
їду в Росію. Як хочете, шукайте мене там“... Так, Таня, си-
ми словами і скажіть... Ось се моє прохання до вас.
Зробіть?

Таня бачила, що Мері без сього не заспокоїть ся і
сказала:

— Добре, я піду до нього й скажу...

— Дякую...

— Але я так і скажу, що на ваше бажання...

— Так, так... Ви куди одягаєте ся?

— Я піду до дому...—ледви чутно сказала Таня.

Обидві старали ся про Шурку не згадувати.

— Нема чого власне йти туди. Все, що треба, Олександр
улаштує. Я вже говорила з ним... Ви переселяйте ся до
відізду до мене...

— Ні, я буду дома, поки... все улаштуєть ся... А потім
можу і до вас... До Хоми я зараз піду,—додала Таня суворо.

— Так, йдіть зараз... А я спробую заснути трохи... Треба
для дороги сил набрати ся.

Мері заплющила очі і лежала нерухомо. Таня глянула
на неї і мимохіть пригадала картину „Мадонна в труні“,
яку десь бачила: той самий благосний спокій мертвенно—
прозорого облича, та сама лагідність і ніжна величавість.

— Я відхожु, Мері... — шепнула Таня одягнувшись. Мері
безсило розкрила очі, всміхнула ся й відповіла:

— Йдіть, дівчинко... Будьте ласкаві до нього...

Таня вийшла.

Було ще рано, коло восьмої... „В робітню він тепер вже
не ходить, може ще спить? Тим краще, коротша розмова
буде“.

Але Хома не спав. Про Шурку він, мабуть, чув вже

від кого-небудь, бо дивився на Таню серйозно і наче з пошаною.

Таня увійшла в кімнату і мимохіть звернула увагу на обстановку. В однім кутку стояло те саме подібне до труни ліжко, в другім дзеркало з розбитим отвором, в третьому зложені в купу стільці, крісла. На вікні косо висіла прибіта одним кінцем ґардина. Похоже було на похмуру крамницю гандляра старими меблями. На столі стояла пляшка з молоком, а на обрізку дошки довгий хліб. На підлозі по старому валяли ся стружки й опилки. Пахло вохкістю і застоялим тютюнним димом.

Хома мовчки чекав.

Таня схилила голову і рівним тихим голосом почала:

— Я до вас з... доручення Мері. Вона дуже хора і як передсмертне прохання... висловила мені бажання, щоб я запитала, чи ви мене любите?

Хома усього чекав, але тільки не сього. Збліднувши і широко дивлячись на неї, він мовчав.

Таня ж стояла, все так само дивлячись у діл і без нетерплячки чекала відповіді. Справді, вона виконувала чуже доручення, яке їй не торкало ся зовсім.

Нарешті Хома глухо відповів:

— Так, я люблю вас...

Таня хутко підвела голову і зараз же знов схилила її.

— Потім...—казала вона далі тим самим рівним, чужим голосом.—Чи вірите ви в мене... як в себе?..

— Більше, ніж в себе...

Таня голови вже не піднімала.

— Добре. Я вас теж люблю. Але я їду в Росію... Се теж просила мене Мері сказати вам...

Хома відкашляв ся і хрипло запитав:

— Але се... правда?.. Се б то, що ви... теж...

— Еге!—трохи різко й холодніше кинула Таня.—Я їду до Росії... От і усе. До побачення...

Вона подала йому руку, не подивила ся на нього і хутко вийшла.

Хома стояв і тер чоло, розтеряно й похмуро дивлячись їй у слід.

Шурку поховали на тому самому кладовищі, що й Остапа. Але провозжали його тільки близькі та де-хто із знайомих,—Косоротови, Олександр, Хома, Фаддей з Ладею, кілька робітників з гуртка. Перед кінцем похорону прийшов Аркадій. Він нікому не вклонив ся,—з холодним суворим обличчям підійшов до могили, яку засипали, постояв і пішов. Від сього всім стало ніяково. А Феня не витримала і сердито пробурмотіла:

— Такий дурний кривляка!

Промов над труною не було.

Засипали, постояли, ніяково сказали один одному кілька незначних фраз і пішли до виходу.

День був ясний. Небо вкрило ся молочно-жовтими круглими хмарами і сонце, як корабель від острова до острова, плавало між ними. Мокре листя вілх ярко блищали і на них сяли важкі краплі води.

Додому поїхали вкупі.

Таня ні сьогодні, ні в попередні дні, коли Хома приходив з Олександром помагати їй, не сказала з ним ні слова.

Але, прощаючись, він насмілив ся і запитав:

— Ви швидко їдете?

— Не знаю...—сухо відповіла вона.

Він мовчки вклонив ся і пішов. А Таня обернула ся до Фаддея, що чекав її й сказала:

— Ходім... Тільки, будь ласка, Фаддей, кажіть коротше... Я втомила ся. В чім річ?

— Мені небагато треба сказати...—сумовито вимовив Фаддей—Я з вами хочу порадити ся що до Ладі...

Він замовкнув і пристукнув парасолькою окурок. Таня оглянула ся. Позаду йшли Феня, Ладя й Олександр.

— Ну? — похмуро підштовхнула вона Фаддея, який замовк.

— Сумує вона... Не вірить мені... Думає, що я тому з нею живу, що вона... „вже не невинна“... Се вона говорить так про себе... Поговоріть ви з нею. Таня... Мучить ся... Коли ви з нею поговорите, вона повірить...

Таня вже знала все це.

— Ні, вона і мені не повірить...—похмуро кинула вона.

Фаддей мовчав. Мовчала й Таня. І обое знали, що думає кожний.

— Вінчайтесь, Фаддей...—нарешті тихо сказала Таня.

Фаддей наче здивований швидко глянув на неї.

Тані хотіло ся сумно всміхнути ся від цього наївного і невмілого лицеміря, але вона не всміхнула ся і вимовила:

— Так, Фаддей, се найкраще... Підіть в церкву і вінчайтесь... Се єдиний *для вас* вихід... Така моя думка...

Фаддей довго мовчав, потім глибоко зітхнув і з ніяковістю вимовив:

— Так, мабуть доведеть ся вінчати ся, нічого не поробиш.

— Тільки не вінчайтесь поки ми не поїдемо,—додала Таня, обертаючись назад. Феня саме дивила ся на них суворим і уважливим поглядом.

Фаддей теж оглянув ся і тихше сказав:

— Так, ми вже після вас...

— І провозжати нас не приходьте...

— Не прийдемо... Так попрощаємо ся і Бог з вами.

Вони попрощали ся і на вокзал не прийшли. Правда, опріч Олександра, на прохання Тані й Мері ніхто не прийшов.

Мері почувала себе краще. Таня й Феня, як милосердна сестра та покоївка княгині Кіревої, до відїзду потягу стояли в проході вагону і дивили ся на пасажирів, що метушили ся. Княгиня розмовляла з кузенном.

Коли кондуктор почав захлопувати двері вагонів, кузен, блідий та засмучений, вийшов з купе і мовчки цілував ся з слугами княгині.

— Пишіть, Таня, кожні три-чотири години... Га?... Чи се надто часто? Ні? Га? Як ви думаєте? Затруднить вас...

— Еге, буду, буду... йдіть... Потяг рушить... Зостанетесь...— захвилювала ся Таня, обережно виштовхуючи кузена княгині з вагону.

— Ну, не біда...

— Ні, ні, Мері буде невдоволена... Прощайте...

Олександр на імя Мері слухняно побіг до дверей і вистрибнув. Таня бачила, як кондуктор йому щось суворо говорив, але він не слухав: стояв і махав капелюхом. Великий, розпатланий, вродливий він звертав на себе увагу тих, що відїздили і тих, що лишали ся.

Мері, тримаючись за стіни, підійшла і глянула в вікно. Далеко стояла на пероні сумовито зігнута постать Олександра, що махав капелюхом.

— Прощай, Паріж...— блідо всміхаючись прошептала, Мері і за помічу Тані пройшла в купе. Покоївка Феня, не зважаючи на присутність княгині, сиділа й похмуро дивила ся на блискучі вогні передмість Паріжу.

А тижнів півтора згодом з тим самим потягом Олександр провозав австрійського підданця Ярослава Кордубу. Кордубі очевидно зовсім недавно лікар записав пенсне, бо він ще невміло поправляв його і весь час говорив Олександрови:

— Їй-Богу, Олександр, воно ні до чого... Не держить ся...

Але Олександр хитав головою і серіозно грозив пальцем...

— Ні, ні, Хома! Се багато значить... І вуса голить що дня... Чуєте? А до пенсне до кордону звикнете... Тільки ви

вже, голубчику, ні слова, що я дав адресу... Га? Мері нічого, вона дозволила, а ось Тані... Розсердить ся...

— Ні, ні, не скажу...

— Ну, дай Боже усього... Пишіть, як там у нас... Скоро, може, й назад? Га? Як ви думаєте?

— Не знаю...

— Ну, дай Боже... Пишіть...

Знов захлопали дверці. Олександр стояв тепер під вікном вагону. Кордуба простяг йому руку, і Олександр, міцно стискаючи її, пройшов ще кілька кроків за потягом.

Знов йому щось невдоволено говорив кондуктор, а він не чув і, великий, вродливий та засмучений, довго махав капелюхом.

ПРИИМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК
ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

ДЗВІН

ЩО ВИХОДИТЬ 3 СІЧНЯ 1913 РОКУ.

ДЗВІН є журналом демократичним і обстоє інтереси робітничих верств; містить твори красного письменства, статті наукового змісту з історії, літератури і природничих наук, критику і бібліографію, огляди наукового, літературного і громадського життя в Росії і за кордоном.

„Дзвін“ виходить при участі видатніших українських письменників.

Передплата на „Дзвін“:

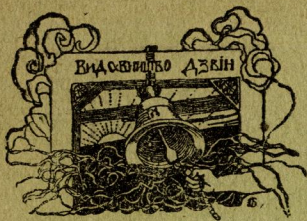
на рік 3 карб., на півроку 1 карб. 75 коп.,
на чверть року 1 карб.

Передплата приймаєть ся: у Київі: 1) в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“—Фундуклейвська 12; 2) в „Українській Книгарні“ (бувш. „Київської Старини“) — Безаківська 8; 3) в Крамниці „Час“—В. Володимирська 53; в Харькові: в Українській Книгарні—Петровський пер. 18; в Полтаві: 1) в Українській Книгарні—будинок Ворожейкина, поруч з Європейським готелем; 2) в книгарні Г. Маркевича—Вульвар Котляревського; в Катеринодарі: (Кубанської області) в „Українській Книгарні“—Катерининська 34; в Одесі: в українській книгарні „Діло“—Преображенська 11 і в Петербурзі: в крамниці „Українська Книгарня і Базар“—Васильевскій острів 3 лінія 24.

У Львові можна набувати журнал окремими книжками тільки в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Ринок, ч. 10.

Рукописи надсилати і в справах редакційних просять звертатись по такій адресі:

Київ, Жиянська ул. № 20, редакція журналу „Дзвін“.

ВИДАВНИЦТВО „ДЗВІН“

ВИПУСТИЛО ТАКІ ВИДАННЯ:

„Дзвін“. Збірник І.	1 р. 10 к.
Леся Українка. Твори. Том І.	1 р. 20 к.
В. Винниченко. Твори. Книжка ІV.	1 р. — к.
— Твори. Книжка V.	1 р. — к.
— Твори. Книжка VI.	1 р. 25 к.
— Твори. Книжка VII (друк.).	
— Твори. Книжка I. (друк.)	
— Молода кров, комедія на 4 дії.	— 50 к.
Л. Юркевич. Національна справа і робіт- ництво	— 15 к.
— Кляси і суспільство.	— 20 к.
М. Вороний. Ліричні поезії. Том І.	— 80 к.

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА.

В. Винниченко. Біля машини. Оповід.	8 к.
— Федько-Халамидник	10 к.
Про лихі пошести, та як боротися з ними	10 к.
С. Тодосієнко. Розмова про школу	4 к.
С. Подолянин. Українець за кордоном і ман- дрівка в минуле	6 к.
Б. Лазаревський. Святий город. Оповід.	8 к.

ГОЛОВНІ СКЛАДИ ВИДАВНИЦТВА:

в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“ Київ,
Фундуклеївська, 12.
„Українська Книгарня“ — Харків, Петровський
пер., 18.
„Українська Книгарня“ — г. Катеринодар, Куб. обл.,
Катерининська, 34.
Книгарня Наукового Т-ва ім. Шевченка, у Львові,
Ринок ч. 10.

Ціна 1 р. 25 к.

$$2 - 14 \quad 200$$

$$2 - 12 \quad 200$$

$$2 \cdot 800 - 12 = 230$$
$$\underline{40}$$

$$2 \cdot 400 : 12 = 200$$
$$\underline{400}$$

$$\underline{680}$$

PL 806
(1986)
7p48 74кдт

~~998~~

~~408~~

БІБЛІОТЕКА
НОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
I 8838/II

В.Винниченко

ТВОРИ

Б

8838